

સમાની મન્ત્ર : (ઋગ્વેદ)

સમાની પ્રવા (અથર્વવેદ)

પરબ

સ્થાપનાવર્ષ : ૧૯૬૦

વર્ષ : ૧૨

ઓગસ્ટ : ૨૦૧૭

અંક : ૨

પરામર્શનસમિતિ

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા
પ્રમુખ

ઉષા ઉપાધ્યાય
પ્રકાશનમંત્રી

તંત્રી
યોગેશ જોષી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ ❖ ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન,
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, આશ્રમ માર્ગ, નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯
ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭

પરબ ❖ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૭

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮
'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઈઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ., વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ * તંત્રી : યોગેશ જોષી * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

કવિતા : અમદાવાદ, નલિન રાવળ 6 ગીત, હરીશ મીનાશ્રુ 6 વીજળી (ત્રણ કાવ્યો), મનીષા જોષી 7 લખ, હર્ષદ ચંદારાણા 9 બે ગઝલ, મુસાફિર પાલનપુરી 10 બે ગઝલ, અનંત રાઠોડ 11 વૃક્ષ, પ્રભુ પહાડપુરી 11 ના રહી, હરીશ ધોબી 12 ચાલ્યા ગયા, પારુલ ખખ્ખર 12 સફરજન, રાધેશ્યામ શર્મા 13 મારા ખુલ્લા સઢમાં..., યોગેશ જોષી 13

વાર્તા : વધ, અંજલિ ખાંડવાળા 14 વૃંદાવન, ગુણવંત વ્યાસ 18

સ્મરણ : ૨૬ જુલાઈ, ૨૦૦૫, અશ્વિની બાપટ 23

લલિત ગદ્ય : બારી પાસે, રાજેન્દ્ર પટેલ 28

વિદેશી સાહિત્ય : ભાવુક્તા, ઓસામા અલ દીનાસોઉરી, અનુ. દીપક રાવલ 30

આસ્વાદ : વરસતા લીટા હેઠળ સર્જક..., રાધેશ્યામ શર્મા 32

અભ્યાસ : 'નંદબત્રીશી' : વાચના અને અર્થઘટન, બળવંત જાની 35 સાંપ્રત ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાનાં વહેણો : થોડાંક નિરીક્ષણો, ડૉ. પન્ના ત્રિવેદી 45 આપણી ધરોહર સમું ચારણી સાહિત્ય, શિવદાન ગઢવી 55

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : જિજ્ઞાસુ પુસ્તકપ્રેમીઓનું 'અવલોકન-વિશ્વ', ડંકેશ ઓઝા 59 રસભર દીર્ઘકથાઓ, કાન્તિ પટેલ 61

આવરણ ચિત્ર :

સંદર્ભ નોંધ : પીયૂષ ઠક્કર 68

આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 70

આ અંકના લેખકો : 88

આવરણ : સુંદરીબાઈ

અમદાવાદ | નલિન રાવળ

વર્ષો પહેલાં

સવાર-સાંજ

પંખીઓના અવાજથી ગુંજતું અમદાવાદ

આજ

કાતિલ કૂતરાઓના ભયાનક અવાજોએ

સર્જેલ દોજખ સમું સસડી રહ્યું છે

કાળઝાળ ભીષણ ગરમીમાં.

ગીત | હરીશ મીનાશ્રુ

પ્રાગડનો દોર જરી ફૂટે કે જીવતર આ આથમણી કોર વહી જાય છે
કારતકની જોત, જોતજોતામાં, આસોની આખર દિવેટે બુઝાય છે
પંચિયાની કોર ઝાલી મુખી તો દડબડતા ઊપડ્યા દિશાએ ઉતાવળે
દિગ્ગજ છે, દાતણનું ડાંખળું તો વાઢવાના : ખેલ્લેથી ધાર્યું તું બાવળે.

ચૂલે ચડાવેલા ઠોબરામાં ચા ભેગું શેલડીનું ખેતર પિલાય છે,
ભાણેજી ધાવણું તે બચકારે બચકારે દૂધે કણસલાં ભરાય છે.

ચકલું ચે તાલકે હગાર કરી જાય એવી તોછડી છે તપતી બપોર,
પરિયાવરૈણના પિરિયડમાં ટેણિયાને ગજવામાં જડે ચણીબોર.

માસ્તરના જુતિયાની પટ્ટી તૂટે ને ગોરસઆમલીને લ્હેર પડી જાય છે,
ચાડિયાની ચારેપા નકશેથી નાઠેલી આખી ભૂગોળ ભજવાય છે.

છોડી રાંડી તે એની હાહરીને ગામ આખું ફળિયું ગયું છે આજ બેસણે
છાજિયા લઈને પછી ભજિયાં (જલેબી હૌ) ઝાપટ્યાં છે નાવલીના ટેશણે.

સાંજુકના સરવૈયે શોક ને હરખ બેઉ સેળભેળ થઈને ખતવાય છે,
શામળિયા શેઠને ચોપડે તો સૌનું ભ્રમ્માંડ આમ ગિરવે મુકાય છે.

ચાંદનીને ચાટે છે ગાવડી ને ગલગલિયાંભેર એનું વાછું ભાંભરે,
એ ઘડીએ મંદિરના બાવાને રખ્યાથી ઢાંક્યો ગૃહસ્થાશ્રમ સાંભરે.

મૂરતને માટીનું ઢેહું બનીને મંન તરણું ઉગાડવાનું થાય છે,
મધરાતે ભેરવની ઘુક સુણી પરભુયે પાછો પાષાણ બની જાય છે.

(ત્રણ કાવ્યો)

૧. વીજળીની પ્રતીક્ષા

વરસાદનો અવાજ,
જુદો હતો,
નાનપણમાં પડતો હતો,
ઘરના છાપરા પર ત્યારે,
અને જુદો છે, આજે,
પડી રહ્યો છે, જ્યારે,
ઘરની આસપાસ પથરાયેલાં,
આ નીલગિરિનાં ઊંચાં વૃક્ષો પર,
જરાયે અવાજ વગર.
સાંભળ્યું છે કે, નીલગિરિનાં લાંબાં વૃક્ષો
આકર્ષે છે વીજળીને.

હું ઊભી છું,
નીલગિરિથી આચ્છાદિત,
મારી અગાશીએ,
તીખી સુગંધથી તરબતર,
પલળેલા કપડે,
રાહ જોતી,
એક અલૌકિક ઉજાસની.

૨. વીજળી

ગઈ કાલે આખી રાત, ગાજ-વીજ સાથે
મુશળધાર વરસાદ વરસતો રહ્યો.
હું ઊભી હતી મારી અગાશીએ,
ત્યાં આકાશમાંથી ચમકારો થયો.
એક સુંદર વીજળી નીચે ઊતરી, અને પછી,
હું સળગી ગઈ,
કે એ મને
કોઈ સુંદર પાલખીમાં બેસાડીને, લઈ ગઈ એની સાથે,
એ હું નથી જાણતી,

પણ હું અદૃશ્ય થઈ ગઈ મારી અગાશીએથી.
 સવારે ઊઠી ત્યારે મને એટલું જ યાદ રહ્યું કે,
 એ પછીની પળે, હું નહોતી, એ અગાશીમાં.
 વરસાદ થંભી ગયા પછી
 ઊઘડેલા આકાશમાં ઉપર જોઈ છું તો,
 ક્યાંક એક તિરાડ જેવું કંઈક દેખાય છે.
 હું મથી રહી છું,
 બે હાથ લાંબા કરીને,
 એ તિરાડને, વધુ પહોળી કરવા,
 એ બે ટુકડાઓની અંદર પ્રવેશવા,
 પણ મારા હાથ, નથી પહોંચતા, ત્યાં સુધી.
 કામવાળી બાઈ કહી રહી છે,
 ‘અગાશીની પછીતે તમને ગમતું પેલું ઝાડ હતું ને,
 તેને કાલ રાતના વીજળી ભરખી ગઈ લાગે છે.
 સાવ બળી ગયું હોય તેમ સુકાઈ ગયું છે.’
 હું ઊભી રહું છું,
 વીજળીએ ભક્ષેલા, એ ઝાડ પાસે.
 એના થડમાં, કોઈએ કરવત ચલાવી હોય એમ,
 એક લાંબો કાપો પડી ગયો છે,
 અને ઝાડ જાણે, બે ફડચામાં વહેંચાઈ ગયું છે.
 કેવું નસીબદાર આ વૃક્ષ!
 હવે સેંકડો વીજળીઓની મબલખ રોશનીમાં
 કેવાં સુંદર લાગતાં હશે,
 એનાં તાજાં, કુમળાં પાન, ને મીઠાં-મધુર ફળો,
 ને શુભ્ર-શ્વેત ફૂલો.
 એ વૃક્ષની ડાળીઓ પર હવે ઝૂલતી હશે પરીઓ,
 ને એની છાંયમાં તરી રહ્યા હશે, જાજરમાન હંસ.

૩. વીજળીનો તાર

હું જોઈ રહી છું, મારા ઘરની બારીમાંથી,
 વરસાદ રોકાઈ ગયા પછીના ઠંડા, ભીના વાતાવરણને.
 સામેનાં બે ઘરોની વચ્ચે લટકતા વીજળીના તાર પર,
 વરસાદી પાણીનાં ટીપાં એમ લટકી રહ્યાં છે, જાણે મોતીની હાર.

નજીકના એક વૃક્ષના માળામાંથી

પંખીનું એક બચ્ચું, બહાર આવે છે,
 તાજી હવાનો, એક ઊંડો શ્વાસ લે છે,
 પછી વીજળીના તાર પર જઈને બેસે છે,
 પાંખો ખંખેરે છે, અને પાણીનું એક ટીપું,
 પોતાની નાનકડી ચાંચમાં ભરી લઈને ઊડી જાય છે.

થોડી વારે, એક બીજું પંખીનું બચ્ચું, ઊડતું આવે છે,
 અને એ પણ વીજળીના તાર પર જઈને બેસે છે.
 ઘણી વાર થઈ, પણ આ બચ્ચું તો હજી ત્યાં જ બેઠું છે,
 એમ ને એમ, જરાયે હલ્યા વિના.
 વીજળીના તારમાં કરંટ લાગ્યો હશે,
 તે બસ, ચોંટી ગયું છે, ત્યાં જ, એ તાર પર.

મેં જોયું, એક જીવન ઊડી જતું,
 ને એક જીવન સ્થગિત થઈ જતું.
 એક વૃક્ષ, ઊડી ગયું, વીજળી સાથે,
 ને એક હું,
 વીજળીએ મારેલા મૂઠ મારથી,
 રોકાઈ ગઈ છું, મારી બારીએ.

લખ | હર્ષદ ચંદ્રારાણા

બોળ, ઝાકળમાં સળી ને નામ લખ.
 પત્ર કર તું પાંદડાને, ઠામ લખ.

વૃક્ષ નીચે બેસું તો એ બોધ દે,
 રામ-રામા, રામ-રામા, આમ લખ.

પાટીમાંના અક્ષરો ભૂંસાય છે,
 સાચવું હું કેમ? મારા રામ! લખ.

એક ડાળી ઓસ પી-ને ઝૂમતી,
 કોણ ભરતું, દેતું, પાતું જામ, લખ.

તારી ગઝલોના ખજાનાની બદલ,
 લે દીધાં, જીવાઈમાં બે ગામ, લખ.

સાત નભ ખૂંદાં, રહ્યાં કેં કેટલાં?
 આવ્યો તારો કયા સ્થળે મુકામ? લખ.

બે ગઝલ | મુસાફિર પાલનપુરી

૧. ગુર્જરીની પરબમાં

ઢળેલા છીએ કેંક નોખી જ ઢબમાં,
અમે રજમાં ક્યારેક! ક્યારેક રબમાં!
ગમે તેવું સુંદર તમે નામ રાખો—
જગત એક દિવસ તો ગણશે જ શબમાં.
ગઝલ લખવી કંઈ આમ અઘરી નથી પણ,
ગહન તત્ત્વ છે ખાસ એના કસબમાં.
નદી-સ્નાન કરવામાં જલ્સા જ જલ્સા,
મઝા એવી મળશે જ નંઈ બાથટબમાં.
જુએ કોણ સિંધુઓ સામે મુસાફિર!
છીએ તરબતર ગુર્જરીની પરબમાં.

૨. ઉત્તર ન આપીએ!

જો થઈ શકે તો મૂળને ભીનાશ આપીએ,
ક્યારેય લીલી ડાળને મિત્રો! ન કાપીએ!
રાયે ભલેને કંટકો વાણીવિલાસમાં,
ફૂલોની એ જ નેમ કે ઉત્તર ન આપીએ.
છે કોનું? કેવું પોત ચકાસો જરૂરથી,
પહેલાં પરંતુ આપણું પાણીય માપીએ.
લાગે છે જેનું મૌન પણ અમૃત સમાન દોસ્ત!
એના વચનને કેમ કરીને ઉથાપીએ?!

ફૂલોની જાજમોની પછી વાત ઓ હૃદય!
પહેલાં પ્રગાઢ પંથ તો કાંટાળો કાપીએ.
ગઝલો તો ધારદાર મુસાફિરની છે કબૂલ!
કિન્તુ! અમારું કેંક વિચારે તો છાપીએ.

બે ગઝલ | અનંત રાઠોડ

(૧)

એ શોધવામાં એક જણ થાકી ગયેલ છે,
છીંડું મૂકીને વાડ ક્યાં ચાલી ગયેલ છે.
માથે લીધું છે ઘર પ્રતિબિંબોએ આજ તો,
નક્કી અરીસો કેંક તો બાફી ગયેલ છે.
એવી રીતે લોકો કરે છે મારી છાનબીન,
જાણે કોઈ મારામાં કેં દાટી ગયેલ છે.
તસવીરને જોતી રહી વરસી ગયેલી આંખ,
તસવીરમાંની એક નદી નાસી ગયેલ છે.

(૨)

નથી રહ્યો હું વાડનો, મકાનનો નથી રહ્યો,
હું સાંકળે તો છું જ પણ કમાડનો નથી રહ્યો.
દીવો ઉઠાવી અંધકાર શોધવા ગયો હતો,
બસ આ જ લ્હાયમાં હવે ઉજાશનો નથી રહ્યો.
દશે દિશાઓમાં હવે તો શોધવો પડે મને,
હું કોઈ એક પંથ કે વળાંકનો નથી રહ્યો.
ચણ્યો હતો તે કેટલા વિભાગમાં મને 'અનંત',
અસર છે એની કે કોઈ પ્રકારનો નથી રહ્યો.

વૃક્ષ | પ્રભુ પહાડપુરી

ખભે કુહાડી
અને હાથમાં કરવત લઈ
ઊભેલા માણસને જોઈ
જાગતું રહ્યું પંખી - આખી રાત
ને
સવારે વૃક્ષે જોયું તો
નીચે પડ્યો હતો
કપાઈ ગયેલ એક
ટહુકો !!

ના રહી | હરીશ ધોબી

જીભથી સરકી પછી એ વાત અંગત ના રહી,
એટલી ચર્ચાઈ કે એની નજીકત ના રહી.
તે ક્ષણે મારો ચહેરો જોવા જેવો થૈ ગયો,
જે ક્ષણે એના ચહેરા પર શરાફત ના રહી.
એક વાવાઝોડું ફૂંકાયું તું એના નામનું,
પગ તળે ધરતી અને માથા ઉપર છત ના રહી.
કલ્પનાથી પણ ભયાનક કે હકીકત નીકળી,
એમ લાગ્યું કે હવે બાકી ક્યામત ના રહી.
લૈ મને હું એટલો આવી ગયો છું દૂર કે,
કોઈ યાદો કે વિચારોથીય નિસ્ખત ના રહી.
મેં કલમ તોડીને ફેંકી પણ દીધી આજે હરીશ,
કોઈની સામે હવે કોઈ બગાવત ના રહી.

ચાલ્યા ગયા | પારુલ ખખ્ખર

ખેલ અઘરો આદરી ચાલ્યા ગયા,
અધવચાળેથી ડરી ચાલ્યા ગયા.
એક ખૂણો જ્યાં હતો અંગત જરા,
એ ગલીને ચાતરી ચાલ્યા ગયા.
જેમણે આવી ઉકેલ્યા દાખલા,
એ જ તો અઘરું કરી ચાલ્યા ગયા.
પ્રેમની પૂંજ જરા ઓછી પડી,
બે'ક સિક્કા વાપરી ચાલ્યા ગયા.
કાયદો ને પીંજરું તોડ્યા પછી,
પાંખ ચરણોમાં ધરી ચાલ્યા ગયા.
માછલીને પામવાના મોહમાં,
જાળ જેવું પાથરી ચાલ્યા ગયા.
જળકમળવત્ જે રહી શક્તા હતા,
એ કમળને છેતરી ચાલ્યા ગયા.

સફરજન | રાધેશ્યામ શર્મા

કોનું	નથી
ફરજન્ટ	સ્વાદના
એ તો	વાદ
ઝંડ	લેવા
પણ	જાય
જાણતો	તો
નથી.	કીડી
ફળને	મંકોડા
માણતો	કરકોલી
પણ	ખાય.

મારા ખુલ્લા સઢમાં... | યોગેશ જોષી

પવન
તો
પડી ગયો
ક્યારનોયે...
હવે
મારા
ખુલ્લા સઢમાં છે
વહેતો અવકાશ
અને
થીજેલો
સમય...

□

વાર્તા

વધ

■ અંજલિ ખાંડવાળા ■

સવાર સવાર સૂરજ મારી બારીએ ડોકાય ને ઓરડાની પશ્ચિમી દીવાલે સોનેરી રંગની હેલી ચઢે. દીવાલે ટાંગેલ ચિત્રનાં મોર-પોપટ-ચકલાં સોનેરી રંગમાં ઝબોળાઈ આછી પાંખ ફફડાવતાં, પાનના લીલેરા ગુચ્છમાંથી નીકળી મારી આંખ આગળ ઊડાડી કરતાં. લીલા-પીળાં-મોરપીંછ રંગ પી આંખ છલકાઈ જતી, ત્યારે મન મારું સાચે જ પુલકિત થઈ જતું.

રંગદ્વાર ચિત્રની જાળીમાંથી એક પ્રેમાળ ચહેરો ડોકાતો - તેના હાવભાવમાં મોહકતા હતી. પણ સહેજ પિસાયેલા હોઠથી જિદ્દી અને મનસ્વી વર્તાતી. કહેતી ન હોય : 'જેને જે કહેવું હોય તે કહે - મારે જે કરવું હોય તે કરવાની જ.' એનું નામ હતું ભાનુ, એનો સ્વભાવ સૂરજ જેવો જ.

ભાનુ જોડેની મારી પહેલી મુલાકાત સાવ અણધારી હતી. એક ચોટલે તાણીને બાંધેલ ભરાવદાર પણ બાવાની જટા જેવા બરછટ વાળ, પાતળી લાંબી ડોક, ભરતનાં ચણિયાઓમાં ઓઢાયેલો સપ્રમાણ દેહ. હસવાનું ખૂબ મીઠું ને એનો સામાન્ય ચહેરોય એકાએક મહોરી ઊઠે. એમાં છલકાતી નિખાલસતા પર વારી જવાય, વાતાવરણમાં ઉલ્લાસ છવાઈ જાય.

ઘણી વાર કાનમાં એનો અવાજ સંભળાય, 'બેન બહુ દિ' પાછાં આવ્યાં ને મને ભૂલી ગયાં ને !' ટહુકામાં ભારોભાર લાડ. મહિને-દોઢ મહિને એને ઘેર મારું એકાદ ચક્કર હોય જ. અમારા સંબંધનો સેતુ હતી કલા. કપડાનાં નાનાં કાપલાં અને ચીંદરડાંઓને કાતર લઈ એની આંગળીઓ એવું જાળીદાર કાપી અવનવી ભાત સર્જે ! વળી ઝીણે ઝીણે ટાંકે બીજાં કપડાં ઉપર મઢે ત્યારે મુગ્ધ થઈ જવાય.

હજી પણ મને યાદ છે અમારી પહેલી મુલાકાત. એ વખતે તો ભાનુ માત્ર છોકરી હતી. એના વિસ્તારની પાસે મારી એક મિત્ર રહેતી હતી. એણે મને વાતવાતમાં કહેલું કે નજીકમાં એક વસાહત છે, લગભગ ભારત-પાકિસ્તાનના ભાગલા પડ્યા ત્યારની, મૂળ કચ્છની પણ બોલી સોરઠી વરતાય. એમનું ભરતકામ અદ્ભુત છે. પૂછતી પૂછતી હું ત્યાં જઈ ચઢી.

એકમેકને ખભે હાથ વીંટાળી, એકમેકમાં વાસી મોં નાખી ઊભેલાં અંધારિયાં, ધૂળમાં રગદોળાતાં, ઈંટાળાં, બેઠા ઘાટનાં ઘર, ઉપર આછી-પાતળી સિમેન્ટ-કોલિયણ દીવાલો... આવાં ઘરોની સાત હાર... બે હાર વચ્ચે સાવ સાંકડી જગ્યા. સંકોચાઈને ચાલવું પડે.

આસપાસ ક્યાંય ઝાડ નહોતાં, છોડ પણ નહીં, નાના ફૂલ-છોડનું ફૂંડું પણ નહીં.

પછી પક્ષીનો કલરવ ક્યાંથી હોય ? કોઈ વાર કબૂતરનું ઘૂ...ઘૂ... સંભળાય, ગંદકીમાં ચાંચ ઘાલતો કા...કા કરતો કાગડો દેખાય. ક્યાંય ચણકચટકીલી માટી નહીં...સર્વત્ર રઝળતી કચ્ચરપટ્ટી અને ધૂળ.

ઘર વચ્ચેની જગ્યામાં ચારપાઈ ઉપર બેઠી બેઠી કેટલીય સ્ત્રી અને છોકરીઓ સુંદર ભરતકામ કરતી દેખાય. આવા રંગહીન વાતાવરણમાં અવનવી ભાતની રંગીન ગૂંથણી ચમત્કાર જ લાગે !

ક્યાંય જુવાન પુરુષો દેખાય નહીં. કોઈ રોગી કે વૃદ્ધ ચારપાઈ પર ઓસરીએ સૂતેલા હોય. ખૂબ નવાઈ લાગે. પુરુષો બધા ક્યાં ચાલી ગયા હશે ? પરદેશ ? કે પછી પીને અંદર પડ્યા હશે ? કે પછી કોઈ બીજી જોડે ફરાર ?

આખાય મહોલ્લાના છેડે ટાવર જેવું ખૂબ સાંકડું ત્રણ માળનું મકાન ભાળ્યું. સિમેન્ટના પ્લાસ્ટરવાળું, ચૂનેથી ધોળેલું મકાન. હું સહેજ ઊભી રહી ગઈ. કોનું હશે એમ વિચાર કરતી હતી ને તેરેક વર્ષની છોકરી બહાર આવી. બોલી, 'બેન, ભરાવવા આવ્યા છો ?' 'ના, આમ જ, તમારો મહોલ્લો જોવા.'

'હોતું હશે બેન ? તમારી દુકાન હશે ને તમે આવું કામ કરાવી વેચતા હશો, નહીં ?'

'ના બેન, ના ! હું તો અમથી જ આવી છું.'

માની ના ન શકતી હોય એવી રીતે મારી સામે ટગર ટગર જોઈ રહી. 'અહીં આવ્યા છો તો હાલોને અંદર... મારું કામ તો જુઓ... ભાનુ એટલે ભાનુ. બાકી બધાયનાં કામ રસ્તે રસ્તે જોતા જજો એટલે ખબર પડી જસે.'

પેચવર્કના એના નમૂના જોઈ હું છક્કડ ખાઈ ગઈ. આંખ આગળ તરત જ મારું દીવાનખાનું ખડું થઈ ગયું. આ ભાતનું પાથરણું દીવાન પર કેટલું સરસ લાગે ! ને ઉપર આ ડિઝાઈન અને રંગના તકિયા કેવા દીપે ! ને આ ડિઝાઈન ઝીણી કરી સાડીની બોર્ડર કરી હોય તો ! મારું મન દોડવા માંડ્યું.

'બીજી વાર હું ચોક્કસ કપડું લઈને આવીશ.'

'હું નહોતી કહેતી ભાનુ એટલે ભાનુ ?'

આકર્ષક નહીં છતાં એનામાં કશુંક એવું હતું કે વહાલ આવે. એને ગાલે હળવેથી મેં ટપલી મારી. કેવી ખુશ થઈ ગઈ હતી એ !

બીજી વાર ભાનુને ત્યાં ગઈ ત્યારે મારા હાથમાં ભરવા આપવાના કપડાનું બોચકું હતું. ઓસરીમાં ભાનુની બા અને ભાભી ચીંદરડાઓને જોડી ગોદડી બનાવતાં હતાં. મને જોઈ ભાભી ઉતાવળે ઊભાં થઈ ભાનુને બોલાવવાની ગયાં.

'હાલોને અંદર ?' કહેતી ભાનુ મને હાથ ખેંચી અંદર લઈ ગઈ. ધુળીયો, નાનોશો ઓરડો ને અંદર એક એક લોખંડનું કબાટ. ભોંય પર ગોદડી પાથરી બોલી, 'બેસો!' મારી મૂંઝવણ પામી ગઈ હોય તેમ લોખંડના પતરાની ખુરસી ખોલીને બોલી, 'અમને તો નીચે જ ફાવે', કહેતી પટાક કરતી નીચે બેસી ગઈ.

ઘડીકમાં કબાટમાંથી ઘરાકના ઓર્ડરોનાં કપડાં કાઢી નમૂનો બતાવે તો ઘડીક ચીથરાંની પોટલીમાંથી મારી સાડી ઉપર જચે એવી ડિઝાઈન-રંગનાં ચીથરાં ફંફોસી કાઢે.

'પણ કેરીનો બુટ્ટો જરી ઝીણો ન થાય ?'

તરત જૂના છાપાનું પાનું વ્યવસ્થિત ગડી કરી, કાતરથી ચપ... ચપ... કાપતી. ઘડીકમાં જ એવી સુંદર ઝીણકડી કેરીની ડિઝાઇન મારા હાથમાં દીધી - 'બેન, આ અસ્સલ લાગે હોં !' કંડ-કેટલીયે ડિઝાઇનો એણે મામૂલી છાપામાંથી ફટાફટ કંડારી દીધી.

એ દરમિયાન ઓરડામાં કેટલાંએ નાનાં-મોટાંની અવરજવર, તેમનો કકળાટ, ઘોંઘાટ, બાઝંબાઝ, વચ્ચે વાસણનો પછડાટ, ખખડાટ... આ બધાંથી અલિપ્ત અમે કામમાં મશગૂલ હત્યાં.

*

ત્રણેક વર્ષમાં હું વીસેક વાર ભાનુને ત્યાં ગઈ હોઈશ. હવે તો હું કુટુંબીજન હોઈ એવી આત્મીયતા બા રાખતાં. એક દિવસ ત્યાં પહોંચતાં જ બાએ મને ફિળિયામાં નાખેલ ચારપાઈ ઉપર બેસાડી દીધી. 'આ ગાંડીને સમજાવો... અમારા વરમેળામાં એટલો સારો મુરતિયો મળ્યો છે... મા-બાપનો એકનો એક છોરો... નણદુંચ નહીં... ખાધે-પીધે એકદમ સુખી... પાછું ઘર અહીંથી સાવ નજીકમાં... રાજાના કંવર જેવો લાગે છે. અમે તો ખરતાં પાન જેવાં છઈયે, કેટલા દિ રહીશું? છોડીયું એમને ઘેર જાય એટલે નરાંત. આજ તો ઈને લાફો ચોડી દીધો, તો કહે 'મારી નાંખો તોય નહીં પરશું... લગન નક્કી કરસો તે ટાણે જ ભાગી જઈસ.''

એટલામાં ભાનુ આવી, 'કેમ તને અહીં ભારી પડું છ? પરણીને તેં ને ભાભીયુંએ સું કાંદો કાઢ્યો? પેટિયું તો આપણે જ રળિયે છીએ ને? આ મંગિયો ને બુધિયો કેટલા દિ'થી ઘેર નથી આવ્યા !'

મેં તો બન્નેની વાતમાં માથું ધુણાવ્યે રાખ્યું. આટલાં વર્ષે મને ખાતરી થઈ ગયેલી કે ભાનુ સ્વતંત્ર રીતે વિચારે છે ને પોતાનું મન જાણે છે.

હું એકાદ મહિનો બહારગામ ગઈ હતી અને બીજા બે મહિના કોઈ ને કોઈ કામમાં ગૂંથાયેલી રહી હતી. ત્રણેક મહિના પછી એક બપોરે ભાનુને ઘરે જઈ ચઢી. ઓસરીમાં નીચે બેસી એ ચાદર ભરતી હતી. કપાળ સુધી ખેંચેલું ઓઢણું, તીખા તડકામાં ફટકી ગયેલા રંગ જેવો ચહેરો, નમાવી નમાવી નીચી કરી નાખેલી, ચીમળાયેલાં પાનવાળી ડાળી જેવી ડોક, હાથે સોનાનું બાજુબંધ, કાનમાં બૂટિયાં, ગળામાં કાળા દોરામાં પરોવેલું નાનું અમથું માદળિયું. નવાં ઘરેણાં બતાવવામાં ભાનુને કોઈ ઉત્સાહ ન હતો. બાકી ભાનુનો ઉત્સાહ પાળીઓ તોડી વહી જ જતો હોય. પરણેલી ભાનુ !

મને જોઈ ઊભી થઈ. ખુરસી કાઢી ખોલી આપી. બન્નેના ગળામાં શબ્દ બાઝેલા જ રહ્યા. અંદરથી બા આવ્યાં. 'દઃખનો સું પહાડ તૂટી પયડો છે કે મડદા જેવી થઈ ગઈ છું? આમનું આમ ચાલસે તો મેધાજી ઘર બહાર કાઢી મેલસે. પાછો મારે ગળે પાણો!'

'સવાર સવાર તું અહીંયાં ક્યાંથી? સાસરે કામ નથી?' પહાડ ચઢતા એન્જિન જેમ મારા શબ્દો માંડ ખેંચાયા.

'બેન, બધી સવારે અહીં છું. અહીં ન આવું તો અહીંનો ધંધો કપાઈ જાય - સું કાલથી નહીં આવું તો ચાલસે?' બાને કડકાઈથી પૂછ્યું.

બા પાસે આવી. ભાનુએ કોણી મારી દૂર ધકેલી.

'અહીં નહીં આવું તો મારા ઘરવાળા સું ખાસે? આમ તો એ કોલેજ ગયેલો છે પણ

નોકરી ક્યાં મલે છ? રોજ ધક્કા ખાય છે. બેન ક્યાંક નોકરી અપાવો ને? આટલાં વરસ કામ કર્યું પણ બેન એક સોનાની હાંસડી ન લઈ સકી... ને હવે તો બીજાં પેટ ભરવાનાં ! મરદ આખો દિ ઘરે બેસી રે'... મારી તો નીંદર્યુંએ લૂંટાઈ ગઈ, બેન ! અને એ મરદે ક્યાં છે?'

શું બોલું? મૂંઝવણમાં હું ઊભી થઈ ગઈ. ભાનુને માથે હાથ ફેરવ્યો.

'બેન - મારું જે થયું તે થયું પણ તમે આવતાં રેજો. મારા જીવને બહુ સારું લાગે છ.'

ઊભી થઈ મને એ ભેટી પડી. 'બેન મને દગાથી પરણાવી.' મેં એને મારો કોલ નંબર આપ્યો. 'મન થાય ત્યારે કોલ કરજે.' કલાના સંબંધે કોઈ બીજો જ વળાંક લઈ લીધેલો.

મહિના પછી હું ભાનુને મળવા ગઈ. મારા પતિ અજયની ડેપ્યુટી પોલીસ કમિશનર તરીકે નિમણૂક થઈ ને ભાનુની વસાહત એમની ઓફિસના રસ્તામાં જ આવતી હતી.

ભાનુ ઓસરીમાં ચારપાઈ પર માથે ચાદર નાખી સૂતેલી. પહેલા પહેલા તો ઓળખાઈ નહીં એટલે ભાનુ, ભાનુની બૂમ પાડી. ભાનુ સફાળી બેઠી થઈ અને હું ચીસ પાડી ઊઠી.

'શું થયું વાળને?'

'બહુ માથું ફાટતું' બેન ! એક દિ કંટાળી કાતરથી ધરાર કાપી કાઢ્યા. મૂઆ ગયા. માથું થોડું હલકું લાગે છ.'

'આટલી દુઃખી કેમ થાય છે? આનંદમાં રહે ને?'

'બેન, હવે આનંદ કેવો?' ભેંકાર આંખોથી મને જોઈ રહી.

ત્રણેક મહિના પછી મારા પર ભાનુનો ફોન આવ્યો. અવાજમાં ધ્રુજારી હતી. 'બેન ?! મારા સગા બાપે મારે હાથેથી બાજુબંધ જબરજસ્તીથી લઈ લીધું... કીધું, મેં જ તને આપેલું ને જરૂર છે તો તારે આપવું જ પડે. જરૂરત કેની - તો દારૂ પીવાની ! મારી બા પણ વચ્ચે નહીં પડી.' ભાનુ પોક મૂકી રહી પડી.

'બેન, બધાં મને લૂંટવા જ બેઠાં છ... ઓલ્યા દારૂ મારા હરામી સસરાએ મારાં બુટિયાં કઢાવવા મને મારી... પાપીને જુગાર રમવા મારી જણસ જોઈએ છે... પણ નહીં આપું...'

સાંત્વનના બે શબ્દો પણ હું ગળેથી ન કાઢી શકી. 'જલદી આવીશ' કહી ફોન મૂકી દીધો.

ચારેક દિવસ પછી જેવી હું ભાનુના મહોલ્લામાં દાખલ થઈ ને એક બાઈ બોલી : 'ભાનુ બળી મરી.' માનવું, નહીં માનવું એની અવઢવમાં આગળ ચાલવા લાગી ત્યાં બીજા ચાર-પાંચ જણે એ જ સમાચાર આપ્યા. મારું મગજ થીજી ગયું. પરાણે હું ફોન-બૂથ પર દોડી. અજયને તરત આવવા કહ્યું.

જાણકાર માણસને લઈ હું ભાનુને સાસરે પહોંચી. ભાનુની ઠાઠડી ઊપડવાની તૈયારી જ હતી. મોંથી પગ સુધી કચકચાવીને લાલ ચૂંદડી બાંધી હતી. બાજુમાં ઊભેલાઓની વાતોના ટૂંકડાઓ જોડતી ઊભી -

'સવારે દસ વાગે થ્યું...'

‘બાથરૂમમાં... બારણું અંદરથી વાસી દીધેલું...’
 ‘પોતાના પર ઘાસતેલ છાંટી દીધેલું...’
 ‘સું હિમ્મતવાળી કે એકે ચીસ પણ ન પાડી...’
 ‘દસ વાગે બધાં ઘેર હતાં... કોઈએ ન બચાવી?’
 ‘બારણું તોડતા કેટલી વાર?’
 ‘ભડકા ન દેખાય? ધુમાડો છાનો રીએ?’

બળી ગઈ કે બાળી નાખી - પ્રશ્ન મનમાં ઘોળાતો રહ્યો. કશું હું કરી ન શકી માટે મને કોસતી રહી. ત્યાં અજય પોલીસ સાથે આવી પહોંચ્યો.

બંભે લીધેલ ઠાઠડી પાછી નીચે મૂકવી પડી. પોલીસે શબનો કબજો લીધો. હોસ્પિટલમાં પોસ્ટમોર્ટમ ચાલુ થયું. ડોક્ટરને ગુપ્તભાગમાં કશુંક ચળકતું દેખાયું. બૂટિયાં અને માદળિયું નીકળ્યાં. અજયે બહાર આવીને મને કાનમાં પૂછ્યું : ‘બોલ, શું કરીએ આનું?’ જુસ્સાથી બોલાયેલું એનું વાક્ય મનમાં સાવ તાજું હતું - ‘મરીસ પણ મારી જણસ નહીં આપું.’ એની જણસ એની અંદર પાછી ગોઠવાઈ ગઈ.

*

સવાર સવારમાં સૂરજ મારી બારીએ ડોકાય છે. ઓરડાની પશ્ચિમી દીવાલે સોનેરી રંગની હેલી ચઢે છે. દીવાલે ટાંગેલ ચિત્રનાં મોર-પોપટ-ચકલાં સોનેરી રંગમાં ઝબોળાઈ આછી પાંખ ફફડાવતાં પાનના લીલેરા ગુચ્છમાંથી નીકળી મારી આંખ આગળ ઊડાડી કરે છે. એમાં એક છોકરી પણ પાંખ ફફડાવતી છેક મારી પાસે આવે છે. લાડથી હું એનો ચહેરો પંપાળું છું. મારો દિવસ ભીનો થઈ જાય છે.

વૃંદાવન | ગુણવંત વ્યાસ

ઘબ્બ કરતો રામશંકર જમીન પર બેસી પડ્યો. કાને રાખેલો મોબાઈલ સરકી નીચે પડ્યો. હાથમાં રહેલું તુલસીપત્રનું તરભાણું ઊછળીને ધરતી પર પછડાયું. તુલસીનાં પાન નીચે વેરાઈ ગયાં. સમાચાર કાને અથડાતાં જ તુલસીપત્રો ચૂંટતા રામશંકરને પૃથ્વી ધૂમતી લાગી. આસપાસનું બધું ચકરાવે ચડતું જણાયું. એણે સ્થિર થવા તુલસીના છોડને જરા મજબૂતીથી પકડ્યો. તુલસીનો આધાર ટૂંકો પડ્યો, ને એ ફસડાઈ પડ્યો. રામશંકરના ભારથી ડાળખી મરડાઈ. થોડાં પાન તૂટતાં હાથમાં આવ્યાં. રામશંકરે કોઈ અગમ ઝનૂનથી એને ચોળ્યાં; ક્યાંય સુધી એને ચોળતો જ રહ્યો. રસકસ નીકળી ગયેલાં પાંદડાંનો કૂચો એણે જોરથી ડેલી બહાર ફેંક્યો, પણ ડેલી સાથે અથડાઈ એ ફળીમાં પાછો પડ્યો. ખૂનસભરી નજરે એ કૂચાને તાકી રહ્યો. પાંદડાં વિનાની મરડાયેલી ડાળમાં એને પોતાનું ભાવિ કળાયું. ઝૂકી ગયેલો તુલસીનો છોડ એને ઉખેડીને ફેંકી દેવાનું મન થઈ આવ્યું; પણ એ બેસી જ રહ્યો. જમીન પર વેરાયેલાં પાન પવનમાં આમતેમ દિશાહીન ઊડતાં હતાં. ધૂળમાં રગદોળાતાં પાનને એ એમ જ જોતો રહ્યો.

મોબાઈલ ફરી રણક્યો :

‘નંદવેર આનંદભયો, જય કનૈયાલાલ કી...’

સ્કીન પર રમાનું રૂપાળું મોં હસી રહ્યું. પહેલી જ વાર રામશંકરને એ ચહેરો જોતાં ઉદાસી ઘેરી વળી. ધૂળમાં તરફડતા મોબાઈલને ઊંચકીને રામશંકરે તેને ઓસરીની ધારે ફેંક્યો. મૂરઝાયેલી ઈચ્છાના લોચા જેવો એ ખૂણે અથડાઈ, વીખેરાઈ ગયો.

ગમાણમાં બાંધેલી ગાય ભાંભરી. વાછડુંય ક્યારનું રાશ તોડવા મથતું માને ધાવવા અધીરું બન્યું હતું. નીરણનો ટાઈમ થયો હતો. પાણીનું તગારુંય ધરવું બાકી હતું. બા, આજે વહેલી મંદિરે જવા નીકળી ગઈ હતી ! પોતાનેય પૂજા પતાવી, પ્રભાકાકા સાથે હવનમાં વરુણી તરીકે જવાનું હતું; પણ રામશંકર ન જ ઊઠ્યો, કળી ન શકાય એવી કળે દેહ આખાને ભરડો લીધો હતો. ગાય ફરી ભાંભરી. વાછડુંય હવે ભાંભરવામાં ભળ્યું. રામશંકર એને નિર્દયતાથી જોઈ રહ્યો. વહાલસોચી ગાયને વલવલતી જોવામાં આજે એને પિશાચી આનંદ આવતો લાગ્યો. ત્યાં જ પડોશમાંથી પ્રભાકાકાનો અવાજ સંભળાયો :

‘લ્યા, રામા ! ગાય કાં ભાભરે છે, બહુ ?! નીરણ નાખ; ને ચાલ ઝટ ! તૈયાર થયો કે ?’

‘હવે નહીં અવાય; બીજાને લઈ જાવ !’ - એ વેરાયેલાં તુલસીપત્રોને જોતાં બોલ્યો.

‘કેમ, લ્યા ? શું થયું !’

‘બસ, એમ જ ! બીજાને વરુણી કરી લો !’ - રામશંકરને કારણ આપવું કહ્યું.

‘અત્યારે કોને શોધું, હવે ?’

‘જટાને લઈ જાવ !’

‘એ કાચો પડે !’

‘વરુણીમાં ચાલશે !’

પ્રભાકાકાની મૂંઝવણમાં હવે આકોશ પણ ભળ્યો હતો. ‘ભરોસાની ભેંસ પાડો જણે !’ કહેતા પ્રભાકાકાની ખડકી જોરથી ખખડી. ચાખડીનો દૂર જતો અવાજ કાને પડવાયો; સાથે પડવાયા પ્રભાકાકાના શબ્દો : ‘ભરોસાની ભેંસ પાડો જણે !’ બળુદા બનતા આ શબ્દો જાણે કાનમાં સીસું રેડવા લાગ્યા. રામશંકરે કચકચાવીને કાન દાબ્યા. શબ્દોની ગુંજ ચાલુ જ રહી ! એ દોડીને ઘરમાં ઘૂસ્યો ને ખાટલામાં દેહને પડતો મેલ્યો. કાન જ નહીં, આંખોને પણ કચકચાવી ક્યાંય સુધી પડ્યો રહ્યો. મોભારે કાગડો બોલ્યો ને પિતા યાદ આવ્યા; પિતાનું શ્રાદ્ધ યાદ આવ્યું. કેટલા કાગડા આવેલા, તે દિવસે ! પિતાનું શ્રાદ્ધ ખરે જ ફળ્યું !! કેવી શ્રદ્ધાથી પૂરી શ્રાદ્ધ-વિધિ કરી હતી ! એકનો એક દીકરો ! પિતૃ, હક તો માગે જ ને ! ભાગવતના અભ્યાસુ પિતાને બાએ ઘણી વાર ગાતા સાંભળેલા :

તત: પાહિ મહાભાગ પૂર્વે: સર ગતં તમ:’

યથા તરે મ દુષ્પારં પ્રજયા તદ્ વિધેહિ ન:’

પંડિતપુત્રી બા એનું ગુજરાતી કહી સંભળાવતી હતી : ‘હે મહર્ષિ ! મારે સંતાન નથી. તેથી ઘોર નરકમાંથી, મને અને મારા પિતૃઓને કૃપા કરી બચાવો. કૃપા કરી એવું પરબ ❖ ઓગસ્ટ, 2017

કાંઈ કરો કે જેથી, મને પુત્ર પ્રાપ્ત થાય અને અમે નરકમાં જતા ઊગરી જઈએ.

બા કહેતી, ‘રામનો જન્મ એના પિતાની આ પ્રાર્થનાબળે જ થયેલો.’ ભાગવતમાં રહેલી પિતાની શ્રદ્ધા ફળી હતી. પછી તો એ બેવડાયેલી. પુરાણોક્ત ને વેદોક્ત પાઠ રામશંકરને શીખવતાં તે સોડષોપચારમાં તો પલાંઠી જ લગાવતા ! જાતકર્મપ્રયોગના મંત્રોમાં એ પૂરા ખીલી ઊઠતા :

દેવાશ્ચ પિતરશ્ચૈવ પુત્રે જાતે દ્વિજન્મનામ્ ॥^૨

—ને પછી એનો અનુવાદ સમજાવતા : ‘બ્રાહ્મણોને ઘેર પુત્રજન્મનો મંગલ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં ત્યાં દેવો અને પિતૃઓ આવે છે.’ આમ કહી, એ રામશંકરને એ રીતે જોઈ રહેતા, જાણે સ્વયં દેવે દર્શન દીધાં હોય; જાણે પ્રત્યક્ષ પિતૃ પધાર્યાં હોય !

ઘર વૃંદાવન બની ગયેલું, રામશંકરના જન્મે; ને ગામ ગોકુળિયું ! ‘નંદ ઘેર આનંદ ભયો...’ ઘરે-ઘરે ગાયું હતું, તે દિ’ ! તે દિ’થી પિતાએ ઘરને જ ‘વૃંદાવન’ નામ આપી દીધેલું ! પછી તો, નાન્દીશ્રાદ્ધમાં પિતા ઘરે-ઘરે યજમાનને હરખભેર આશીર્વચન ઉચ્ચારતા થયેલા : ‘વધતાં વઃ સન્તતિ’ - તમારાં સંતાનોની વૃદ્ધિ થાઓ.’^૩

પિતાના આ સંસ્કારો, પૂરા નહીં તોયે, થોડા-ઘણા તો રામશંકરમાંય ઊતરેલા. આથી જ, પિતાનું શ્રાદ્ધ પૂરી શ્રદ્ધાથી થયું. પુત્રકર્મ પૂરી નિષ્ઠાથી બજાવ્યું. એની આંખો સામે શ્રાદ્ધકર્મ તરવરી રહ્યું. પિતૃઓના મોક્ષનો સંતોષ એના ચહેરા પર ચમકવા લાગ્યો. ગઈ કાલથી ભર્યા ભર્યા રામશંકરને, ફરી પાછો આવેલો આવતી કાલનો વિચાર વિહ્વળ કરી ગયો. એ ખાટલામાં બેઠો થયો. દીવાલે ટાંગેલી પિતાની છબીને રામશંકર એ રીતે જોઈ રહ્યો, જાણે પોતાનાથી કોઈ ગંભીર ભૂલ થઈ ગઈ હોય ! જાણે કશુંક ચુકાઈ ગયું હોય !! પેટમાં ચૂંક આવતી લાગી. દિલમાં દિલગીરીનો ભાવ ઊભરી આવ્યો. આંખો શરમથી ઝૂકી ગઈ. બહાર ગાય-વાછડું હજુ ભાંભરી રહ્યાં હતાં.

એ ઓસરીમાં આવ્યો. બા-ની તૂટેલી ખાટલીની પાંગથે બેઠો. ખાટલી ડગમગી. એ નોધારાપણાનો ભાવ અનુભવી રહ્યો. હાથ અનાયાસ મૂછે ગયો. તાવ દેવાનો વખત જાણે ગયો, એવું લાગ્યું. એણે મૂછો નીચી કરી. હાથમાં ચોળેલી તુલસીની ગંધ એના તાળવે ચોટી. એણે ઊભા થઈ હાથ ધોયા; ગંધ હજુય આવતી હતી. એણે ઘસી-ઘસીને હાથ ધોયા; ગંધ ન જ ગઈ. હાથને માટીમાં રગદોળ્યા; સાબુથી સાફ કર્યા - ગંધ, જવાનું નામ જ જાણે લેતી નહોતી ! તુલસી જાણે લોહીમાં ભળી ગઈ હોય એમ લાગ્યું. એ ધૂળમાં ઊડતાં તુલસીપત્રોને નીરખી રહ્યો !

સૂરજ ઉપર ચડ્યો. નમી પડેલો તુલસીનો છોડ મૂરઝાતો હોય એમ લાગ્યું. એનાં લીલાં પાન ડાળીએ જ વળગીને ઊંધાં લટકવા લાગ્યાં. જે ડાળીથી પોષણ મેળવવાનું હતું; જે ડાળીને આધારે લીલવરણું થઈ, શ્રીજીનાં ચરણોની શોભા બનવાનું હતું, એ જ ડાળીએ પીળાશ પકડીને ખરી પડવાની ઘટનાનો આરંભ રામશંકર પ્રત્યક્ષ જોઈ રહ્યો. રામશંકરને પોતાની મોટી બહેનો યાદ આવી. છ-છ દીકરીઓના પિતાએ એને સુખેથી ઉછેરીને, હરખભેર પરણાવી હતી. એ સમયે પિતાની કુલાતી છાતી જાણે ઊછળી-ઊછળીને કહી રહી હતી : ઈયમ્ કન્યા પુત્રવત્પાલિતા મયા ’ - મારી આ દીકરીઓને મેં

દીકરા માની ઉછેરી છે !^૪ એ સમયે પિતાની આંખોમાં ઊભરાતાં આનંદનાં આંસુ રામશંકરની નજર સામે અત્યારે તરી રહ્યાં. એને પોતાની મોટી દીકરી રાધા યાદ આવી. મા-ની સાથે મોસાળમાં એ છલકતી હશે જે આનંદથી ! રાધાનો જન્મ થયો ત્યારે પળભર તો બા ભાંગી પડેલી. પિતાએ ત્યારે આશ્વાસન આપતાં કહેલું : ‘યામાહુરાત્મનો હયર્થ શ્રેયાસ્કામસ્ય માનિનિ - હે માનિનિ ! સ્ત્રીને ત્રિવિધ પુરુષાર્થવાળા પુરુષનું અડધું અંગ કહેવામાં આવે છે.’^૫ - ને બા, તરત સ્વસ્થ થતી ઘરકામમાં જોડાઈ ગઈ હતી. પડોશમાં જલેબી વહેંચવાના એના હરખે ત્યારે સૌ કોઈની આંખોમાં અચંબો આંજી દીધો હતો.

રામશંકર થોડો સ્વસ્થ થયો. ઉતાવળે, આવેશમાં આવેલા આઘાત ને એના પ્રત્યાઘાતોથી એ શરમિદો બન્યો. એને રમા યાદ આવી. પિતાના સંચિત સંસ્કારો આપોઆપ ઊગી નીકળ્યા હોય તેમ, એનાય મનમાં ભાગવતનો શ્લોક સ્મરણે ચડ્યો :

ન વયં પ્રભવસ્તાં ત્વામનુકર્તુ ગૃહેશ્ચરિ ’

અથ્યાયુષા વા કાત્સ્ન્યેન યે ચાન્યે ગુણ ગૃધ્વનઃ ‘ ૬

- રમાને યાદ કરતો એ મનોમન ક્ષમા માગી રહ્યો : હે ગૃહેશ્ચરી ! તારા જેવી પત્નીના ઉપકારનો બદલો કોઈ પણ ગુણગ્રાહી પુરુષ પોતાના આયુષ્યમાં કે અન્ય જન્મમાં પણ સંપૂર્ણપણે ચૂકવી શકે તેમ નથી.

એ ઊભો થયો. ભાંભરતી ગાયને નીરણ નાખી, પાણી ધર્યું. વાછડાને છોડ્યો ત્યાં જ તે દોટ મૂકતો ગાયના આંચળે ચબ-ચબ ધાવવા લાગ્યો. આપોઆપ શાંત પડેલી ગાયને માથે ક્યાંય સુધી હાથ ફેરવતો રામશંકર, ગાયને ગળે વળગતાં જ નાના બાળકની માફક રડી પડ્યો. થોડી હળવાશ અનુભવાતાં એ વેરાયેલાં તુલસીનાં પાન વીણી ક્યારામાં નાખવા લાગ્યો. નમી પડેલા છોડને સીધો કરી, હળવેથી પંખાવ્યો. ફળીના ખૂણેથી થોડી માટી ખોદી. ક્યારામાં નાખવા જતાં એની નજર છોડની નીચે ફૂટેલા બીજા એક તુલસીના અંકુર પર પડી. એ હરખાયો. જાળવીને માટી નાખી, પાણી રેડ્યું. છોડ પર ઊગેલાં માંજરને તોડી, ક્યારામાં જ વેર્યાં. થોડી ‘હાશ’ અનુભવાઈ. વધુ સ્વસ્થ થવા એ ચોકડીમાં ભરેલી ડોલનું પાણી ડિલ પર ઢોળવા લાગ્યો. સ્વસ્થ થતા જતા રામશંકરના હોઠ પર સ્વયંભૂ મંત્રો આવી બેસવા લાગ્યા :

ઓમ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ ‘ શ્રીમાવાહ્યામિ સ્થાપયામિ ‘ લક્ષ્મીમાવાહ્યામિ સ્થાપયામિ ‘ દ્યુતિમાવાહ્યામિ સ્થાપયામિ ‘ મેધામાવાહ્યામિ સ્થાપયામિ ‘ સ્વાહા-માવાહ્યામિ સ્થાપયામિ ‘ પ્રજ્ઞામાવાહ્યામિ સ્થાપયામિ ‘ સરસ્વતી માવાહ્યામિ સ્થાપયામિ ‘

ડેલીમાંથી હરખભેર દોડી આવતી બા ઉતાવળે ઠપકો દેતી બોલી રહી હતી :

‘રામ, વહુનો ફોન કેમ કાપી નાખ્યો ?! ને પાછો બંધ કરીને બેઠો છે ! રૂખીફઈને ત્યાં ફોન આવ્યો ત્યારે મને ખબર પડી; તે દોડતી આવી ઘરે !! વચ્ચે થોડી દેવુકાકાની દુકાને ખોટી થઈ, તે મોડું થયું ! લે, આ જલેબી ખા !!’

‘હં !’ કહેતા રામશંકરે ડિલ લૂછ્યું. ઓસરીના ખૂણે છૂટા પડેલા મોબાઈલને જોડી, ઓન કર્યો. રામચરિત માનસની ચોપાઈને ડાઉનલોડ કરી, રિંગટોન તરીકે સેટ કરી.

રમાને ફોન જોડવા કરે ત્યાં જ સ્ક્રીન પર રમાનું ગોરું મુખ, નવી રિંગટોન સાથે હસી રહ્યું :

જય જય ગિરિબર રાજ કિસોરીરિરિ । જય મહેસ મુખ ચંદ ચકોરી ॥
જય ગજબદન ષડાનન માતા । જગત જનનિ દામિનિ દુતિ ગાતા ॥
ફોન કાને ધરતાં રામશંકરે સામેથી જ હરખ જતાવ્યો :
'નવાં મહેમાનનું સ્વાગત છે; વૃંદાવનમાં !'
ને પછી હથેળી સૂંઘતો, જલેબી ખાવા નીચે ઝૂક્યો.

સંદર્ભ :

૧. શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણ : ૬ : ૧૪ : ૨૬
૨. જાતકર્મસંસ્કાર મંત્ર
૩. નાન્દીશ્રાદ્ધ અંતે બ્રાહ્મણ દ્વારા યજમાનને અપાતાં આશીર્વાચન
૪. પુત્રીનાં લગ્ન સમયે પિતા પુત્રીને સાસરી પક્ષને સોંપતાં કહે છે.
૫. શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણ : ૩ : ૧૪ : ૧૮
૬. શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણ : ૩ : ૧૪ : ૨૦

□

સાભાર સ્વીકાર

(૭૮) મહામાનવની વાતો : જગતમિત્ર, ૨૦૧૫, વંશ ટ્રેડર્સ, વ.વિદ્યાનગર, પૃ. ૮૦, રૂ. ૧૧૦/- (૭૯) મહામાનવોના જીવનપ્રસંગો : જગતમિત્ર, ૨૦૧૫, દર્શિતા પ્રકાશન, મહેસાણા, પૃ. ૬+૫૮, રૂ. ૬૦/-

સ્મરણ

૨૬ જુલાઈ, ૨૦૦૫

■ અશ્વિની બાપટ ■

સવારે નીકળી હતી ત્યારે તો વરસાદનો સ્હેજે અણસાર ન હતો. અરે, બપોરે એક વાગે લંચ-અવરમાં ઓફિસના ટેરેસમાં થઈને 'બી' વિંગની કેન્ટીનમાં જતી વખતે પણ રીતસરનો તડકો હતો. ત્રણ વાગે ચા પીવા ગયા ત્યારે ઝરમર પડી રહ્યો હતો અને ચા પીને ફરી ઉપર આવ્યા - પંદર જ મિનિટમાં - ત્યારે અચાનક કાળાં ઝમ્મર વાદળોની ફોજે ઘેરો ઘાલી દીધો હતો. ઝરમરમાંથી રિપ્ રિપ્ ને પછી ધબાક ધબાક. વરસાદ એક-સરખો અણનમ આગેકૂચ કરી રહ્યો હતો. બે-ત્રણ જણાંને એમના ઘરેથી ફોન આવી ગયા : ઉપનગરોમાં પાણી ભરાઈ ગયાં છે. નીચાણનાં મકાનોમાં તો પાણી ઘરમાં ઘૂસી ગયાં છે ને લોકોએ ઘર ખાલી કર્યાં છે ત્યાં સુધીની વાતો મળી. અમે સાહેબ પાસે જવાનું કરી રહ્યા હતા ત્યાં જ સાહેબ પોતે જ પોતાની બેગ સહિત બહાર આવ્યા અને "ઓફિસ વહેલી બંધ કરવાની છે" એટલી ઘોષણા કરી એમના ડ્રાઈવરની સાથે ફોન પર વાત કરતા કરતા નીકળી ગયા.

અમે બહાર નીકળ્યા ત્યારે જાડો-ઘેરો વરસાદ સામ્રાજ્ય જમાવી બેઠો હતો. રસ્તા પર બે વેંત પાણી ભરાણાં હતાં. એકેય ટેકસી મળતી ન હતી. અમે સ્ટેશન તરફ ચાલવા માંડ્યાં. આકાશમાં કડાકા-ભડાકા થઈ રહ્યા હતા અને છત્રી તો ફક્ત એક આશ્વાસન જેવી. નવથી છ સુધીની અમારી નોકરીમાં રોજે રોજ દિવસનો મોટો ભાગ અમે ઓફિસમાં બંધ રહેવાવાળા એટલે ચાલતી વખતે આમ તો મજા-મસ્તી જ ચાલી રહી હતી. મને તો ગમ્મત એ સૂઝી કે આ સાહેબો કેટલી પણ સત્તા જમાવે, કુદરતની સત્તા સામે એમનેય ઝૂકવું પડે છે. જ્યારે જ્યારે કુદરતી વિપરીતતાઓ ટ્રેન, બસ, મોબાઈલ બધું જ બંધ કરાવી દે ત્યારે ઘડીભર મારા મધ્યમવર્ગી દબાયેલા જીવને મજા પડી જાય છે. એકધારું સાંકડી ગલીમાં ચાલ્યા કરતા હોઈએ ને અચાનક મોકળું મેદાન ખૂલી જાય તેવું. પણ મિયાંની દોડ ! અમે તો સ્ટેશને જ પહોંચ્યા. અને ત્યાં સુધીમાં આ ધણીના ધણી વરસાદે એવી તો ધણધણાટી મચાવી હતી કે પાણી ગોંઠણસમાણાં આવી ગયાં હતાં.

સ્ટેશન પર, પ્લેટફોર્મ નંબર એક પર ઉપનગરો તરફ જતી ટ્રેનની રાહ જોતું હજારેક માણસ ભેગું થયું હતું. બધાંને એમ જ હતું કે થોડી વારમાં વરસાદ રોકાશે અને ટ્રેનો આવશે.. પાણી ઓસરે એટલી જ વાર ! મુંબઈની ટ્રેન પર પૂરો ભરોસો રાખી બધાં ઊભાં હતાં. એક પછી એક ઉમેરો થતાં પ્લેટફોર્મ પર બેસવાની તો ઠીક, ઊભા રહેવાનીય જગ્યા ન રહી. સહુ મોબાઈલ કાઢીને પોતપોતાના ઘરે ફોન જોડી રહ્યાં હતાં. મેં પણ ઘરે વાત કરી લીધી. આવા સમયમાં ફોન બંધ પડી જાય તે પહેલાં. દીકરી ઘરે પહોંચી ગઈ હતી એ સાંભળી નિરાંત થઈ. 'હુંય પહોંચી જ જઈશ, આ ટ્રેન આવે એટલી જ વાર.'

એવું કહી બાહેધરી પણ આપી.

વરસાદ તો કેમેય અટકતો ન હતો. ટ્રેન આવશે કે નહીં એ વિશે કોઈ કંઈ શકતું ન હતું. લોઅર પરેલ, માહિમમાં પાણી ભરાવાને કારણે ટ્રેનો અનિયત સમય માટે બંધ છે એવા અનાઉન્સમેન્ટ્સ કલાકથી ચાલુ હતા. ધીમે ધીમે લોકો પોતાનો રસ્તો કરી રહ્યાં હતાં. મારી સાથેનાં લોકો હું ફોન પર વાત કરી રહી હતી ત્યારે જ છુટ્ટા પડી ગયાં. કોઈ પોતાની ઓફિસે પાછું ગયું તો કોઈ સ્નેહી-સંબંધીના ઘરે ગયું પણ મારે ઘરે જ પાછાં જવું હતું અને મને લાગતું હતું કે વરસાદ અટકશે. કંઈ નહીં તો, પ્લેટફોર્મ પર બીજાં હજીય હતાં, તેમની સાથે રહીશ અને ઘરે જવાનું કોઈ વાહન શોધી. કોઈની સાથે વાત કરવાનો વિચાર કરું ત્યાં તો પ્લેટફોર્મ ખાલી થતું જતું ધ્યાનમાં આવ્યું. હું પણ સ્ટેશનની બહાર નીકળી સ્લેટર રોડ પર ચાલવા માંડી. પાણી હવે ગોંઠણસમાણાં આવી ગયાં. થોડી વાર પહેલાં જેની ગમ્મત લાગી હતી એનો જ હવે ડર લાગી રહ્યો હતો. કુદરતી આફત ! મોબાઇલ પણ હવે બંધ હતા. ઘરે જણાવવું કઈ રીતે ?

ત્યાં જ ઊંચ પર એક બસ જોઈ. ઊંચ પર પાણી જરા ઓછું હતું... હાશ ! થોડું ઝડપથી ચાલી શકાશે અને બસ મળી જશે. મારી સાથે અનેક બીજાંઓ પણ બસ તરફ ચાલ્યાં. ધક્કામુક્કી તો થવાની જ હતી પણ મેં પૂરી કોશિશ કરી અને માંડ અંદર ઘૂસી. બસ ચાલી અને મને હાશ થયું. બસ પાંચ મિનિટ ચાલીને બંધ પડી ગઈ. હાજી અલી પણ હજી પહોંચ્યાં ન હતાં. બસની આગળપાછળ અનેક વાહનો પોટકાઈને પડ્યાં હતાં. પંદરેક મિનિટ પછી ડ્રાઈવરે કહ્યું, બસ આગળ નહીં જાય. હવે ઊતરવા માટે બધાંની પડાપડી. બહાર નીકળીને માત્ર બેગ બચાવવા મેં છત્રી ખોલી. અસંખ્ય લોક સાથે હું હાજી અલી તરફ ચાલવા માંડી. છેલ્લી દસ મિનિટમાં જ બધાં વાહનો ખાલી થઈ ગયાં હતાં. આઠ-દસ બસ, અને વચ્ચે-વચ્ચે અટકેલી નાની ગાડીઓ, નાની ગાડીઓ અડધી પાણીમાં ડૂબી ગઈ હતી. ત્યારે મને ભાન થયું કે છેલ્લી દસ-પંદર મિનિટમાં જ પાણી દોઢ ફૂટ ચડી ગયું હતું. અને હું પાણીમાં થઈને લોકો સાથે ચાલી રહી હતી. સમુદ્ર તરફની ફૂટપાટ જરા ઊંચી હતી એટલે અમે ત્યાં પહોંચ્યા. ચાલવામાં થોડી સરળતા પડી. પાણી ગોંઠણ સુધી જ હતાં. એક બાજુએ દરિયો અને બીજી તરફ માણસો.

દરિયાનું સ્વરૂપ જોઈને થયું કે ઉન્માદ શબ્દનું સમાનાર્થી આ જ હોઈ શકે. આ શહેરે દબાવી દીધેલા અનેક ટાપુઓ મનમાં ઊપસી આવ્યા. સુભાષ ક્યાં હશે ? ઘરે પહોંચ્યો હશે ? બિચારો મારી ચિંતા કરતો હશે. મને ફોન લગાવતો હશે પણ ફોન જ બંધ છે ! કદાચ એણે મમ્મીને કે ભાઈને ફોન કરીને મારાં ખબર પૂછી લીધાં હશે - જો એનો ફોન લાગ્યો હશે તો. હા, લેન્ડ-લાઈનો તો ચાલુ હશે. અને ભાઈએ એને શું કહ્યું હશે ? મારા ખબર જાણીને એને શું કામ છે, એવું બધું... ને યાદ દેવડાવ્યું હશે કે બબ્બે વરસ થઈ ગયાં હવે શું છે ? પોતાની દીકરીની ચિંતા ? એની ચિંતાનો આવા બેજવાબદાર બાપને હક્ક ખરો ? બહુ વખતે મને યાદ આવ્યું કે હું એકલી જ છું... પણ...

પણ, બે વરસ પહેલાં પણ હું એકલી જ તો હતી. આ શહેરમાં દિવસનો મોટો ભાગ બધા એકલા જ તો હોય છે. આ બધા માણસો.. મારી આસપાસ ચાલી રહેલા માણસો. બધા જ એકલા. હંમેશની જેમ સવારે ઘર મૂકીને કામે નીકળેલા એકલા માણસો. ટ્રેનમાં રોજના સમયે રોજરોજ જવાથી કોઈ ઓળખીતા થાય તોય આવતા-જતા એકલા. ઓફિસમાં કામ માટે વાતો થાય, લંચના ડબ્બા શેઅર થાય તોય એકલા એકલા એવા

માણસો. આખો દિવસ આપ્તજન વિના, સહવાસ અને સંવાદ વિના દિવસોના દિવસ કાઢી નાખતા એકલા એકલા માણસો. ઘરે પહોંચી ખાવું; સૂવું ને એથી વધુ ન કોઈ એમને સમજે, ન એ ઘરનાંને સમજે એવા, ઘરમાંય એકલા એવા નોકરિયાત માણસો ઘર તરફ ચાલી રહ્યા હતા : ટેવવશ.

વરસાદ અખંડ હતો. વરલી પછી પ્રભાદેવી. મંદિર આગળ જરા ઓછું પાણી હતું. તે પછી અગરબજારની ગલ્લી તો તદ્દન ભરાયેલી. અમે પહોળા રસ્તા પરથી જ ચાલ્યા. કીર્તિ કોલેજ નજીક કોઈ સેવાભાવી લોકો ચા-સમોસા વહેંચી રહ્યા હતા. આજુબાજુ ચાલનારાની સંખ્યા ઓછી થતી જતી હતી. માહિમ સુધીમાં તો અમે પચ્ચીસેક જ રહ્યાં.

સમય જોવાની તો કોઈને પડી ન હતી. સાંજ તો ક્યારનીય પડી ગઈ હતી. કમ્મર-સમાણાં પાણીમાં ઝડપાયેલી મકાનોની બારીઓમાંથી આવતી મંદ લાઈટો લહેરાઈ હતી. આકાશી ભૂરાં તેજ પાણીની સપાટી પર ઝીણાં થઈ રહ્યા હતાં. વાંદરા આગળ પહોંચતાં તો કાળું ડિબાંગ અંધારું. મકાનોમાં પણ લાઈટ ન હતી. વીજળી બંધ કરવામાં આવી હતી. વરસાદી રંજાડથી હવે હું ડરી ગઈ હતી. ભયાનકતામાંથી પસાર થવા ડર દબાવ્યે જ છૂટકો. હિંમત ! ખાસ તો ઘરે કોઈ સંપર્ક કરી શકાતો ન હતો તેથી એમની ચિંતાની ચિંતા મને હિંમત આપતી હતી. હું ઘરે ન પહોંચું ત્યાં સુધી કઈ રીતે જંપશે મારા લોકો. કઈ રીતે સૂશે મારું ઘર. રાત પડ્યે ઘરના બધાંય અંગ એક થાય ત્યારે નીંદર આવે સહુને. ભલે પોતપોતાની તદ્દન નિજી નીંદર. ભલે એકબીજાને પંપાળ્યા, થાબડ્યા કે વહાલ ન કર્યા હોય. બધાં ઘરભેગાં થાય નહીં ત્યાં સુધી ઘર જાગતું રહે, બત્તી બળતી રહે. અને આજે તો વીજળીય નથી. શી રીતે જાગતા રહેશે બધાં ? અથડાતાં રહેશે, અટવાતાં રહેશે ઘરના સામાનમાં મીણબત્તીના થકવી નાખનાર મંદ પ્રકાશમાં.

આજુબાજુ ચાલનારાંમાંથી ઘણાં ઓછાં થઈ ગયાં. કોઈએ ડબલક્રૂડેકર બસમાં તો કોઈએ મ્યુનિસિપલ સ્કૂલોમાં કે જાહેર સંસ્થાઓનાં મકાનોમાં આશરો લઈ લીધો હતો. અમે ફક્ત પાંચ બચ્યાં હતાં. અંધારું અને પાણી તે સિવાય શેનોય અનુભવ થતો ન હતો. સમય શું થયો હશે ? મેં મારી બાજુમાં ચાલનારાને પૂછ્યું. એના ઘડિયાળમાં નવ વાગ્યા હતા. આ સાંભળીને અમારી સાથે ચાલતી એક છોકરી - પચ્ચીસેક વર્ષની સ્ત્રી જ - રડવા માંડી. એને એના છ મહિનાના બાળક માટે ઘરે પહોંચવું જ હતું તેથી બીજાઓની જેમ કશે પણ રોકાઈ જવાને બદલે એ ચાલી રહી હતી.

સમયની તો ખબર પડી પણ સ્થળ સમજાતું ન હતું. અમે ચાલવાનું ચાલુ રાખ્યું. થોડી જ વારમાં એક ઊંચો માચડો દેખાયો ત્યાં મોટો હેલોજન લેમ્પ હતો - બેટરીથી ચાલતો હશે કદાચ. પુલિસ અને હોમગાર્ડ્સ અને રેસ્ક્યૂ પ્રોફેશનલ્સ હતા. તેઓ અમને આગળ જવા દેતાં ન હતાં. આ સાન્તાક્રૂઝ ખીરાનગરનો વિસ્તાર હતો. આગળ જૂનું એરપોર્ટ અને તેથી ખુલ્લો વિસ્તાર બહુ મોટો હતો. મારે તો વિલેપાર્લે જ પહોંચવાનું હતું તેથી મેં કહ્યું પ્લીઝ, મને મારા ઘરે પહોંચાડી દો. અમે પાંચ જણ ત્યાં પહોંચ્યાં તે પહેલાં અમારી જેમ જ અટકેલાં બીજાંઓ પણ હતાં. ત્યાંનાં કોઈ પણ મકાનમાં આશરો લેવાનું અમને કહ્યું. તરીને જવાય ? જમીન પરથી પગ ઊંચકીને તરવાની ઈચ્છા થઈ... પણ સમયસર સાન આવી. આગળ પાણીનો કરન્ટ કદાચ એવો હશે કે ભલભલો તરવૈયો તણાઈ જાય તો લાશેય ન મળે. પાણી કમ્મરથી થોડું ઉપર હતું... આમ ને આમ વરસાદ

અટકશે નહીં તો છાતી સુધી પહોંચતાં વાર નહીં લાગે.

ત્યાં જ પુલિસવાળાએ કહ્યું, પેલી ડબલડેકર બસ છે એના ઉપલા માળે ચડી જાઓ. સવાર સુધીમાં કોઈક વ્યવસ્થા થઈ જશે. અમે સીધાં બસ તરફ ચાલવા માંડ્યાં. મારી પાસે એક મોટી ચાર્લી ચેલ્વિન બ્રાન્ડની છત્રી હતી એ ઊંડાણ માપવા મને આખે રસ્તે કામ આવી હતી. ઉપલા માળે જઈને કશોક આરામથી બેસવાનું ધાર્યું પણ જોયું તો બધી જ સીટો ભરાઈ ગઈ હતી. થાકેલાં લોકો ભીનાં કપડાંમાં, ભીની સીટોમાં સૂઈ ગયાં હતાં. એક જાડો માણસ તો નસકોરાં બોલાવતો હતો.. એ બસનો ડ્રાઈવર જ હતો એના યુનિફોર્મ પરથી લાગ્યું. અમે વચ્ચેના પેસેજમાં બેસી ગયાં. બધાં જ ભૂખ્યાં, તરસ્યાં ને ઊંઘેરેટિયાં. જ્યાં બેઠાં તે જ સૌથી સલામત જગ્યા માનીને જામી પડ્યાં. વરસાદનાં મોટાં મોટાં ટીપાં ધબાક ધબાક બસના છાપરા પર અવાજ કરતાં હતાં તે સિવાય બધું જ શાંત હતું. હું ઊંઘી રહી હતી તેનું મને ભાન થઈ રહ્યું હતું - ડિલિરિયમની અવસ્થા હતી.

થોડી વારમાં જ બસ જાણે ચાલી રહી હતી... ઓહ ! આપણા પગ હોય તો આપણે જમીન પર ખોડી રાખીએ, પણ હવે તો બધો આધાર બસનાં પૈડાં પર હતો. બસ તરતી તરતી આગળ વધે જતી હતી અને ઓહ ! અહીંથી જૂહુનો દરિયો કંઈ દૂર નથી... દરિયામાં તણાઈ જઈશું કે શું ? બસમાં આશરો લીધાનો મને પસ્તાવો થયો. આજુબાજુ તો બધાં જ ઊંઘી પકડમાં હતાં. પાંચથી વધુ કલાકો સુધી પાણીમાં લપેટાઈને ચાલી હતી પછી ચાલતી વખતે દરેક પગલે જમીનની બાહેધરી હતી - મારી લાંબી છત્રી તો બહુ મોટો આધાર હતી. અને આ બસ.. આ તો હાલકડોલક ક્યાં પહોંચાડશે ?

મેં બેબાકળા થઈ બારી બહાર જોયું. પેલો પુલિસ ગાર્ડ્સનો માંચડો તો ક્યાંનો ક્યાં દૂર થઈ ગયો હતો. બસ ચાલી રહી હતી અને આજુબાજુ બધાં જ લોથપોથ સૂતાં હતાં. મેં ચીસો પાડી પણ કોઈ ઊઠતું જ ન હતું. મને ભયાનક શંકા થઈ કે આ બધા મરી તો ગયાં નહીં હોય ને ? કોઈનેય આ ઊથલપાથલની જાણ પણ થતી નથી ! અથવા મારી ચીસ અવાજ વિનાની તો નહીં હોય ? ઓ ભગવાન ! કેવી નિસહાયતા ! નથી બસ રોકી શકાતી કે નથી આ વરસાદ રોકી શકાતો.

બસ પાણીમાં ડૂબી જવાની અને હવે બધું ખતમ થઈ જશે એ વિચારની આગળ મનમાં કશું જ ન હતું. ડર પણ ન હતો ને હિંમત પણ ન હતી. એવામાં બસ સ્થિર થયેલી જણાઈ. બસ કોઈક જગ્યાએ રોકાઈ ગઈ હતી. હું ઊભી થઈને તરત જ નીચે ઊતરી ગઈ. અહીં રસ્તા ભીના હતા પણ કશું પાણી ભરાયું ન હતું. વરસાદ પણ આછો આછો સવારના છનો સમય હતો એમ લાગ્યું. દિવસ ઊઘડતાં જે ઉજાસ થાય એવો ઉજાસ તો વરસાદના દિવસોમાં ક્યાંથી હોય ? પણ આકાશમાં જોઈને મને સમજાયું કે દિવસ ઊઘડ્યો છે. એ પછી મેં આ કઈ જગ્યા છે એ જોવા આજુબાજુ નજર કરી. આ વિલેપાર્લે હતું ? પણ મારી આંખ સામે તો દરિયો હતો અને પગ નીચે ડામરી રસ્તા પર રેતી પથરાઈ હતી. આ કોઈ એવી જગ્યા હતી જે મેં કદી જોઈ ન હતી. મારું ઘર ક્યાં હશે ? હવે કઈ રીતે ઘરે પહોંચીશ ? આટલાં વર્ષોથી હું ઓફિસેથી છૂટીને કેવી સીધી ઘરે પહોંચી જતી હોઉં છું ! બેન્કની ઉપર, છોકરીઓની સ્કૂલની બાજુમાં .. આવું બધું ક્યાં યાદ રાખવું પડે ? રોજ પહોંચી જ જઈએ છીએ બરાબર, પણ આજે તો ઘર જ નહીં, વિલેપાર્લે પણ ખબર નહીં ક્યાં જતું રહ્યું ? વરસાદે તો બધું અહીંનું તહીં કરી નાખ્યું !

આખું આકાશ ઠલવાઈ ગયું હતું, સામે દરિયો.. નવો નવો બનેલો દરિયો હતો

તોય જાણે કશું બન્યું જ ન હોય અને જાણે અહીં જ યુગોથી વસતો હોય એમ ઠરીઠામ હતો.

ઘરનો પત્તો ન હતો પણ પેલી ડબલડેકર બસ તો હજી ત્યાં જ ઊભી હતી. એ બસ તો સાબૂત હતી. હું એ બસમાંથી ઊતરી ત્યારે મારા ઘરના રસ્તા પર ઊતરી હોઉં એવું જ લાગ્યું હતું પણ અહીં તો ઘરતી જ ખસી ગઈ હતી અથવા દરિયો ખસીને અહીં આવી ગયો હતો. હું ફરી બસમાં ચડી ગઈ. બધા તો હજી ઊંઘી જ રહ્યા હતા. હું બસના સૌથી આગળના ભાગમાં જઈ ઊભી રહી. ડબલ ડેકર બસની આ બારીઓ આગળ બેસવું એટલે રાજાશાહી ! આ સીટ પર બેસીને શહેર જોવાની મજા અમે બહુ લીધી છે. આજે આ બારીની ફેમમાં માત્ર પાણી અને અંધકાર હતાં. બસની બહાર અને બસની અંદર હવે મને કશું જ દેખાતું ન હતું. બસના પતરા પર પડતા વરસાદનો ધબાક ધબાક અવાજ પણ બંધ થઈ ગયો હતો. અને એટલામાં ફરી બસ હલવા માંડી અને મારાથી ચીસ પડી ગઈ.

મારી આ ચીસ બધાંએ સાંભળી કે શું ? કારણ કે મેં આંખ ખોલી ત્યારે મારી સામે ટોચ ધરીને હોમગાર્ડ ઊભો હતો અને બધા લોકો બસમાંથી ઊતરી રહ્યા હતા. ઓહ ! બસ હલવાનું કારણ મને હવે સમજાયું.

‘ઊઠો મેડમ ! વરસાદ રોકવાનાં કોઈ લક્ષણ નથી. પાણીની સપાટી ઊંચી થતી જાય છે. અમને સૂચના મળી છે કે અહીંથી બધાંને મ્યુનિસિપલ મકાનમાં લઈ જવાં. અમે તમારી સાથે જ રહીશું.’

હું ચંત્રવત્ ઊભી થઈ અને બસમાંથી નીચે ઊતરી. કમરથી થોડે ઉપર સુધી પાણી જ પાણી. હું છેલ્લી હતી. મારી સાથેના બધા થોડે આગળ હતા. ટોચથી પેલો હોમગાર્ડ દિશા બતાવી રહ્યો હતો.

‘કેટલા વાગ્યા હશે ?’

‘અગિયાર.’

‘ખીરાનગર કઈ બાજુ ?’

‘અહીં જ તો છે. આ એનો દરવાજો.’

‘મારા એક સ્નેહી અહીં રહે છે. હું જાઉં ?’

‘તમારી જવાબદારી પર જાઓ.. અમે તમને મૂકવા નહીં આવીએ.’

ખીરાનગરના દરવાજેથી રસિકભાઈનું મકાન ખાસતું લાંબે છે. ત્યાં પણ આવાં પાણીમાં થઈને જવાનું જોખમી તો હતું જ, પણ મેં હિંમત કરી. મારી છત્રીનો દાંડો કામમાં લઈ હું ચાલવા માંડી.

એ દિવસે મને રસિકભાઈનું ઘર વિના આયાસ મળી ગયું. બીજા માળે પહોંચતાં અંધારું પણ નડ્યું નહીં. એમના દરવાજા સુધી પહોંચી ડોરબેલ પર આંગળી દબાવી... પણ વીજળી જ ન હતી. પછી બારણું ખખડાવ્યું.

ઘરતી અને આકાશનો અંત જોઈ આવેલી હું છેવટે એક સલામત જગ્યાએ હતી. રસિકભાઈ, કલાભાભી અને રૂપાબહેનની હૂંફમાં મને કેવો આરામ મળ્યો હશે એ કહેવાની જરૂર છે ખરી ?

□

લલિત ગદ્ય

બારી પાસે

■ રાજેન્દ્ર પટેલ ■

બારી પાસે, દિવસ દરમિયાન ક્યારેક કબૂતરો સ્વજનની જેમ પધારે છે. સાંજ પડે દૂર આકાશમાં સમડીઓ સેલારા લે છે. તેને જોઈ મને વિચાર આવે છે શું શોધતી હશે આ સમડીઓ આખો વખત નીચે, ધરતી પર ? ચોક્કસ પોતાનો પડછાયો શોધતી હશે. શિકાર પોતાના જ પડછાયોનો ?! સમડી મને સમય જેવી લાગે છે અને આપણે સમયનો પડછાયો. માનવઅસ્તિત્વની આંટીઘૂંટીમાં એક વાત સમજાય છે કે સમય આ બધો ખેલ કરે છે ! કોઈ ખરાબ નથી. કોઈ સારું નથી. બધાં બિચારાં છે.

કવિ જોસેફ બ્રોડસ્કીને રશિયાએ ૧૯૭૨માં દેશનિકાલ કરેલજ. તે કંઈક જુદી રીતે જુએ છે. સ્થળ-સમયને ભાષા સાથે જોડે છે. સ્થળ કરતાં સમય મહાન છે ને સમય કરતાં ભાષા. વતનવિચ્છેદની વેદના એ પંક્તિમાં જ મૂકી દે છે.

‘આજકાલ મારી બારીમાંથી કોઈ પક્ષી ઊડતાં નથી.’

- અને તે મૌનનું શરણ લે છે. બ્રોડસ્કીને દીકરાને અને તેની માને છોડીને જવાનું થાય છે. દીકરાના નામ પાછળ પોતાનું નામ-અટક રાખતા નથી જેથી રશિયન સરકાર તેને હેરાન કરે નહિ. છતાં તે પ્રમાણમાં તે અંગે આકોશ વ્યક્ત કરતા નથી. તે દારુણ વેદનાને પોતાની ભીતર સઘન કરે છે. અને તે ઘટનાને અતિક્રમી જાય છે. ભાષા અને મૌનથી સમયની ધારને જાણે બૂઠી કરી નાખે છે. બારી પાસે બેસીને બ્રોડસ્કીની આ વાત સમજવા હંમેશાં મથું છું.

પણ આજકાલ આકરો ઉનાળો છે. બધો વખત બારી ઉપર ‘વેનિશિંગ બ્લોઈન્ડ’ ઢાળેલું રાખવું પડે છે. પડદા કરતાં આ નવી વ્યવસ્થા કંઈક અનુકૂળ લાગે છે. કારણ કે તેને સહેજ અર્ધખુલ્લા રાખી શકાય છે. બે પટ્ટી વચ્ચે આકાશ ચૂપચાપ પ્રવેશી આલિંગન કરવા હંમેશાં તત્પર હોય તેમ લાગે છે. હવે તે નાનકડી જગામાંથી ક્યારેક પંખી દેખાય છે, ક્યારેક પાંખ, ક્યારેક ચાંચ અને ક્યારેક નહોર. પંખી જલ્દી પારખી શકાતું નથી. એ કબૂતરની જેમ નજીક હોય કે સમડીની માફક દૂર, શું ફેર પડે છે ? અનાગત સમય પણ આપણી તરડોમાંથી ડોકિયાં કરતો હશે ત્યારે આમ જ પાસે હશે કે કે દૂર ? કોણ જાણે.

પંખીની પછવાડે કવિની એક પંક્તિ ટાંકવા જેવી છે. ‘સ્ટોન વિલેજ’ નામના એક કાવ્યમાં બ્રોડસ્કી અંતે કહે છે :

‘જેમ પંખી નાનું થતું જાય. તેમ તેનું ગીત વધુ સ્પષ્ટ સંભળાતું જાય છે.’ સ્થળ-

કાળનિરપેક્ષ આ સમયનું પંખી જેમ દૂર જાય છે તેમ તેનું ગીત એટલે કે ભાષા વધુ પ્રસ્તુત બને છે. આખી પરંપરાને જીવતી રાખે છે ભાષા. ભલે તે બદલાતી હોય. નોબેલ-સ્વીકૃતિના વક્તવ્યમાં આ વાત ખૂબ ખૂબીથી કરે છે :

‘મને ફરીથી કહેવા દો, કવિ માટે ભાષા તેના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન છે. અથવા મારા પ્રિય કવિ ઓડન કહે છે તેમ, કવિ ભાષા દ્વારા જીવે છે. અત્યારે હું આ વાક્યો લખી રહ્યો છું, પણ કાલે નથી રહેવાનો, તેમ વાચક પણ નથી રહેવાનો. પણ જે ભાષામાં તેનું સર્જન થયું છે, જે તમે વાંચો છો, તે રહેશે. એટલા માટે નહિ કે ભાષા માણસથી વધુ લાંબો સમય જીવિત રહે છે. પણ એટલા માટે કે ભાષા રૂપાંતરણ (mutation) માટે સક્ષમ છે.’

બારી અને પંખીના નિમિત્તે આ તો સમયની અને ભાષાની વાત. મારી બા હંમેશાં કહેતી કે બેટા, બારી હંમેશાં ખુલ્લી રાખવી. આપણા આ નાના ખોરડામાં, હવાની અવરજવર આપણું સ્વાસ્થ્ય સારું રાખે. ગરમી, ઠંડી, પ્રકાશ, પવન કેટકેટલું આવે, જાય તેથી. તે વખતે મને ગમ પડતી નહિ. આજે સમજાય છે, બારી ખુલ્લી રાખવી એટલે શું ? અને તેમાંથી જોવું એટલે શું ? પંખીનું હોવું એટલે શું ? બારી પાસે બેસી પંખીને જોવું એટલે શું ?

પણ બારી તો આ બધું જુએ છે અને દેખાડે છે. ચૂપચાપ. દેશવટો ભોગવતા બ્રોડસ્કી બારી પાસે અંધારામાં બેસી રહે છે અને લખે છે :

‘- અને કળવું અઘરું છે, ક્યો અંધકાર ખરાબ છે : અંદરનો કે બહારનો.’

તેથી જ તે દેશવટાનું સ્થૂળ અર્થઘટન ના ધરાવતાં, તેને પોતે જ આપેલી પોતાની જાતનો જાતવટો યાદ કરે છે, ઘર વગરના તમામ માનવીઓને યાદ કરે છે, છેલ્લે યાદ કરે છે મૃત્યુને. તેય એક દેશવટો જ છે ને ! બારી માત્ર સ્મૃતિનો ઝરૂખો નથી, અતીત ઉપરાંત તે ભાવિને ચીંધે છે.

દૂર દૂર ઊડતાં પંખીઓ આજે બહુ નજીક લાગે છે કારણ કે મારી આ બારી હશે કે પછી બ્રોડસ્કીનાં કાવ્યો ? આમ તો એય એક શોધનો જ પ્રશ્ન છે ને ? આકાશમાં ચકરાવો લેતા કોઈ અજાણ્યા પંખીની જેમ ?

સાભાર સ્વીકાર

(૮૦) વૈશ્વિક લોકશાહીની અવદશા કોણે કરી ? : નાનુભાઈ નાયક, ૨૦૧૬, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૮૮, રૂ. ૫૦/- (૮૧) સત્યના પ્રયોગોમાં મહાત્મા ગાંધી : નાનુભાઈ નાયક, ૨૦૧૬, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૫૬, રૂ. ૨૦/-

વિદેશી સાહિત્ય

‘ભાવુકતા’

■ ઓસામા અલ દીનાસોઉરી * અનુવાદ : દીપક રાવલ ■

(ઓસામા અલ દીનાસોઉરી ઈજિપ્તના એશીના દાયકાના મહત્વના કવિ છે. એમનું નામ ત્યાંની ગદ્ય કવિતાના પાયાના કવિઓમાં થાય છે. એમણે ઈજિપ્તની સ્થાનિક અરેબિક અને આધુનિક અરેબિક ભાષામાં લખ્યું છે. ૪ જાન્યુઆરી, ૨૦૦૭માં કિડની કામ કરતી બંધ થવાથી એમનું મૃત્યુ થયું. સર્જક તરીકે એમની કારકિર્દી ટૂંકી હતી પરંતુ પ્રભાવક હતી. એમણે ચાર કાવ્યસંગ્રહો આપ્યા છે. કેટલુંક સાહિત્ય એમના મૃત્યુ પછી પ્રકાશિત થયું છે. એમની કવિતા પરંપરાગત ભાવુક કવિતા પર સતત આક્રમણ કરે છે. ઓસામાનો નાયક મોટેભાગે પોતાને ગંભીરતાથી લેતો નથી. એ પોતાની જાત પ્રત્યે, સામાજિક મૂલ્યો પ્રત્યે અને સામાજિક વાસ્તવિકતા પ્રત્યે એ રમૂજ કરે છે.)

મને હતું કે તું મારી ભુજાઓમાં મરીશ

એ બાબતે આપણે સંમત નહોતાં થયાં ?

હવે મારે શું કરવું ?

‘વેલીઅમ’ ગોળીઓની આખી બોટલ

હું તારા માટે ખરીદી લાવ્યો હતો

હવે એ શું મારે ગળી જવી ?

તું બહુ ઝડપથી બદલાઈ ગઈ

અચાનક, હવે તું જીવવા માંગે છે

કેટલું આશ્ચર્યજનક : જીવન !

શું તે હતાશ કરનારું બોગદું,

વેદના અને ભ્રાંતિની

અંતહીન યાત્રા નથી ?

તારા માટે લખેલા મરસિયાનું

હવે મારે શું કરવું ?

તેં મને ઉપહાસપાત્ર બનાવી દીધો

અને હું તને કદી કદી માફ નહિ કરું.

મારા ભવિષ્યના જીવનનું આયોજન કર્યા પછી

ધિક્કાર છે, હવે હું શું કરું ?

આ જીવન, જે તેં તારી અવિચારી ચેષ્ટાથી

નક્કામું કરી નાખ્યું.

હું ફૂલોની દુકાનવાળા સાથે

મજબૂત સંબંધ બાંધવાની તૈયારીમાં જ હતો

જેથી એ મને વ્યાજબી ભાવે સૌથી સુંદર ફૂલો આપે

ને હું દર અઠવાડિયે

સરસ ઉપહાર સાથે

તારી કબરની મુલાકાત લઈ શકું.

જ્યારે જ્યારે હું સલાહ-સાલેમ શેરી પાસેથી

પસાર થાઉં છું ત્યારે મારું હૃદય

જોરથી ધબકે છે

અને કોમળતાથી છલકાઈ જાય છે

હું મને પડોસના ‘બસતીન’ તરફ હંકારતો જોઉં છું

જ્યાં પરિવારનું કબ્રસ્તાન છે

ઓહ ! અને શરાબખાના વિષે :

મને મળ્યું છે એક જૂનું અને શાંત

ઊંચી બારીઓવાળું

અને પીળાશપડતી લાકડાની દીવાલોવાળું.

હું ત્યાં દરેક રાત્રે ગયો હોત

મેં નક્કી કર્યું હતું કે કયા ખૂણાના ટેબલ પર

પીને, ધૂમ્રપાન કરીને અને રડીને

હું મારું શેષ જીવન પસાર કરીશ

જ્યાં યુવા કવિઓ આવશે

મને ચીંધીને કહેશે

આ રહ્યો એકાકી, દુખી ભાવુક વ્યક્તિ’

ઓ કાયર,

તેં બધું બરબાદ કરી નાખ્યું.

(માજીદ ઝહરના અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી આ અનુવાદ કર્યો છે.)

□

સાભાર સ્વીકાર

(૮૨) અમૃત આહાર અપનાવો ખાતા પીતા શીખો : વિનુભાઈ પટેલ, દક્કી-૨૦૧૪, સ્વાસ્થ્ય સેવા ટ્રસ્ટ, ૪/ડી, ગોકુળનગર સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૧૩, પૃ. ૩૨, રૂ. ૪૦/-

વરસતા લીટા હેઠળ સર્જક...

■ રાધેશ્યામ શર્મા ■

૧૩

કવિતા કરતાં કરતાં
ભાષા મને લખે
અને મને ખબર પણ ન પડે
કે મને છેકતી જાય
છેકાતો અક્ષર તે હું જ અને શાહીનો લીટો પણ હું
ફરી લખાતા કોઈ અક્ષરમાંથી –

- કદાચ મારા નામની ઝેંઘાણી મળશે

એમ માની હું લખ્યે જાઉં
અને શાહી ભાષામાં ઓગળી જાય
ઝાડની હલબલતી છાયાને –
– તાણી જતી નદીની જેમ
હવે પાંદડાંની જેમ અક્ષરોને ઓઢી હું ઝાડ જેવો ઊભો રહું
વરસતા લીટા હેઠળ.

(‘કવિતા વિશે કવિતા’, પૃ. ૨૩) (‘પરબ’, નવેમ્બર ૨૦૦૩)

– દિલીપ ઝવેરી

ભાષાનું આભૂષણ ઓઢીને, ખાસ કરીને જે બધા કવિઓ સંવત્સરાં એમાં દિલીપ ઝવેરી અવિસ્મરણીય. એ કવિતા કરતા નથી, ભલે લખ્યા કરે, ‘કવિતા કરતાં કરતાં ભાષા મને લખે.’

કવિતા કરી શકાય, એવી જ વસ છે? સર્જક સુજ્ઞ હોય એટલે કર્તૃત્વના સીમાડા બહાર નીકળી જઈ કન્ફેસ કરે, ‘ભાષા મને લખે.’

જાદુ આ-કૃતિમાં હીરાની જેમ જડાયો છે. કઈ પેર? ખબર પડી જાય એની, તો તો સભાનતાના ઈલાકામાં ગોઠવાઈ રહ્યું! એટલે ભાષાનું રમ્ય કાવતરું માનો તો એમ, પણ સર્જકને બેખબર રાખી છેકી નાખવાનું સામર્થ્ય પણ દેખાડે :

‘ભાષા મને લખે
અને મને ખબર પણ ન પડે
કે મને છેકતી જાય’

અહીં ‘મને’ કોણ છે? છેકાતો અક્ષર. અર્થાત્ લખનારનો આંતરગુહ્ય ‘હું’ - અહમ્. (ઉમાશંકર ક્યારેક કહેતા, અક્ષર લખતાં કરતાં છેક-ભૂંસ થયા કરે...) ‘હું’ પાછો દ્વિરૂપી છે. (દ્વિપાયન?)

છેકાતો અક્ષર તે હું જ
અને શાહીનો લીટો પણ હું

શાહીનો લીટો જે અક્ષરનું તો ખરું પણ શુદ્ધ સાક્ષરનું સાર્થક સૂચક પ્રતીક છે.

આઈડેન્ટિટી કાઈસિસનો, વૈયક્તિક સમસ્યાનો સવાલ નથી, એને અતિક્રમી ભવિષ્યવાણી ભાખવાની નામ સંભાવના છે : ફરી લખાતા કોઈ અક્ષરમાંથી કદાચ મારા નામની ઝેંઘાણી મળશે.

સર્જનાત્મક પ્રક્રિયા કેટલી તો પ્રવાહી અને પેચીટી છે કે સાક્ષર લખ્યે જાય અને પેલો પૂર્વોક્ત શાહીનો લીટો ભાષામાં ઓગળી જાય !

(આ ભાવકને તો ભાગવત પુરાણ સાંભરે, પુરાકથાઘટકો - My themes ઝળકે જેમાં શાહીનો લીટો ભાષામાં ઓગળી જાય ત્યારે હુતાગ્નિમાં હોલિકા ઓગળી જાય અને પ્રહ્લાદ ઊગરી જાય...)

પણ કવિ વિશિષ્ટની શાહી, ગુર્જર ગિરામાં ઓગળી જાય તો કેવા વોટર કલર કાઈનેટિક કલ્પનામાં વહી જાય.

‘ઝાડની હલબલતી છાયાને તાણી જતી નદીની જેમ’

અહીં સાક્ષર, વૃક્ષપર્ણમાં પરકાયાપ્રવેશની તાંત્રિક વિધિમાં રિચ્યુઅલ-સ્થિત થઈ રેલાયો છે સુજ્ઞોની રસચર્ચણા પ્રતિ : ‘હવે પાંદડાંની જેમ અક્ષરોને ઓઢી હું ઝાડ જેવો ઊભો રહું / વરસતા લીટા હેઠળ’.

‘કવિતા વિશે કવિતા’ કાવ્યસંચય, દિલીપનાં બે પ્રકાશનો ‘પાંડુકાવ્યો અને ઈતર’ ૧૯૮૯, ‘ખંડિત કાંડ અને પછી, ૨૦૧૪ પછીનું તાજું ત્રીજું પુસ્તક (૨૦૧૬) છે.

કોઈ કાવ્યસંગ્રહ આજ સુધી ‘કવિતા વિશે કવિતા’ નામ રૂપે જાણ્યો નથી. (કવિવર નિરંજન ભગતને બોલતા સાંભળ્યા છે, કવિતા એટલે શું? કવિતા એટલે કવિતા) ઝવેરીએ પુસ્તકના પહેલા પૂંઠા પાછળ પણ સાચું લખ્યું છે : કવિતા એટલે જેનું બીજું નામ ન પાડી શકાય તે. જેની વ્યાખ્યા ન કરી શકાય તે... છતાં જે સાક્ષાત્ સાથે હોય અને ક્ષણેક્ષણ સંવાદ કરતી રહે તે. સંવાદ અહીં ૩૨ (બત્રીસ) કાવ્યો પર્યન્ત પ્રસર્યો છે. નિવેદન લેખે ‘કવિની વાત’ ૧ અને ૨માં છે, પણ ૧માં ‘ધવલ ભગવતી’ શીર્ષક-લેખના અંતે ભાવોન્મેષમાં યથાર્થ ભાષ્યું છે : પામ્યું તે છે પાણો. જેને પરસેવે ભીંજવ્યો. લોહીથી રંગ્યો, રાખ થઈને ક્યારેક વળગીશ તે – The White Goddess...

(પાદટીપ : મિત્રોને Robert Gravesનું આ પુસ્તક વાંચવાને નિમંત્રણ.) કવિથી ‘ધવલ ભગવતી’ને તો વળગાશે ક્યારેક, પણ મિત્રો, પુસ્તક માટે ઝવેરીનેય વળગાશે !

બ્રિટિશ કવિ રોબર્ટ ગ્રેવ્ઝે જીવતાજીવતા કવિ વિશે, આ સંદર્ભમાં બેઝિક જાહેર કરેલું :

‘One performs autopsies only on Corpses. The idea of lecturing on a living poet is all wrong. You can’t get an objective idea - the man’s still a menace’

— Esqurie 1970.

જીવંત સર્જક વિશે ઓબ્જેક્ટિવ વસ્તુલક્ષી વિધાન ના કરી શકાય. એ કોઈ મહદું નથી જેની કૃતિઓનું પોસ્ટમોર્ટમ થઈ શકે.

દિલીપ ઝવેરી ભાષા, તેય ગુર્જર ગિરાના નાખશિખ વિરલ મજનૂ છે. ગ્રેવ્લે કહ્યું છે તેમ ‘ધ મેન ઈઝ સ્ટીલ એ મે’નસ (men’ace).’

કવિતા અને કવિના ચાહક તરીકે મને ધાકદાર દહેશત છે કે તે હજુ ચોથા કાવ્યસંચય સાથે પ્રકટશે.

□

સાભાર સ્વીકાર

(૮૩) યોગદર્શન અને સરળ યોગાસનો : ડૉ. વિનુભાઈ પટેલ, ૨૦૧૫, ૪/ડી, ગોકુળનગર સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૧૩, પૃ.૧૧૨, રૂ.૧૦૦/-

(૮૪) પરમવીરચક્ર વિજેતા રણબંકા : રવીન્દ્ર અંધારિયા-૨૦૧૬, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા. લિ. રાજકોટ, પૃ. ૧૭૬, રૂ. ૧૭૫/-

અભ્યાસ

‘નંદબત્રીશી’ : વાચના અને અર્થઘટના

■ બળવંત જાની ■

ભૂમિકા :

શામળ ભારે લોકપ્રિય રસિક અને જનમનરંજક-પ્રબોધક વાર્તાકાર છે. એક સમયે દલપતરામે ચર્ચા ચગાવેલી કે કોણ ચડે? પ્રેમાનંદ કે શામળ? પ્રેમાનંદની માફક સાહિત્યનું પૂર વહેવડાવનાર શામળ છે. કથાનિર્માણ અને કથાકથન બન્નેમાં એનું કૌશલ્ય કળાઈ આવે છે. એ લૌકિક કથાનકને માનવસંબંધો અને માનવમૂલ્યો સાથે સાંકળીને લડાવીને કથે છે. લડાવીને કથવામાં એ ત્રણ-ચાર વાનાં પોતીકાં કહી શકાય એવા પ્રક્ષેપ બની રહે એ રીતે ઉમેરે છે. આ પ્રક્ષેપ એ એની પોતીકી કથન-વર્ણનકળાનો છે. કથાનકને લડાવતી વખતે એ વર્ણનો - કથન અને સંવાદ, ચોપાઈ-દુહાબંધમાં મૂકે છે. વર્ણન આવે ત્યાં કથા સ્થિર થઈ જાય છે, સ્થગિત થઈ જાય છે, પણ એ કથાનકને પોષક-પ્રેરક અવશ્ય હોય છે. એ જ રીતે સંવાદ આવે ત્યાં કથાનો સંઘર્ષ, કથાનો પ્રાણરૂપ ભાવ, સંવાદના માધ્યમથી મંથરગતિએ વિકાસ સાધે છે. બહુધા એને કથનમાં રસ છે. વર્ણન-સંવાદ યથાસમયે ખપમાં લે છે, પણ આમાં વચ્ચે-વચ્ચે સમસ્યા, સુભાષિતસ્વરૂપનાં બોધકથનો, ઉપદેશાત્મક ચોપાઈઓ અને દુહાઓ શ્રોતાઓને કથાનો અર્થબોધ ઉપલબ્ધ કરાવી આપનારા જણાય છે. સમસ્યા કે બોધ-ઉપદેશાત્મક અંશરૂપ ચોપાઈઓ-દુહાઓ કથામાં યથાસ્થાને પ્રયોજીને પોતીકી મુદ્રા પદ્યવારતામાં પ્રયોજે છે. એટલે, વર્ણન, સંવાદ, સુભાષિત અને સમસ્યાઓનું નિરૂપણ પદ્યવારતાના અર્થને ઉદ્ઘાટિત કરનારું, પદ્યવાર્તાના ભાવબોધને પ્રગટાવનારું કે સ્પષ્ટ કરનારું મને જણાયું છે. એ હકીકતે તો ખરા અર્થમાં અર્થપૂર્ણ અને હૃદયસ્પર્શી હોય છે. એમાં શામળશૈલી કે શામળમુદ્રા પણ અંકિત થયેલી અનુભવાય છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં લૌકિક કથાનકોને કેન્દ્રમાં રાખીને પદ્યવારતાઓનું પૂર વહાવનાર સર્જક શામળ છે. એને લોકપ્રિય વારતાકથક માનીને એની વાર્તાઓનાં ગંભીર અધ્યયન, આખ્યાનના મુકાબલે ઓછાં થયાં છે. એમની કથાઓના એ કથક હતા એમ એમની વાર્તાઓના ચાહકો પણ ભરપૂર હતા અને એની નકલો, શીલાછાપની, હસ્તપ્રતની વિશેષ માત્રામાં ઉપલબ્ધ છે. એમની વારતાઓની લોકપ્રિયતાને કારણે કોઈએ પ્રતોને ટૂંકાવી હોય એવું બને, પણ વિશેષ ઉમેરણ કરીને દીર્ઘ પટ આપવાનું વલણ કોઈ ન દાખવે. આવી સ્થિતિમાં કર્તાની પ્રતને આધારે ગુમાન બારોટની નકલવાળી ૪૬૨

કડીની પ્રત કરતાં મને શામળની ‘બૃહદ્કાવ્યદોહન’માં મુદ્રિત પાઠવાળી દર કડીવાળી પ્રત વિશેષ અધિકૃત જણાય છે. ઈ.સ. ૧૯૮૬માં ‘બૃહદ્કાવ્યદોહન’નું પુનઃસંપાદનકાર્ય આરંભેલું ત્યારે મેં જશવંત શેખરીવાળા અને ડૉ. ભાયાણીસાહેબ સાથે આ પ્રશ્ન ચર્ચેલો. તેમણે કહેલું કે ટૂંકાવેલી કૃતિઓ કદાચ વધુ ચુસ્ત, પ્રથમ દૃષ્ટિએ જણાય પણ આમાં શૈલી, અભિવ્યક્તિ, પદાવલિની તરાવ વગેરે અવલોકીને કર્તાની મૂળ પાઠની પ્રત નક્કી કરવાની રહે. મને ‘બૃહદ્કાવ્યદોહન’વાળા પાઠની પ્રતમાં કોઈ પંક્તિ કે ખંડ-અંશ ઐતિહાસિક વ્યાકરણનાં રૂપો સંદર્ભે પદાવલિ-અભિવ્યક્તિની તરાવને સંદર્ભે ઉમેરણરૂપ નથી જણાયો. અહીં મેં શામળકૃત ‘નંદબત્રીશી’ની પુરોગામી અભ્યાસીઓએ સ્વીકારેલી વાચના અને અર્થઘટન સંદર્ભે મારો સ્વાધ્યાય પ્રસ્તુત કરવા ધાર્યો છે.

‘નંદબત્રીશી’ વાચના સંદર્ભે :

‘ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી’એ ‘બૃહદ્કાવ્યદોહન’ના બધા ખંડોનું પુનઃસંપાદનકાર્ય મને સોંપ્યું ત્યારે મારા પરામર્શક ડૉ. ભાયાણીસાહેબ સાથે ‘બૃહદ્ કાવ્યદોહન’ના પુનઃસંપાદનની પદ્ધતિ અંગે વિગતે વિમર્શ થયેલો. એવું નક્કી થયું કે જે કવિઓનું સમગ્ર સાહિત્ય, શાસ્ત્રીય રીતે સંપાદિત થયું છે, એ કવિઓને બાકાત કરવા. જે-જે કૃતિઓ શાસ્ત્રીય રીતે સંપાદિત થઈ છે એને પણ આમાંથી બાકાત કરવી. એટલે નરસિંહ, પ્રેમાનંદ, અખો આદિ કવિઓની રચનાઓ મેં બાદ કરી. ‘મદનમોહન’ પણ બાદ કરી. મને ‘નંદબત્રીશી’ બાદ કરવાની ના કહી. મને કહેલું કે ઈન્દિરાબહેને હસ્તપ્રતને આધારે સંપાદિત કરી છે પણ આમાંની દર કડી સંખ્યા, વર્ણનો, બોધમૂલક દુહા-ચોપાઈ વગેરે ‘શામળછાપી’ છે. એને રાખો. પછી મેં પ્રસ્તાવનામાં વિગતે કથાપરિચય પણ મૂકેલો ડૉ. હસુભાઈ યાજ્ઞિકે પણ એમનાં સંશોધનઅભ્યાસમાં ‘બૃહદ્ કાવ્યદોહન’ની ‘નંદબત્રીશી’ રચનાને અભ્યાસ માટે ખપમાં લીધેલી. એમની ‘શામળ’ પુસ્તિકામાં પણ એમાંથી જ દૃષ્ટાંતો ઉદ્ઘૃત કરેલ છે.

પ્રા. કૌશી ચાવડાએ ‘નંદબત્રીશી’ ઉપર શોધનિબંધ તૈયાર કર્યો છે. એમાં એમણે ઈન્દિરા મર્ચન્ટની સંપાદિત પ્રતને આધાર રૂપે સ્વીકારી છે. એ શાસ્ત્રીય સંપાદનને સ્વીકારવાનું વલણ ઉચિત પણ છે જ. એમણે મહત્ત્વનું કામ નંદબત્રીશી કથાપ્રવાહની તુલના કરીને પરંપરામાં કેવી કાંટ-છાંટ અને ઉમેરણ થતાં રહ્યાં એ રસપ્રદ રીતે મૂકેલ છે. પરંતુ સૌથી મહત્ત્વનું કામ ભાયાણીસાહેબ અને કનુભાઈ શેઠનું છે. બહુ ઓછા અભ્યાસીઓના ધ્યાનમાં આવેલું એ સંપાદન ઈ.સ. ૧૯૮૭માં એમણે ‘સિંધુકલકૃત નંદબત્રીશી’ નામે જોધપુરમાંથી સંપાદન પ્રકાશિત કરેલું. જોકે ઈન્દિરા મર્ચન્ટનું કામ ઈ.સ. ૧૯૭૭માં પ્રકાશિત થયેલું.

ડૉ. હસુ યાજ્ઞિકે ઈ.સ. ૨૦૦૭માં ‘શામળ ભટ્ટકૃત નંદબત્રીશી’ સંપાદિત કરેલી. તેમણે અહીં ગુમાન બારોટ કે જે શામળનો સમકાલીન ગણાય છે એના ચોપડામાંના ૪૬૨ કડીના પાઠને સંપાદિત કરીને મૂલ્યાંકન કરેલ છે. ‘બૃહદ્કાવ્યદોહન’વાળો પાઠ પરિશિષ્ટ રૂપે મૂકેલ છે.

ડૉ. કીર્તિદા શાહે પણ ઈ.સ. ૨૦૦૭માં ‘શામળકૃત નંદબત્રીશી’નું સંપાદન પ્રકાશિત કરેલ છે. એમાં એમણે ઈન્દિરા મર્ચન્ટવાળા ૪૬૨ કડીના પાઠને અર્વાચીન ગુજરાતી જોડણી સંદર્ભે શુદ્ધ કરીને સંપાદિત કરેલ છે. ક્યાંક ‘બૃહદ્ કાવ્યદોહન’ના પાઠને પણ સ્વીકારેલ છે. નંદબત્રીશીનું એક સંપાદન શ્રોફ અને મોદીએ કરેલું છે, એવા સંદર્ભો વાંચવા મળે છે. પણ એ સંપાદન લગભગ કોઈના અવલોકવામાં-જોવામાં આવ્યું જણાતું નથી.

મૂળભૂત પ્રશ્ન વાચનાની અધિકૃતતાનો છે. કોને અધિકૃત વાચના ગણવી ? ઈન્દિરા મર્ચન્ટની, કીર્તિદાબહેને સંપાદિત કરેલી અને ગુમાન બારોટની હસુભાઈએ સંપાદિત કરેલી પ્રત. બન્નેની કડીસંખ્યા ૪૬૨ છે. જ્યારે ‘બૃહદ્કાવ્યદોહન’ અંતર્ગત સંપાદિત ‘નંદબત્રીશી’ની કડીસંખ્યા ૬૩૨ છે.

અનંતરાય રાવળે ગુજરાતી સાહિત્યકોશ ‘મધ્યકાળમાં’ ‘નંદબત્રીશી’ વિશે અધિકરણલેખમાં ૬૩૫ કડીનો નિર્દેશ કરેલ છે. સંભવતઃ એ મોદી-શ્રોફનું સંપાદન હોઈ શકે. પરંતુ આ સંપાદન ક્યાંય પ્રાપ્ત થતું નથી.

અધિકૃત વાચનાનું સ્વરૂપ :

ગુમાન બારોટે કાંટ-છાંટ કરીને લઘુવાચના તૈયાર કરી એમાંની કડીઓને ‘બૃહદ્ કાવ્યદોહન’વાળી પ્રત સાથે સરખાવતા ખ્યાલ આવ્યો કે બહુધા વર્ણનાત્મક દુહાના અંશોને છોડી દેવાયા છે. ક્યાંક બોધાત્મક ચોપાઈઓ પણ છોડી દીધી છે. મને લાગે છે કે કથારસ, કથાપ્રવાહ ખંડિત ન થાય એ રીતે ટૂંકાવાયેલી ગુમાન બારોટની કે ઈન્દિરા મર્ચન્ટની પ્રત કરતાં ‘બૃ.કા.દો.’વાળી વાચનામાંથી મૂળ શામળશૈલીનો પૂરો પરિચય મળી રહે, એ પ્રકારની પ્રતને અધિકૃત ગણવી જોઈએ. મેં ઈ.સ. ૧૯૮૮માં ‘બૃ.કા.દો.’વાળી વાચનાનો વિગતે અભ્યાસ કરેલો અને પ્રસ્તાવનામાં અર્થોપકારક અંશો-ખંડો ચીંધી બતાવીને, સંઘેડાઉતાર રચના તરીકે એનો નિર્દેશ કરેલો.

‘બૃ.કા.દો.’માંની ૧૭૦ કે ૧૭૨ કડી જેટલી કડીસંખ્યા મને લાગે છે કે પ્રક્ષેપ ન હોઈ શકે. શામળની મૂળ કૃતિ ૬૩૨-૬૩૫ની જ હશે. ગુમાન બારોટે પોતાની રીતે લઘુ વાચના કહેવા-કથવા માટે નિર્મિત કરી હશે, એ વિશેષ પ્રચલિત પણ થઈ હશે, એની લાહિયાઓ દ્વારા વધુ નકલો પણ તૈયાર કરાવાઈ હશે. જેમાંની કોઈ હસ્તપ્રત ઈન્દિરાબહેને અધિકૃત ગણીને સંપાદિત કરી હોય. ગુમાન બારોટવાળી મૂળ પ્રત હસુભાઈએ સંપાદિત કરી અને કીર્તિદાબહેને ઈન્દિરાબહેનવાળી પ્રતને પુનઃસંપાદિત કરી. આ બન્ને સંપાદનો હકીકતે તો એક જ ગોત્રની હસ્તપ્રતનાં ગણાય.

મૂળભૂત પ્રશ્ન અધિકૃત વાચના અને રચનાની કાલજયિતાનો છે. અધિકૃત વાચનાની ચર્ચા પછી હવે કૃતિની મહત્તા સંદર્ભે વિચારણા કરીએ. શા માટે વિશેષ રસ પડે છે ‘નંદબત્રીશી’માં ? અને કેમ આજે પણ એ પઘવારતા પ્રસ્તુત જણાય છે ? આવા બે પ્રશ્નોને કેન્દ્રમાં રાખીને કૃતિનું ધનિષ્ઠ વાચન કરતાં મને જણાયું કે આ રચના ગેરસમજણનો ભોગ બનેલી નાપિકા અને રાજવીની વ્યથા-કથા છે. ગેરસમજણનો ભોગ બનેલાં ચરિત્રો

પરત્વે ભાવકોને પક્ષપાત જન્મે છે. પછી તે સીતા હોય કે દમયંતી. અહીં એક જુદા પ્રકારની મૌલિક કથાસૃષ્ટિ નિમિત્તે શામળે ભાવકોને પાત્ર પરત્વે સમભાવ-મમભાવ દાખવતા કર્યા છે. શામળ મહત્વનો પદ્યવાર્તાકાર છે. કારણ કે આ કથાનિર્માણ અને કથાકથનમાં પોતાની આગવી સૂઝ, સમજ અને સંજ્ઞાન સ્થાપે છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથામૂલક રચનાઓમાં આખ્યાનસ્વરૂપની રચનાઓને મુકાબલે પદ્યવાર્તા-સ્વરૂપની રચનાઓ ઘણી અલ્પ છે. પદ્યવાર્તાનાં કથા-કથન અને ચરિત્ર-આલેખન વિશિષ્ટ છે. કર્તા પોતે જ કથે-વર્ણવે અથવા કોઈ ને કોઈ પાત્રના મુખે અથવા પરિસ્થિતિના પ્રસંગના નિરૂપણમાંથી કથા ખૂલતી હોય છે. ભરપૂર કથારસ માટે લૌકિક કથાનકવાળી પદ્યવાર્તાઓ આખ્યાન કરતાં ઘણી આગળ છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી પદ્યવાર્તાની પરંપરામાં શામળનું પ્રદાન ધ્યાનાર્હ છે. એમની ‘સિંહાસનબત્રીસી’, ‘મદનમોહના’ આદિ વાર્તાઓ ખૂબ જાણીતી છે. પરંતુ પદ્યવાર્તા-પરંપરામાં એમની ઓછી જાણીતી વાર્તાઓ પણ કથાતત્ત્વને કારણે અને અભિવ્યક્તિની તરાહને કારણે અનેક અભ્યાસીઓને ખૂબ જ મહત્વની જણાઈ છે. પદ્યવાર્તામાંનાં કથાનકો બહુધા પ્રાચીન ભારતીય કથાસાહિત્યના ગ્રંથો ‘કથાસરિત્સાગર’, ‘બૃહત્કથામંજરી’, ‘બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ’ આદિથી અનુપ્રાણિત હોય છે. આ મૂળકથાસ્રોતના સંદર્ભમાં શામળની પદ્યવાર્તાઓ કે અન્ય પદ્યવાર્તાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ થવો જોઈએ. મધ્યકાલનાં અન્ય સ્વરૂપોમાં પણ પદ્યવાર્તામાં પ્રયોજાયેલું કથાનક હોય, તો તેનો પણ તુલનાત્મક અભ્યાસ થવો જોઈએ.

કથાનકનો પરિચય :

સરસ્વતી વંદન કરીને, શંકર તથા ગણપતિને પ્રાર્થના કરી કવિ તરત જ કથાનો આરંભ કરે છે અને કહે છે કે નંદનગરમાં નંદસેન રાજા રાજ કરતો હતો. તેનો વૈલોચન નામનો પ્રધાન હતો. રાજા, ભોજરાજા જેવો ઉદાર અને કામદેવ જેવો રૂપવાન તથા ચતુર અને વિદ્યાવિલાસી હતો. એક દિવસે અર્ધા રાત્રે રાજા વિચારે છે કે હું નગરચર્ચા માટે જાઉં. પ્રજાને ન્યાય મળે છે કે નહીં, પ્રજા સુખી છે કે દુઃખી, તે પણ જાણું. હથિયાર ધારણ કરી રાજા ઘોડેસવાર થઈને નગરમાં નીકળ્યો છે.

નગર બહાર એક તળાવને કાંઠે ધોબી કપડાં ધોતો હતો. રાજા ત્યાં જઈને ધોબીની પૃચ્છા કરે છે. ધોબી ત્યારે સમસ્યા-કથન વડે ઉત્તર આપે છે, કે જેના વગર નારી શોભતી નથી અથવા એક દાતણના બે ભાગ કરો તે (ચીર) તેના નામે છે, કે પ્રભુએ નવસો નવ્વાણું પૂર્યાં હતાં તે. એમ કહીને ધોબીએ સમસ્યા પૂર્ણ કરી ને પોતે જે ક્રિયા કરે છે એની વિગત કહે છે. પણ પાછા રાજા કહે છે કે તું દિવસે નહીં ને રાત્રે જ શા માટે કપડાં ધોવા આવ્યો? ધોબી કહે છે કે જેને બે આંખ અને બે પગ છે, શ્યામ છે, અવાજ કરે છે, સુગંધ પાસે રહેલો છે તેના ભયને લઈને હું રાત્રે વસ્ત્રો ધોવા આવ્યો છું. આવો સમસ્યાપૂર્ણ ઉત્તર સાંભળીને રાજાને કુતૂહલ થાય છે કે મારા નગરમાં એવી તો રૂપવતી સ્ત્રી કોણ છે કે જેના અંગ ઉપરના વસ્ત્રમાંથી સુગંધ પ્રસરે અને એ કારણે ભમરા દોડી આવે? આવી સ્ત્રીને

મારે મારા માટે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. વાતચીતમાંથી ખ્યાલ આવે છે કે એ સ્ત્રી તો પ્રધાન વૈલોચની પત્ની છે. એટલે બીજે દિવસે સવારે પ્રધાન આવ્યો ત્યારે રાજાએ એને કચ્છ પ્રદેશ તરફ ઘોડા ખરીદવા તે જ દિવસે જવાની આજ્ઞા કરી અને વિદાય પણ કર્યો. કામી વૃત્તિ ધરાવતા માણસોને લાજ કે શરમ હોતી નથી. કામીને માન કે અપમાન પણ લાગતાં હોતાં નથી. પ્રધાનને ઘોડા ખરીદવા મોકલીને પછી રાજા પ્રધાનને ઘેર આવ્યો, બારણાં પર ટકોરા કર્યા. ચોકી કરનારો પ્રતિહાર-દ્વારપાળ જાગ્યો. તેને બીક લાગી અને કહ્યું કે જે હોય તે સવારે આવો. એટલે નંદરાજાએ પોતાની ઓળખ આપી અને રાજાએ શરમ છોડીને કહ્યું કે હું નંદરાજા છું. બારણાં ઉઘાડ, મારે પ્રધાનને ઘરે અગત્યનું કામ છે. ત્યારે પ્રતિહાર-દ્વારપાળ રાજાનું મન જાણી ગયો. એણે કહ્યું, તમે પુરુષ છો, રાજા છો. પ્રધાન ઘરે નથી ને એમની સ્ત્રી સાથે તમારે શું કામ છે? એટલે રાજા દ્વારપાળને મારી નાખવાની ધમકી આપે છે. પૈસાથી બધાં કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એથી રાજાએ પોતાના કાનનાં કુંડળ કાઢી પ્રતિહાર-દ્વારપાળને આપ્યાં, પૈસા-સોનું લઈ દ્વારપાળે દરવાજા ખોલી નાખ્યા. અંદર જતાં પ્રધાનની પત્નીની નામની ચંદ્રમુખી-સ્વરૂપવાન સ્ત્રીને જોઈ રાજાને કામજવર ઉત્પન્ન થયો. તે પોતાની કુળમર્યાદા પણ ભૂલી ગયો.

રાજા નંદસેન પોપટ સાથે બેઠેલી તે પ્રધાનપત્નીની નજીક આવ્યો ત્યારે બન્નેએ રાજાની દાનતને સમજી અને પારખી લીધી. રાજાને ઉપદેશ આપતાં પોપટ બોલે છે કે તમે તો પ્રજાના રક્ષક છો, જગતના પિતા છો. પછી પોપટ પ્રધાનની પત્નીને ઉદેશીને પણ કહે છે કે તમારા પિતાતુલ્ય રાજા તમારી ખબર પૂછવા આવ્યા લાગે છે, એથી એની સાથે બેસી તમે બન્ને સુખ-દુઃખની વાતો કરો.

પ્રધાનપત્નીએ પોપટને વધારે ન બોલવાની સૂચના આપી અને એને ઉદેશીને કહેવા લાગી કે તે આપણાં માવતર સમાન છે. વળી સમજદાર અને ચતુર છે, એટલે તેની મારે બીક રાખવાની ન હોય. તને તે મારી નાખશે, માટે ચૂપ રહે. પછી પાછી પોપટ પાસે પ્રધાનપત્ની રાજાની ખૂબ પ્રશંસા કરવા લાગી અને કહેવા લાગી કે આ પૃથ્વી ઉપર તેના જેવો પ્રતાપી, શીલવાન અને ચારિત્ર્યશીલ કોઈ નથી.

પોપટ પ્રધાનપત્નીને કહે છે કે રાજા તો આપણા પિતા કહેવાય, એ આપણા પર ક્રોધ કરશે નહીં. હું રાજાને જાણું છું, જો વાડ થઈને ચીત્તમાં ખાય તો પછી તેનું રક્ષણ જ કોણ કરે? એ પ્રતાપી રાજવીથી ડરવાનું ન હોય, આપણા રક્ષક છે. પોપટ અને પ્રધાનપત્ની સાથે રાજા સાંભળે એ રીતે વાર્તાલાપ કરે, એવી શામળની કથાકથનયોજના, એની કથનકળાકૌશલ્યની પરિચાયક છે.

પ્રધાનપત્ની અને પોપટની વાતો સાંભળી રાજાના હૃદયનું પરિવર્તન થાય છે, એટલે પ્રધાનપત્ની એને પુત્રી કે બહેન જેવી લાગે છે. રાજાને પ્રધાનપત્ની ભાવથી ભોજન કરાવે છે. રાજા પોતાની અમૂલ્ય વીંટી પ્રધાનપત્નીને આપે છે. પછી રાજા પોતાને મહેલ જવા માટે પાછો વળે છે. પ્રતિહારી-દ્વારપાળ પાસે રાજા કુંડળ પાછાં માગે છે. પણ પ્રતિહારી કહે છે કે તમે એક વાર કુંડળ આપી દીધાં પછી પાછાં માગવાનાં ન હોય, ભલે

તમારું કામ પૂર્ણ થયું હોય કે નહીં, તે મારે જોવાનું નથી. રાજા નિરાશ થઈને રાજમહેલે પરત આવે છે. આ કાર્ય ચાર જણ જ જાણે છે - રાજા, પોપટ, પ્રધાનપત્ની અને પ્રતિહારી કે દ્વારપાળ. પછી પ્રધાનનું શું થયું તે વાત કથાનકમાં સ્થાન પામી છે.

વૈલોચન પ્રધાન કચ્છમાંથી ઘોડા ખરીદીને રાજસભામાં પરત આવ્યો. રાજાએ એને ખૂબ સન્માન આપ્યું. પ્રધાને ઘેર આવીને જોયું તો પ્રતિહારીના કાને રાજાનાં કુંડળ અને ખભે કીમતી શાલ જોઈ આથી પ્રધાન ક્રોધે ભરાયો અને એને શંકા ગઈ, ગંધ આવી; થયું કે મારી ગેરહાજરીમાં દ્રવ્યલોભે તેણે કોઈને મારા ઘરની અંદર આવવા દીધા છે. પ્રધાને પ્રતિહારી પાસેથી રાજવાળી બધી વાત સાંભળી. મહેલમાં પોપટ અને પ્રધાન-સ્ત્રી, પ્રધાનની રાહ જોતાં હતાં. પ્રધાને પોતાની પત્નીની આંગળીમાં રહેલી વીંટી જોઈ, એટલે એમના હૃદયમાં શંકાનો કીડો દટમૂલ થયો. એને કુશંકા ગઈ કે રાજવીએ મારી ગેરહાજરીમાં મારી પત્ની સાથે સ્નેહસંબંધ રાખીને આ વીંટી ભેટ રૂપે આપી હશે.

પોપટ પ્રધાનને ઘણું સમજાવે છે અને વિગતવાર બધી વાત કરે છે કે રાજા તો પિતાતુલ્ય કહેવાય. એ પુત્રીને વીંટીની ભેટ આપી જતો રહ્યો હતો, પણ પ્રધાનની શંકાનો નાશ થતો નથી. તેથી કહે છે કે કાં હું મરું અને કાં તો રાજાને મારું. પ્રધાનને પોપટ ઉપર અને પોતાની પત્નીના સ્ત્રીચરિત્ર ઉપર, પોપટની વાત ઉપર જરાપણ ભરોસો કે વિશ્વાસ આવતો નથી. પતિવ્રતા સ્ત્રી તો પતિ સાથે બળી મરે છે. જ્યારે શંખણી-પાપણી સ્ત્રી પરપુરુષ સાથે જીવન કરે છે.

પ્રધાન ક્રોધે ભરાઈને પત્નીને પિયર રવાના કરી દે છે. રાજાને પ્રધાનની શંકાનો ખ્યાલ આવી જાય છે. પોતે કારણભૂત છે એથી દુઃખી છે. પરિસ્થિતિ પૂર્વવત્ થાય એ માટે ક્રિયાશીલ થઈને એક દિવસ રાજા અને પ્રધાન શિકાર કરવા નીકળે છે. પછી પાછા ફરતાં નયનાવતી નામના ગામે આવે છે. ત્યાંનો નેનકમલશા નામનો વેપારી જે વૈલોચન પ્રધાનનો સસરો છે તે આવીને મળે છે, એમને બન્નેને ઘેર લઈ જાય છે. ત્યાં ચોપાટ રમવા બેસે છે. ત્યારે શેઠ પોતાના પવિત્ર કુળની વાત કરી પાસા ફેંકે છે, તો પ્રધાનપત્ની પશ્ચિમી પોતે પણ પવિત્ર છે, ચારિત્ર્યશીલ છે, તેમ કહી પાસા પોબાર પડવાનું કહે છે.

શેઠના અને પશ્ચિમીના પાસા પોબાર પડે છે. જ્યારે પ્રધાનના પાસા ઊંધા-અવળા પડે છે. ફરીથી શેઠ પાસા નાખતાં બોલે છે કે આંબે કેરી પાકે, કેળમાં કેળાં થાય અને બરાસ પોતાની સુવાસ તજતી નથી એમ મારી સુવાસ હોય તો પડ પાસા પોબાર. રાજા દેવળનાં દર્શનની વાત કરી પાસા ફેંકે છે, તો પશ્ચિમી કહે છે કે તેજ ઘોડો ચાબખો સહન કરતો નથી અને સતી સ્ત્રી કુવચન-શંકા સહન કરતી નથી. પડ પાસા પોબાર. પ્રધાન કહે છે કે સ્ત્રી જોઈને રમણ કરવા ગયો પણ મન માન્યું નહીં, પડ પાસા પોબાર. આમ, સસરો (શેઠ), રાજા અને પત્નીના પાસા સવળા પડ્યા તથા પ્રધાનના પાસા ચાર વખત અવળા પડ્યા. વીશ દોહરાના પાસાવાળા પ્રસંગની હકારાત્મક અસર પ્રધાન ઉપર ન પડી. એના ચિત્તમાંથી શંકા દૂર થઈ નહીં.

સવાર થતાં રાજા અને પ્રધાન સસરાના ઘરેથી વિદાય થાય છે. રસ્તામાં એક વાવ

આવે છે ત્યાં ચંપાનું ઝાડ છે. રાજા અને પ્રધાન વારાફરતી વાવમાં પાણી પીવા ઊતરે છે. ત્યાં દોહરા લખે છે. બીજો તેનો જવાબ આપે છે.

રાજાની દુષ્ટતા, કામદેવનો પ્રભાવ, સ્ત્રીચરિત્ર વગેરે વિશે પરસ્પર દુહા સ્વરૂપે લખાપટ્ટી થાય છે. કામને જીતવો સહેલો નથી, તેના અનુસંધાને અનેક દષ્ટાંતો કવિ વૈલોચન દ્વારા રજૂ કરે છે, જેમાં નદુષ્ટ, પરાશર, ઈન્દ્ર વગેરે કામદેવથી હારી ગયા. હવે તમે કંઈ જવાબ ન લખશો અને જો લખો તો તમને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ છે. આમ વાવમાંના બાર દોહા પણ પ્રધાનચિત્તને પલટાવી શકતા નથી. માનવચિત્તને ન બદલી શકતા, શંકાને ન તોડી શકતા બત્રીશ દુહા-ચોપાઈ 'નંદબત્રીશી'નો કેન્દ્રસ્થ ભાવ છે. એની વિફળતા ભારે વેધક છે.

પછી બન્ને પ્રેમથી વાતો કરે છે. બપોર થતાં રાજા પ્રધાનના ખોળામાં માથું મૂકી સૂઈ જાય છે, ત્યારે પ્રધાન લાગ જોઈને રાજાને મારી નાખે છે અને એને ત્યાં જમીનમાં દાટી દે છે. ચંપા ઉપર બેઠેલ માળી આ ઘટનાનો સાક્ષી બનીને બધું જુએ છે. પ્રધાન ઘેર જાય છે, રાજા ઘેર ન આવતાં બધાં દુઃખી થાય છે. એક માસ વીતી ગયો એટલે પુત્રને ગાદી સોંપે છે. પછીથી ચંપાના વૃક્ષ પરથી ઊતરીને માળી પોતાના ઘેર આવ્યો, પણ રાજાની હત્યાની જોયેલી વાત કોઈને ન કરી. પોપટને ખ્યાલ આવી ગયો કે પ્રધાને જ રાજાને મારી નાખ્યો છે. આમ કરતાં એક વર્ષ વીત્યું. એક દિવસ માળી ચંપો લઈને પ્રધાન પાસે આવ્યો, તો પ્રધાન કારણ વગર ક્રોધે ભરાયો. એથી માળીને દુઃખ થયું અને માલણને ઘેર આવ્યો. રાજાની પ્રધાને કરેલી હત્યાની વાત કરી. માલણે રાણીને વાત કરી. રાણીએ પુત્રને વાત કરી. પુત્રે પ્રધાનને બોલાવી કહ્યું, એણે ગુનો કબૂલ કર્યો. પોપટે બધી વાત કરી પ્રધાનને ફિટકાર વર્ષાવ્યો. પછી પ્રધાનની પત્નીને પાછી તેડાવે છે. પરંતુ ટીકા થવાની બીકે એ સતી થવા સૂર્ય પાસે અગ્નિની માગણી કરે છે. સતી થાય છે. મૃત્યુ પછી કલંક રહી જશે એમ માની તે અગ્નિમાંથી ઊભી થઈ અને હાથ જોડીને લોકોને કહેવા લાગી કે બધાનો શોક કઈ રીતે શમે તે માટે પ્રયત્નો કરવા છે. ત્યારે પ્રધાન વૈલોચન કહે છે કે તું સાચી સતી હો તો રાજાને જીવતો કર. આ સાંભળી સતી સામે જોઈ મરકરી કરવા લાગ્યા.

સતીએ પ્રભુને પ્રણામ કરી લાજ રાખવા વિનંતી કરી. ત્યાં ધરતી ફાટી તેમાં શેષનાગ આવ્યા અને સ્ત્રીને કહ્યું કે હું અમૃત કુંભી આપું છું. તે અસ્થિ કાઢી તેના પર છાંટજે, રાજા સજીવન થશે. શેષનાગના કહ્યા મુજબ કર્યું તો રાજા સજીવન થયો. બધાં આનંદ પામ્યાં. પછી પ્રધાનને રાજાએ બચાવી લીધો. સતી સ્ત્રીએ મોતથી બચાવી. પરનારી સાથે પ્રીત કરવાથી સુખનો નાશ થાય છે. કવિ શામળ અહીં રાવણ, ઈન્દ્ર, કીચક વગેરેનાં દષ્ટાંતો સાથે પદ્યવાર્તા પૂર્ણ કરે છે. પોતાની રીતે કથાનું નિર્માણ કરીને શામળે અહીં પરસ્ત્રીમાં લુબ્ધ ન થવાનો મૂલ્યબોધ પ્રસ્તુત કર્યો છે. માનવમનમાં ઊઠતા ભાવો અને તેને દુરિતને તાબે થતું અટકાવતું એનું પોતાનું જ મન અહીં કેન્દ્રમાં છે. માનવમનમાં ઊઠતા શંકાના ભાવને, સ્ત્રીના સચ્ચરિત્રને, એના ધૈર્યને શામળે અહીં રસપ્રદ રીતે કથાનકમાં ગૂંથી લીધેલ છે. દુહાબંધ, છપ્પાબંધ તથા ચોપાઈબંધમાંથી શામળની

જે-તે પ્રકાર પરની હથોટી, પ્રાસયોજનામાંથી પ્રગટતી શબ્દ-અભિજ્ઞતા-ભાષાજ્ઞાન પણ અહીં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવાં બધાં કારણે ‘નંદબત્રીશી’ મધ્યકાલીન પદ્યવાર્તા-પરંપરામાં મહત્ત્વની કૃતિ જણાય છે. શામળે પ્રધાનપત્ની પદ્મિનીના રૂપનું વર્ણન કર્યું છે એ એની વર્ણનકલાશક્તિનું પરિચાયક છે. એ અંશ આસ્વાદીએ :

‘બેઠી દીઠી ત્યાં કામિની, એવી નહિ ભૂતથળ ભામિની;

ચંદ્રવદની ભૂકૂટી શુભ વાંક, સિંહાકારે કટિનો લાંક ..૧૩૬
હંસાગામની ગજગામિની, શરદચંદ્ર શોભે જામિની;
જેવી પુષ્પ લતાની વેલ, જેવી વાડામાંની કેળ ..૧૩૭
જેવી ચંપા કેરી કળી, જેવી વીજળી ઝબકે ભલી;
જેવી રત્નાકરકુંવરી, જેવી શોભે સુરસુંદરી ..૧૩૮
જેવી કોઈ દીપે નાગણી, નહિ શામા એની સામણી;
જેવી રત્ન કમળ દીવડી, જેવી કાશ્મીરી પુતળી ..૧૩૯
જેવી ઈંદ્રતણી અપ્સરા, એવી એ માનુની મનહરા;
કામિની તેહ કમળનો વૃંદ, મુખ જાણે પૂનમનો ચંદ ..૧૪૦
અંબુજદલ આકારે નેણ, અમૃત જેવાં બોલે વેણ;
પોયણપાન સરીખા પાય, કરેણકાંબ સરખી શ્રીકાય ..૧૪૧
લાયક તેમાં લક્ષણ ઘણાં, જે કહીએ તે સોહામણાં;
રામા રૂપ તણો ભંડાર, નવ દીઠી એવી કોઈ નાર ..૧૪૨

દોહરા

ચંચળ નેન ખંજન સમાં, ચક્રવાટ જુગ જોડ;
કનકકળશ ઉર ઓપતાં, ક્ષણમાત્ર નહિ ખોડ ..૧૪૩
ઉદર ઉપર ત્રિવલી પડી, પેટ તે પોયણ પાન;
ગ્રીવા કપોત સરીખડી, ઉજવળ ઓપિત વાન ..૧૪૪
નખશિખ શોભા નિરખતાં, ચતુરા ચતુરસુજાણ;
બ્રેહે વ્યાપિક રાજા થયો, વાગ્યાં મોહનાં બાણ ..૧૪૫
પાષાણ ઘર્ષથી અગ્નિ ઝરે, અગ્નિથી જેમ ધૃત;
અંગ અનંગ અગ્નિ વધ્યો, આકળો થયો તર્ત ..૧૪૬
ધર્મ કર્મ સહુ વિસર્ષો, થયું કામવશ અંગ;
બીજું કાંઈ સૂઝે નહિ, રામાશું લાગ્યો રંગ ..૧૪૭
વિસર્ષો ઈષ્ટ દેવતા, વિસર્ષો કુળ મરજાદ;

વિસર્ષો મેહેલ ને મેડિઓ, પ્રેમદાશું લાગ્યો વાદ ..૧૪૮

આવ્યો નિકટ તે નિરખતાં, ભયભિત ને ઘનઘોર;
દૃષ્ટિ ન ચૂકે તે થકી, જ્યમ ચંદ્રથી ચકોર’ ..૧૪૯

(‘બૃહત્ કાવ્યદોહન’ - કથામૂલક : ભાગ-૩, ખંડ-૨, સંપાદક : બળવંત જાની, પૃષ્ઠ-૧૨૩૪, ૩૫)

અહીં પદ્મિનીનું રૂપવર્ણન શામળે ચોપાઈ અને દુહાબંધમાં કર્યું છે તે ભારે આસ્વાદ્ય બની રહે છે.

અર્થ અને અર્થઘટન :

કૃતિની મેં સ્વીકારેલી વાચનાના કથાનકનો પરિચય મેળવ્યો, એ કથાનકને આધારે કૃતિમાંથી પ્રગટતા અર્થ એ નિમિત્તે અર્થઘટન સંદર્ભે મને જણાયું છે કે, કૃતિનું કર્નલસ્પોટ સત્ય, તથ્યપૂર્ણ વિગતની સચ્ચાઈના પુરાવા પ્રગટાવતા વીશ દોહરા - ‘પડ પાસા પોબાર’ અને વાવમાં ખુલાસારૂપના બાર દોહરા છે. ઘટેલી ખરી ઘટનાનું સત અને ભ્રમ-આશંકાથી ઊપસેલી માન્યતારૂપ ઘટનાનું ઋત આ ઉર દોહરામાં અર્ક રૂપે સમાવિષ્ટ છે. આ બત્રીશ દુહા-સંખ્યા સંદર્ભે શીર્ષક સ્વીકારીને શામળ ‘નંદબત્રીશી’ રૂપે શાશ્વત સત્યને, સનાતન ભાવને કથામાં કલાત્મક રીતે ગૂંથે છે. માણસ પ્રકૃતિનો-વૃત્તિનો દાસ છે, પણ સુસંસ્કૃત-સભ્ય બન્યો હોઈને, કેળવાયો હોઈને સંસ્કૃતિમૂલક અભિજ્ઞતા પ્રગટાવવા પરત્વે ઉદ્યુક્ત થાય છે. દુર્ઘટના, દુરિત ઘટના કે મૂલ્યને ઘોબો પાડનારી ઘટનામાંથી પોતાની જાતને પાછી ખેંચી લે છે. છતાં દુર્ઘટનાના દાયિત્વમાંથી - કારણરૂપ બળમાંથી છટકી-છૂટી શકતો નથી તે કડુણ પ્રસંગને અભિવ્યક્તિ અર્પતી આ કથા છે. માણસ સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ અથવા પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ રૂપે પોતાને અભિમત વિગત, સામેના માણસમાં મૂકવા મથે છે.

શામળે અભિવ્યક્તિની આગવી તરાહ અહીં નિપજાવી છે. આડકથાઓ કહેવાની-મૂકવાની-સાંકળવાની અને બોધ-ઉપદેશના છપ્પાઓના-સમસ્યાઓના ધોધ વરસાવવાની તેની વૃત્તિ અહીં ઓછી હાજર છે. ધીંગું કથાનક, ગતિશીલ-સ્થિર વૃત્તિવાળાં પાત્રો અને કેન્દ્રમાં નાયક નહીં પણ છે નાયિકા, એ આ પદ્યવારતાની વિશિષ્ટતા છે.

એમાં પણ કેન્દ્રસ્થાને સાહસ, શૌર્ય-પરાક્રમ નહીં પણ સહન કરે, વેઠે છે એની વિગતને કેન્દ્રસ્થાને રાખેલ છે. સતની વૃત્તિનો-પ્રકૃતિનો વિજય થાય છે એનું નિરૂપણ એમાં થયેલું છે. આ વૃત્તિને કારણે, પ્રકૃતિને પરિણામે બનેલી ઘટના-પ્રસંગનો ક્રમશઃ વિકાસ અહીં કથાનકમાં-કથાનિર્માણમાં કેન્દ્રસ્થાને રહ્યો હોઈને કથા સીધે શેરે ગતિ કરે છે. પદ્યવાર્તાકાર શામળકૃત ૬૩૨ કડીની ‘નંદબત્રીશી’ મધ્યકાલીન ગુજરાતી વાર્તાપરંપરામાં આમ, વિષયસામગ્રી અને અભિવ્યક્તિ સંદર્ભે નાવીન્ય પ્રગટાવતી રચના છે. પરંપરામાંથી કથાનકના ટુકડા લઈને પોતાની રીતે શામળે એમાં સમસ્યા આદિની પૂર્તિ કરી છે. અનેક ચરિત્રોને એમણે પોતાની રીતે ખીલવ્યાં છે. દુહા, ચોપાઈ અને છપ્પા એમ વિવિધ બંધમાં કથાપ્રવાહ આગળ ધપે છે. ચરિત્રોને પાસાની રમત રમાડીને તથા વાવમાં પોતપોતાની રીતે પ્રશ્નોના ઉત્તરો દુહામાં લખીને શંકાનું નિરાકરણ થાય એ માટેની તરકીબ યોજીને શામળે પોતાની વાર્તાકથનકળાનો પરિચય કરાવ્યો છે. એ

રીતે પણ પ્રસ્તુત કૃતિ ખૂબ જ મહત્વની છે. કથાને અત્યંત રસપ્રદ રીતે કથી છે. થોડીક સમસ્યાઓ મૂકીને કથનને વળ ચઢાવીને આકર્ષક રીતે કથવાની શામળની રીતિનો અહીં વિશેષભાવે પરિચય મળે છે. કથાનક તો ભારે રસપ્રદ છે.

‘નંદબત્રીશી’ કથાનકના સાત સ્તર છે : એક, પ્રારંભનું ધોબી સાથેના વાર્તાલાપનું બીજું, પ્રધાન વૈલોચનને ઘોડા ખરીદવાના બહાને દૂર કરવાનું, ત્રીજું, કામપીડિત રાજાનું પ્રધાનગૃહે જવાનું, ત્યાં પોપટ અને પક્ષિનીનો મુકાબલો. રાજાનું માનસપરિવર્તન. રાજાનું પાછું ફરવું એ આખો પ્રસંગદોર. ચોથું, પ્રધાનનું પાછા ફરવું અને પત્ની-રાજવી સંબંધ પરત્વે સાશંક બનવું, પત્નીનો ત્યાગ કરવો. પાંચમું, રાજાના પ્રધાનની શંકા દૂર કરવાના સહજ પ્રયાસો અને પાસાની રમતનું, વાવના પ્રશ્નોત્તરોનું. પછીનું છઠ્ઠું, રાજાની હત્યાનું. માળી-રાજાની હત્યાનું કથનવાળું અને સાતમું, પક્ષિનીના સતીત્વની પરીક્ષા, ધરતીમાંથી શેષનાગનું પ્રગટવું. અમૃતકુંભપ્રાપ્તિ. રાજવી સજીવન થાય, પ્રધાનને માફી બક્ષે. આ રીતે સાત સ્તરમાં કથા વીંટળાયેલી છે. એમાં રહસ્ય અને કુતૂહલ, તથા હવે પછી શું ? - નો ભાવ સહજ રીતે ગૂંથાયો છે.

ત્રીજું, ચોથું અને પાંચમું સ્તર કથાનકને વળાંક અર્પનારાં છે. મૂળભૂત મુદ્દો પુરુષની અવિશ્વાસ-ગેરસમજ કરવાની વૃત્તિનો છે. ઉપરાંત વૈરવૃત્તિનો અને અવિચારી કાર્યો કરવાની વૃત્તિને આલેખવાનો છે. ભ્રષ્ટાચાર, છેલ્લે દેવો, કુશંકા કરવી, સત્ય સાંભળવાની તૈયારી ન હોવાનાં માનવીય વલણોને અહીં અભિવ્યક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. નારી કેવી રીતે પોતાના શીલને જાળવે છે, એ કેવી તરકીબો યોજીને પુરુષના કામુક વિચારને પલટાવી શકે છે. અને પોતાની ઉપરના આળને પણ કેટલી હદે સહન કરે છે, વેઠે છે એના મનોબળની આ કથા છે. એમાં માનવસ્વભાવનું દૃઢ્યસ્પર્શી નિરૂપણ થયેલું જોઈ શકાય છે.

કથાનાં સાત સ્તર ભેદતાં એમાં નિહિત રહેલ અર્થનો ખ્યાલ આવે છે. પદ્યવાર્તાનું કથાનક તો સરફેસ સ્ટ્રક્ચર છે. પણ એના ડીપ સ્ટ્રક્ચરમાં માનવજીવન - મૂલ્ય, માનવસંબંધો અને સ્ત્રીની અવસ્થિતિના શાશ્વત પ્રશ્નોને પ્રગટાવતો અર્થ નિહિત છે. શામળ કથાના માધ્યમે એ પણ સમજાવવા માગે છે કે પરસ્ત્રીસંગનો ક્યારેય વિચાર ન કરવો. કથાનક નિમિત્તે, શામળ કામુક પુરુષોને-ભાવકોને જાણે કે ચેતવે પણ છે કે પરસ્ત્રીને ભોગવવામાં એ સફળ નહીં થાય માટે આવો કુવિચાર મનમાં ન ઉદ્ભવે એ જોવું. આ માટે સુભાષિતોની વિપુલ માત્રામાં તેમજ બોધ-ઉપદેશના દુહાઓનો વિનિયોગ કરવાની શામળની પૌરાણિક કથાનકની અભિજ્ઞતાનાં તથા કથાશક્તિનાં પણ અહીં દર્શન થાય છે. એમાંના એક અંશને આસ્વાદીએ, અવલોકીએ :

દોહરા

પ્રીત કરે પરનારની, કેવળ જાએ પ્રાણ;
લેશે અંત પરનારનો, તેનું નામ અજાણ ..૫૯૯
ચતુર હોય તે ચેતજો, એક ઘડીનું સુખ;
પરનારીના ભોગથી, લક્ષ કોટિયા દુઃખ. ..૬૦૧

ચોપાઈ

રાવણે દશમુખ કીધાં ત્યાજ, ખોયું લંકાગઢનું રાજ;
સ્ત્રીથી ખાંપણ લાગી ચંદ્ર, સહસ્ર ભય પામ્યો આપે ઈંદ્ર ..૬૦૬

સ્ત્રીથી કૌરવ સોએ શમ્યા, સ્ત્રીથી પાંડવ વનમાં ભમ્યા;

સ્ત્રીથી ક્રીચક હોડે હણ્યા, સ્ત્રીથી દુઃખ પામ્યા નર ઘણા’ ..૬૦૭

(બૃહત્ કાવ્યદોહન - કથામૂલક : ભાગ-૩ ખંડ-૨, સંપાદક : બળવંત જાની, પૃષ્ઠ-૧૨૬૮)

વર્ણન કેટલું અર્થપૂર્ણ, કૃતિના અર્થને બોધક-પોષક છે એનો પરિચય અહીં મળી રહે છે. આશ્ચર્ય અને કુતૂહલભાવને વાર્તામાં સમુચિત રીતે શામળે પ્રયોજ્યાં છે. બોધ-ઉપદેશ મુખર ન બની રહે, કથારસ જળવાઈ રહે અને વાર્તારસ ખંડિત ન થાય એ રીતે વાર્તાકથાનિર્માણ કરવાને કારણે ‘નંદબત્રીશી’ મહત્વની પદ્યવાર્તા તરીકેનું સ્થાન-માન પ્રાપ્ત કરે છે, ‘બૃહત્ કાવ્યદોહન’માંની ‘નંદબત્રીશી’ મને અધિકૃત લાગતી આ મારી વાચના છે.

એમાંથી શામળની કથનની, વર્ણનની અને સંવાદને પ્રયોજવાની શક્તિનો, પ્રતિભાનો પૂરો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. જનમનરંજનાર્થે વાર્તારસ જળવાઈ રહે એ રીતે વાર્તાને ટૂંકાવવી એ બરાબર છે. પણ સાહિત્યકૃતિના, કથનકળાના આસ્વાદ અને અભ્યાસ અર્થે તો અભ્યાસીએ ટૂંકી વાચના નહીં પણ સુદીર્ઘ રૂપની શામળની અધિકૃત જણાતી ‘નંદબત્રીશી’ને જ અભ્યાસ અર્થે ખપમાં લેવાની હોય. અનંતરાય રાવળ, ડૉ. હસુ યાજ્ઞિકે સમુચિત રીતે એમના સ્વાધ્યાયમાં એ ઉપક્રમ દાખવેલો જણાય છે. ‘નંદબત્રીશી’ના સ્વાધ્યાયમાં રત રહેવાનું બન્યું, પુનઃ બધામાંથી પસાર થવાનો પ્રસંગ પાર પડ્યો અને કૃતિની વાચનાની અધિકૃતતા તથા કૃતિના અર્થઘટન સંદર્ભે મારો સ્વાધ્યાય પ્રસ્તુત કરવાનું બન્યું એનો આનંદ છે.

સાંપ્રત ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાનાં વહેણો : થોડાંક નિરીક્ષણો | ડૉ.પન્ના ત્રિવેદી

જીવન નિરંતર પરિવર્તનની પ્રક્રિયા છે તેવી જ રીતે સાહિત્ય પણ નિરંતર પરિવર્તનની પ્રક્રિયા છે. પરિવર્તન ક્ષણિક પણ હોઈ શકે કે દીર્ઘકાલીન પણ હોઈ શકે. ટૂંકી વાર્તા સદીઓથી માનવમનને આનંદ પ્રદાન કરતી રહી છે. મનુષ્યનો રસ ‘વાર્તાતત્ત્વ’માં વિશેષ રૂપે પરાપૂર્વથી જ રહ્યો છે. એ અર્થમાં જ કદાચ મુલકરાજ આનંદે ટૂંકીવાર્તાને ‘oldest and youngest’ સ્વરૂપ કર્ચું હશે. વાર્તાનું સ્વરૂપ એ રીતે ‘એવરગ્રીન’ છે. સાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થતા આનંદપર્વની સમાંતરે કૃતિએ કૃતિએ જે પમાય છે તે છે સર્જક મિજાજ અને સમાજજીવનતાસીર. સર્જક સાક્ષીભાવે આ પરિવર્તનોનું નિરંતર અવલોકન કરતો રહે છે. એક સમય હતો કે જ્યારે આ પૂર્વેની ગુજરાતી વાર્તાઓમાં સમાજજીવનનો ધબકાર મુખર રીતે અનુભવાતો હતો. જાનપદી સૃષ્ટિ ધબકતી હતી. સમય જતાં વિભિન્ન રચનારીતિ તથા પ્રતીકથી વાર્તાની ગૂંથણી થવા લાગી. ઘટનાહાસની વાત થવા લાગી. કપોલકલ્પિત સૃષ્ટિ રચાવા લાગી. ફિનોમિનોલોજિકલ અભિગમ નિરૂપિત થવા લાગ્યો. હાર્મોનિકા, બાળ-લોકકથા, બોધકથા, યથાર્થ અને ભ્રાતિને પરબ ❖ ઓગસ્ટ, 2017

એકરૂપ કરતું જગત વાર્તાના વિષય બનવા લાગ્યા. બે શબ્દો વચ્ચે અવ્યક્ત મૌનની ગોઠવણી થકી મેટાફિઝિકલ રહસ્ય રચવાના પ્રયોગો પણ થયાં. કેલિડોસ્કોપ પેટર્ન તથા સિનેમેટિક દ્રશ્યસંકલના થકી વાર્તાઓ ભિન્ન ભિન્ન રૂપે આલેખાતી હતી. આજે જ્યારે વિવિધ સામયિકોમાં પ્રગટતી વાર્તાઓનું અવલોકન કરીશું તો એમાં પણ સમયના દર્પણમાં જે દેખા દે છે તે છે મનુષ્યજીવનનો ચહેરો. સાથે એ પણ નોંધવું રહ્યું કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં મલયાનિલ-રચિત ‘ગોવાલણી’ પહેલાની વાર્તાઓ હોય કે ધૂમકેતુ, દ્વિરેફના સમયની વાર્તાઓ હોય, ગાંધીયુગ તથા અનુગાંધીયુગની વાર્તાઓ હોય કે આધુનિક તથા અનુઆધુનિકયુગની વાર્તાઓ હોય, કૃતિમાં માનવમનનાં સંવેદનો તથા સમયસંવેદનો ધબકાર ચોક્કસપણે ઝિલાયેલો જોવા મળે. વિશ્વ પળે પળે બદલાઈ રહ્યું છે, કૃતિ લખનાર અને વાંચનારનું જીવન પણ ક્ષણે ક્ષણે બદલાઈ રહ્યું છે. એટલે સહજ છે કે ગુજરાતી વાર્તાકારનું સંવેદન અને આલેખનમાં એક રીતે બદલાવ દેખા દેવાનો. ગુજરાતી વાર્તાવિશ્વમાં પરિવર્તનનાં અવનવાં રંગરૂપ દેખાઈ રહ્યાં છે. ક્યાંક કોરી ખાતી એકલતાની સંવેદના છે તો ક્યાંક ઝેરી હવા વચ્ચે ગૂંગળાતો જતો સામાન્ય માણસ છે. ક્યાંક બદલાતા સમયસંદર્ભ વચ્ચે પણ હજી અનુભવાતી સામાજિક ભીંસ છે તો ક્યાંક આધુનિકતાના સંક્રમણથી કે વૈશ્વિકીકરણથી સર્જતી નવી સમસ્યાઓની ભીંસ છે, ક્યાંક કોમવાદ કે આતંકવાદથી સર્જતી કરુણાંતિકા છે તો ક્યાંક ધર્મના નામે થતાં હુલ્લોમાં ખેલાતી મોતની હોળી છે. ગુજરાતી વાર્તાના પાત્રો હવે એકાદ-બે પરિવેશકેન્દ્રિત નથી રહ્યાં. પણ આ પાત્રો નગરનાં છે, ગ્રામસમાજનાં છે, આરણ્યક છે, વિચરતી જનજાતિનાં છે, દરિયાકાંઠાનાં છે, શહેરના કોઈક ખૂણે કણસતા વેશ્યાગૃહનાં છે, લંડન-અમેરિકા કે અફઘાનિસ્તાન કે ઈરાકમાં વસવાટ કરનારાં છે, અદૃશ્ય રહીને માત્ર કમ્પ્યુટરની સ્ક્રીન પર ચેટિંગ કરતા કરતા હયાતીની નોંધણી કરાવનારાં છે, મશીન થકી ચાલનાર રોબોટ છે, પ્રેતસૃષ્ટિનાં છે તો મનુષ્યેતર જગતનાં પણ છે. ઉમાશંકર જોશી ટૂંકીવાર્તા માટે જે કહે છે તે ‘અનુભૂતિ કણ’ થકી સર્જક એ અલૌકિક વિશ્વમાં ભાવકને લઈ જવા પ્રેરે છે. આ પાત્રોનાં સંવેદનો આપણને આજના સમયમાં જીવતા માણસનો ચહેરો દર્શાવે છે, જે એકાકી ભાવ અને મૃત્યુનો ઓથાર અનુભવતા. વૃદ્ધાવસ્થાની કરુણતા દર્શાવતી વાર્તાઓ પણ સાંપડે છે. એક તરફ આજના માણસ સમક્ષ શોષણના જે વરવાં રૂપો દેખા દીધાં છે જેની સામે શોષિતોએ હવે માથું ઊંચક્યું છે. વિદ્રોહનો અવાજ સંભળાતો થયો છે. પોતાના હકને, અધિકારને માટે અન્યાય સમક્ષ પ્રતિકાર કરતો થયો છે. જનજાગૃતિના કારણે દબાયેલો વર્ગ હવે તેનો અવાજને દાબી દઈને મૂંગા મોંએ પશુવત્ જીવનને વેંઢારવા ઈચ્છતો નથી. બીજી તરફ ભૌતિકતાની દોડમાં ખૂબ આગળ નીકળી ગયા પછી પાછળ જે વઘૂટી ગયું છે તેનો તીવ્ર ઝુરાપો હવે તેને પીડવા લાગ્યો છે. મૂળ તરફ પાછા વળવાની ઝંખના તારસ્વરે પ્રગટતી રહી છે. ગુજરાતી વાર્તાક્ષેત્રે આ પૂર્વે પણ નોંધપાત્ર પ્રદાન કરનાર સર્જકો હજી સક્રિય રહી લેખનકાર્ય કરી રહ્યા છે એવા અનેક વાર્તાકારો છે, જે સર્વનાં નામ અહીં સમવિષ્ટ કરવા શક્ય નથી પણ એનો એક વિશેષ

આનંદ છે. અહીં છેલ્લા થોડાંક વર્ષોમાં ગુજરાતી ભાષામાં લખાતી વાર્તાઓ અંગે સંક્ષિપ્તમાં થોડાંક અવલોકનો માત્ર નોંધું છું.

સાંપ્રત સમયની ટૂંકી વાર્તાના વિશેષો વાર્તાલેખન રૂપે અંકિત થાય છે; જેમ કે,

- તળ કે મૂળ તરફ પાછા ફરવાની એક જિંકર. ગોપજીવનથી લઈને આરણ્યક પરિવેશ કે દરિયાકાંઠાના પ્રદેશ સુધી લંબાતી સર્જક ચેતના.

- ભાષાકર્મ માટેની મથામણ. તો ક્યાંક (બદલાતા સમાજસંદર્ભ સાથે, વિવિધ વયવર્ગના બદલાતા જીવનપ્રવાહ સાથે) માધ્યમ રૂપે પ્રગટતી ભાષાને જ વિષય રૂપે લઈને થતું નિરૂપણ.

- હાંસિયામાં ધકેલાઈ ચૂકેલી આબાદી કેન્દ્રસ્થાને. (સ્ત્રી-દલિત-શોષિત-પીડિત સમુદાયના સંદર્ભે)

- પરિવેશ - વાતાવરણ માટે એક પ્રકારનું આકર્ષણ. જે-તે પરિવેશ અનુસાર અનિવાર્ય એવી કથનરીતિ-વિનિયોગ માટે એક પ્રકારની સર્જક સભાનતા. ભલે તે શિષ્ટ હોય કે પછી હોય દેશી, લોકપરંપરાગત.

- સમૂહમાધ્યમો તથા ટેકનોલોજીના સંક્રમણને કારણે જન્મતાં ભિન્ન ભિન્ન પરિણામો.

- વિષય-અભિવ્યક્તિનું વૈવિધ્ય (રોજબરોજના જીવનમાં સ્થૂળ નજરે દેખાતી, પ્રત્યક્ષ રૂપે અનુભવાતી, ચોકાવી મૂકનારી, હયમચાવી મૂકનારી, આકોશ જન્માવનારી ઘટતી ઘટનાઓ. - ભ્રષ્ટાચાર, જાતિગત ભેદભાવ, ધર્મ-સમાજ-રાજકારણનાં વિવિધ રૂપો, છલના, લૂંટ, જાતીય પ્રશ્નો-મૂંઝવણોની ગૂંચો વગેરે.. કે નરી આંખે ન દેખાતી અપ્રત્યક્ષ ઘટનાઓ. - સર્જકના અંતરમનના ઉદ્વેગ, વલોપાત, અકળામણ પ્રત્યક્ષ રૂપે ન દેખાતી અને છતાં દઝાડતી સંવેદનાઓનું આલેખન.)

- સર્જકનો સમાજ-સંસ્કૃતિ સાથે પુનઃ સ્થાપિત થતો જતો અનુબંધ. (દલિત-આહીર-આદિવાસી-સોરઠી-પાટીદાર ઇત્યાદિ સામાજિક સંદર્ભોનું આલેખન.)

કહેવું ઘટે કે આ સર્વની સમાંતરે કશુંક નવું પ્રગટે છે. કશુંક નવું આકારિત કરવાની મથામણ કરતા સર્જકોએ હવે વૈશ્વિકીકરણ તથા સમૂહમાધ્યમને કારણે આવેલાં પરિવર્તનોને આજની ટૂંકીવાર્તાના ફલક ઉપર સુપેરે અભિવ્યક્ત કર્યાં છે. બદલાતા ભારતીય અર્થતંત્રની અસર શહેર તથા ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં કઈ રીતે ઝિલાય છે તે જોવું રસપ્રદ બની રહે છે. મોલકલ્ચર તથા ટેકનોલોજીને પરિણામે પ્રવેશતી નવા પ્રકારની ‘સુખ-સમૃદ્ધિ’એ વાસ્તવમાં ગામડાજીવનમાં નાના નાના વેપાર-વંધા કરી પેટિયું રળી ખાનારા લોકોની જીવનશૈલી પર, જીવનનિર્વાહ પર તરાપ મારી છે, એનાં ઉત્તમ દૃષ્ટાંતો પણ સાંપડે છે. નવનીત જાનીની વાર્તા ‘વીવી બ્રાંડ ડબલ ટેસ્ટ વિક્ટર’ (280 ml), ‘દાણોપાણી’ કે ‘સામાકાંઠાની વસ્તી’ આ સંદર્ભે જોઈ શકાય. એકમાત્ર ઢોલ જેને માટે આજીવિકાનું સાધન હતું તેવા ગ્રામસમાજના લોકો બેન્ડવાજાના પ્રવેશના કારણે કેવાં બદલાલ થતાં જાય છે તેનું નિરૂપણ ‘દાણોપાણી’ વાર્તામાં જોઈ શકાય. ખરેખર તો ક્યાંક ક્યાંક ગામડું ગામડું નથી અનુભવાતું અને શહેર ગૂંગળામણ આપે છે આ પ્રકારની

એક ભીંસ છે, સંક્રાંત મનોદશા છે તેનું ચિત્રણ કરતી આવી ઘણી વાર્તાઓ હવે પ્રાપ્ત થઈ રહી છે. સુમન શાહ મોલકલ્ચરને રજૂ કરતી વાર્તા 'નેચરલ સુગર સ્વીટ' જેવી વાર્તા લઈને આવે છે.

એક તરફ સમૂહ માધ્યમો આપણા માનસપટ પર જે રીતે હાવી થઈ રહ્યાં છે તે બાબત પણ ગુજરાતી વાર્તાનો વિષય બને છે. એક સમય હતો જ્યારે માણસ પરિવાર સાથે બેસીને દિવસ આખાની દિનચર્યા વહેંચી શકતો હતો. આજે કદાચ એવા વાસ્તવની ચર્ચા કરતાં જેમાં રસ પડે છે તે છે બાહ્ય દુનિયાના વાસ્તવમાં. પતિ-પત્ની વચ્ચે સતત ત્રીજાની હાજરી જે વર્તાય છે તે છે ટેલિવિઝન અને મોબાઈલ ફોન. નવનીત જાનીની વાર્તા 'પતિ-પત્ની અને'માં આ સૂર તારસ્વરે ગુંજે છે. 'પતિ કે પુત્ર પેલી દુનિયામાં રમમાણ તો નહીં રહેતા હોય ને!'ની સતત ચિંતા કરતી નાયિકાનો ફફડાટ આવા અનેક ફાફડાટોનું પ્રતિનિધિત્વ કરનારો છે. સાંપ્રત સમયની સંકુલતા એ છે કે સાથે જીવનારા, સાથે રહેનારા પોતીકા જ માણસોની ભીંતર પ્રવેશી ન શકવાની અસમર્થતા આજના પ્રત્યેક માણસની જાણે લાચારી છે, સ્વજનોથી અજાણ્યા બની ગયાનું એક કારુણ્ય પણ છે. તો યુવાનોની આંતરિક મૂંઝવણો સાથે ભાષા પણ કેટલી સ્તરે બદલાતી જાય છે તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ મહેન્દ્રસિંહ પરમારની વાર્તા 'એક પોસ્ટકાર્ડ જેટલી (જ) વાર્તા?'માં જોઈ શકાય છે. ફેસબુકના પાને પાને ટપકતી કમેન્ટ્સથી એક અજાણ્યા વિશ્વને ઉજાગર કરાયું છે. નવોદિત વાર્તાકાર અભિમન્યુ આચાર્યની 'રાત' વાર્તા પણ એવા જ યુવાનોની મનોદશાનો ચિતાર આપે છે જે આ વર્ચ્યુઅલ દુનિયામાં બરાબરના સપડાયેલા છે. પ્રેમની પરિભાષાઓ પણ જાણે સમયે સમયે બદલાતી જાય છે. રાત્રે તૂટતા સંબંધો છે અને સવારે જાણે કે એક નવા સંબંધની પ્રતીક્ષાથી દિવસની શરૂઆત થાય છે. એ જ રીતે અશ્વિની બાપટે આપેલી વાર્તાનું શીર્ષક જ જુઓ - 'વર્ચ્યુઅલ લવ' જેમાં ઇન્ટરનેટ પર જ બંધાતા પ્રેમની નવા સંદર્ભો સાથે ઊઘડે છે. સુરેશ ઓઝાની વાર્તા 'ગાડી' કે 'ભીંતડા' વાર્તા લો. જે જાહેરાતોથી નાયક ઘરને બચાવવા માથે છે તે જ જાહેરાતો ઘરની ભીંતો પર લાગતાં ઘર ઉઘાડું પડી ગયાની નાયક અનુભૂતિ કરે છે. ટીવીની જાહેરાતોમાં દેખાતા રૂપાળા ચહેરાઓ પ્રોડક્ટ્સ માટે લોભાવે છે. એ હદે માનસ પર અંકિત થવા લાગ્યાં છે કે ગોરા કે રૂપાળા બનવાની ઘેલણમાં માણસ પોતાનો ચહેરો સુધ્યાં બદલવા મથે છે. અમેરિકા જઈને પ્લાસ્ટિક સર્જરી કરવાની ઘેલણ પણ નાયિકા રૂપે વાર્તામાં દેખા દે છે. આજે પણ જોવા મળતી જાહેરાતોમાં પ્રથમ પ્રાધાન્ય ગોરો વાન અને સુ- 'શીલ'પણાને આપવામાં આવે છે. આ પૂર્વે મળતી 'કાળું ગુલાબ' જેવી વાર્તા જાણે મનુષ્યમનની આ વૃત્તિ બખૂબી પકડે છે. સુરેશ ઓઝાની વાર્તા 'ગાડી'માં ચમકદમકથી આંજી નાંખતી જાહેરાતોને કારણે વર્ચ્યુઅલ વિશ્વનો વાસ્તવિક માનસપટ પર છવાતી ઘેલણને બરાબર પકડી છે. આજે જાહેરાતોમાં આપણે ક્યાં નથી જોતાં કે જાહેરાત કપડાંને સફેદ બનાવતી કોઈ ગળીની હોય કે પીણાંની, દાઢી કરવાની કીમની હોય કે હોય ટુથપેસ્ટની, જાહેરાત ગમે તે સંસાધનોની હોય પણ કેન્દ્રમાં તો હોય છે સ્ત્રી અને તેને પોતાના તરફ આકર્ષિત કરવાની તરકીબો ! અમુકતમુક સંસાધનો વાપરવાથી પ્રથમ

નંબર આવી જાય, પરિશ્રમ કે આવડતને કારણે નહીં ! ઘણા સમય પહેલાં મધ્યપ્રદેશના એક વાર્તાકાર, ચિત્રકાર તથા દૂરદર્શનના પ્રભુ જોશી સાથે મુલાકાત કરવાનું બન્યું હતું ત્યારે એટલાં વર્ષ પૂર્વે તેમણે જે વાત કરેલી એ હજી અસરકારક છે, કાર્યક્રમમાં એપિસોડ ટૂંકો અને જાહેરાતોના ભરમાર. ઘોંઘાટ કરતા ટી.વી. સામે ઠંડો આકોશ પ્રગટ કરતાં તેમણે કહેલું - 'ટીવી ઓન કરો કે ચાલ બાલ ઔર ખાલ કે અલાવા આતા ક્યાં હૈ ?' ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ આ સંદર્ભે લખેલાં વિધાનો પણ નોંધવા જેવાં છે : 'સમૂહ માધ્યમોની જટાજાળ અને હરણફાળમાંથી પ્રગટતા આભાસી વાસ્તવને ઝીલવાની તાલાવેલીએ વાસ્તવિક જીવનને નરી વ્યગ્રતા પર મૂક્યું છે. સંસ્કારી અને અપસંસ્કારી, પ્રશિષ્ટ અને લોકડિયું, શિષ્ટ અને અશિષ્ટ, સુરુચિ અને અપરુચિ, સભ્ય અને અસભ્ય, કીમતી અને સસ્તું, સુંદર અને ભડકીલું, દર્શન અને પ્રદર્શનની સીમારેખાઓ એમાં ભૂંસાઈ ગઈ છે. પ્રજા સહુથી વધુ વેચાઉ અને વેવલી, સસ્તી સામગ્રી પાછળ પડી છે અને એની ભદી આવૃત્તિઓ વ્યાપક બની રહી છે. ખોરાક અને પોશાકથી માંડી ગુજરાતી સાહિત્ય સુધી એનો પ્રભાવ વર્તાય છે.' હિમાંશી શેલતની વાર્તા 'તિલસ્માતી' જુદા અર્થ સંદર્ભે નોંધવા જેવી છે. વ્યાપારવૃત્તિ કઈ રીતે લોહીના સંબંધોમાં પ્રવેશી જાય છે, યથાર્થનું ચોટદાર નિરૂપણ આ સંદર્ભે સાંપડે છે. દાજીની વૃદ્ધત્વની એકલતા છે. પરિવાર સામે જાદુગરની કપોલકલ્પિત, ભ્રમિત કરી મૂકનારી ભ્રમણામાં તેને અપાર આનંદ મળે છે. 'ફીચર માય પાવર'... પણ કોઈને તેમની વાતોમાં રસ નથી. ઉદાસ વૃદ્ધ હવે પોતાના વૃદ્ધ મિત્રોને પોતાની ભીંતર ધબકતી ઓઝાની અલૌકિક સૃષ્ટિ સ્થળકાળને અતિક્રમી જઈને પ્રવેશ કરે છે. શ્રોતાવર્ગનો વિસ્તાર થતો જાય છે. હવે દાજીની તિલસ્માતી દુનિયા કથનશૈલી અને નેરેટિવ પાવર સમૂહમાધ્યમોની ખબર બને છે. જે પરિજનો દાજીને સાંભળવા તૈયાર નહોતાં તે જ લોકો હવે દાજીના નેરેટિવ પાવરનું માર્કેટિંગ, વ્યવસાયીકરણ કરીને કમાણી કરવાનો કીમિયો રચવાની યોજના ઘડે છે તે આઘાતજનક છે.

બીજો પ્રશ્ન જે વર્તમાનની સમસ્યાને નિરંતર ઉજાગર કરે છે, તે છે જમીનના પ્રશ્નો. જંગલો કપાય છે. નદીઓ સુકાઈ રહી છે. પાણી દૂષિત થઈ રહ્યું છે. આ પૂર્વે મળતી વાર્તાઓમાં અનેક સંકેતો મળે છે. આ પૂર્વે શહેરીકરણ તથા યંત્રકરણના આક્રમણથી સામાન્ય માણસના જીવનમાં પડતી આપદાને શિરીષ પંચાલે 'હવેલી' કે 'મજૂસ' વાર્તાઓમાં મૂકી આપી હતી. મણિલાલ હ. પટેલની વાર્તા 'માટીવટો'માં પરંપરાથી ઊખડી ગયાની વેદના જોવા મળી હતી. કિરીટ દૂધાતની વાર્તા 'કૂતરાં' તથા બિપીન પટેલની વાર્તા 'સંગીતશિક્ષક' આ સંદર્ભે જોવા જેવી છે. ગામ છોડીને શહેરવસવાટ કરતો વાર્તાનાયક કાળુની વેદના આ નિમિત્તે બરાબર ઉજાગર થઈ છે. વાસ્તવમાં જે લોકો ગામ કે શહેર ક્યાંયના નથી રહી શક્યા, કાળુ આવા તમામ માણસોની વેદનાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે જાણે, તો એક તરફ યુવા બેરોજગારીના સળગતા સવાલો છે અને બીજી તરફ જમીનખાઉ માણસોથી ઘેરાયેલા આ જગતમાં પીડા વેઠતા, કણસતા સામાન્ય માણસો પણ છે. કૃત્રિમ ઝળહળાટમાં, મોલકલ્ચર કે સુપરસ્ટોર્સ એક નાનકડી દુકાનને કઈ રીતે કમશ: ગળી જાય છે તેનું રસપ્રદ આલેખન કિરીટ દૂધાતની 'કૂતરાં' વાર્તામાં

જોવા મળે છે. ‘બૂફે’ તથા ‘વોશિંગ મશીન’ જેવી વાર્તાઓ આપનાર બિપીન પટેલ ‘સંગીતશિક્ષક’ જેવી વાર્તા દ્વારા શાળામાં ઘંટ વગાડવાની સાધારણ નોકરી આપીને યુવાનના પિતા પાસેથી શાળાના બગીચા માટે ખેતર પડાવી લેવા સુધરેલ માફિયાઓનો પરચો આપ્યો છે.

શોષિત પ્રજા રૂપે આદિવાસીઓનું શોષણ નિરંતર થતું રહે છે એની પ્રતિગુંજ આપણી ગુજરાતી વાર્તાઓએ બરાબર ઝીલી છે. કાનજી પટેલનો વાર્તાસંગ્રહ ‘ડેરો’માં ચામઠા કોમની વેદનાનો તથા શોષણનો પ્રશ્ન ઉજાગર થયો છે. પ્રવીણ ગઢવીની વાર્તા ‘અરણ્યરે દિન રાત’ પણ શોષણના સંદર્ભે જોઈ શકાય. વાર્તાનાયક અધિકારી છે. અધિકારીના હોદ્દાની રુએ જિલ્લાના લક્ષ્યાંકો તપાસવા જંગલ વિસ્તારમાં જાય છે. આ વાર્તા એકસાથે બે કેન્દ્રબિંદુ અનુભવાય છે. એક તો આદિવાસી સ્ત્રીઓના શોષણ પરત્વે અને બીજું સરકારી યોજાનાની પોકળતા તરફ પણ અંગુલિનિર્દેશ થયો છે. ગ્રામવાસ્તવ જરા જુદી રીતે અનુભવાય છે. વાર્તાકાર ચોક્કસ ગામના તળ સુધી પહોંચ્યો છે પણ આખો સંદર્ભ જુદો છે. ગામનું બદલાઈ રહ્યું છે. પ્રજા બદલાઈ રહી છે તો સાથે તેમના પ્રશ્નો પણ બદલાઈ રહ્યા છે. આ ગામનું ગાંધીયુગનું નથી, આ ગામનું આધુનિકયુગનું નથી પણ અનુઆધુનિકયુગીન છે. યુવાઓ સામે નવી સમસ્યાઓ છે, ત્યાંની સ્ત્રીઓની જુદી સમસ્યાઓ છે. શહેર અને ગ્રામના સંક્રાંતિ વચ્ચે ઊભેલ માણસને પોતાના સવાલોના જવાબો હજી નથી જડતા. બેરોજગારીના પ્રશ્નો યથાવત્ છે જે અગાઉ મણિલાલ હ. પટેલની ‘રાતવાસો’, ‘નાગપંચમી’ જેવી વાર્તા સંદર્ભે મળ્યા હતા. ક્યારેક જીવન બદલાયેલું લાગે છે ‘બહાર’થી પણ ‘અંદર’ કદાચ હજી ‘એ જ એ જ’... માય ડિયર જયુની ‘ડાર્વિનનો પિતરાઈ’ કે ‘છકડો’ જેવી વાર્તાઓનું મનોવિશ્વ નોખું છે. કાનજી પટેલનો સંગ્રહ ‘ડેરો’ વિચરતી જનજાતિના પ્રશ્નો લઈને આવે છે. આદિવાસી પરિવેશને લઈને પ્રભુદાસ પટેલરચિત વાર્તા ‘ઉજાસ’ જીવન તરફની ગતિનો નિર્દેશ કરાવે છે. નોંધવું રહ્યું કે ગુજરાતી વાર્તાવિશ્વમાં જ્યાં આદિવાસી શોષણનો અવાજ તાર-સ્વરે પ્રગટે છે ત્યાં એથી ભિન્ન ચિત્ર મુકુન્દ પરીખની વાર્તા ‘ધ ફિનિક્સ’ સંદર્ભે મળે છે જેમાં અંધશ્રદ્ધામાં રાયતા આ જ સમાજ દ્વારા સામાજિક કાર્યકર્તા એવી નાયિકાનું કરપીણ મૃત્યુ થાય છે.

જડ વ્યવસ્થાતંત્ર સામેના પ્રશ્નો પણ ગુજરાતી વાર્તામાં સતત પડઘાતા રહ્યા છે. અનિલ વ્યાસની વાર્તા ‘અમારું માણસ’, મહેન્દ્રસિંહ પરમારની વાર્તા ‘પોલિટેકનિક’ કે ‘એમ.પી. અજમેરા’, કલ્પેશ પટેલની વાર્તા ‘સહી’માં એક માનસિકતા સાથે જીવતા માણસોની વૃત્તિનો બરાબર પરચો મળી રહે છે. ‘એમ પી. અજમેરા’ જેવી વાર્તામાં નાયબ કલેક્ટરની પત્નીને શિક્ષક અજમેરા ફૂલ લેવાનું ના કહે છે ત્યારે તેની પર સાહેબનો રોષ જુદી રીતે ભભકે છે. આ ‘ના’ના જવાબમાં દ્વેષ રાખીને નાયબ કલેક્ટર ‘એમ.એ. સંસ્કૃત વિશેષ યોગ્યતા’ ધરાવનારા શિક્ષક નરેન્દ્રકુમાર અજમેરાને ઉત્તરાત્તર ચૂંટણીની ફરજમાં સંડોવતા જાય છે. સરકારી તંત્રની રચના પ્રજાનાં સુખ-સગવડ માટે થયેલ છે એ વાત નેવે મૂકીને તંત્ર જે પ્રકારનો મિજાજ અને વર્તણૂક દાખવે છે, જે સામાન્ય શિક્ષકની

હાલાકી દર્શાવે છે. આનંદ ઠાકરની વાર્તા ‘ખાખી કપડાં’ જરા જુદા રૂએ તપાસવા જેવી છે જેમાં તંત્રની જડતા નથી પણ તંત્રમાં કામ કરતા માણસની દુનિયા તરફ એક અંગુલિનિર્દેશ થયો છે. પોતાની પત્ની સાથે આવી મોજ માણવાનું નસીબ સાંપડ્યું નથી. એવા ખૂણાને અજવાળતી વાર્તા અહીં મળે છે. ધીરેન્દ્ર મહેતાની વાર્તા ‘શબ’માં કચ્છના ધરતીકંપ વખતે પડી ગયેલી દુકાનોને કારણે જ્યાં બજાર ફરીથી ઊભું કરવાનું છે ત્યાં મોકાની જગામાં દુકાન મળી રહે તે માટે ભ્રષ્ટાચાર આરંભાય છે. રાજકારણીઓના દબાણ હેઠળ ‘આઘુપાઘું’ કરવાની-થયાની ભીંસ અનુભવતા નાયક નિમિત્તે આછા સંકેત મળી રહે છે. સંજય ચૌહાણની વાર્તા ‘ઠરાવ’ પણ આવા વિષયસંદર્ભે યાદ આવે. હિમાંશી શેલતે ‘કુલબુર્ગીની હત્યા’ના વિચારવમળો લઈને એક જ ઘટનાસ્તંભ પર ઊભેલી આ વાર્તા જીવતા માણસોમાં મરી રહેલા સંવેદનો, સહાનુભૂતિ, સ્વતંત્રતા, વિખેરાતા સમયસંદર્ભ જેવા અનેક અર્થસંદર્ભો હચમચાવે છે. દીવાન ઠાકોરની ‘પુસ્તક અને ઘુઘવાટ/રેલ્વે સ્ટેશન/...’ જેવી વાર્તાશૃંખલાઓ પ્રાપ્ત થઈ રહી છે ત્યાં આ જ વિષય પર અગાઉ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકેલી તેમની વાર્તા ‘યાઈમાં પડેલી માલગાડી’ નોંધનીય છે જેમાં અનેક સમસ્યાઓ ધરાવતું ગામ રૂપે સરકારી યોજના હેઠળ કર્મચારીઓએ વાપરેલું ઉપરછલું વલણ આઘાતજનક છે.

આજની વાર્તાઓએ બાળકો તથા કિશોરાવસ્થાનાં બાળકોના જગતમાં ડોકિયું કર્યું છે. અનિલ વ્યાસની વાર્તા ‘છૂટાછેડા’ હોય કે પારુલ કંદર્પ દેસાઈની વાર્તા ‘રિયાની મમ્મા’ હોય કે યૌન શોષણના પ્રશ્નોને રેણુકા પટેલ દ્વારા ‘હું આલોક જોશી’ કે પન્ના ત્રિવેદીની વાર્તા ‘બહારનો માણસ’ સંદર્ભે જોઈ શકાય છે. જિગ્નેશ બ્રહ્મભટ્ટની વાર્તા ‘રિટર્ન ગિફ્ટ’માં અત્યંત સૂક્ષ્મ સ્તરે મુકાયેલ સંવેદન છે જેમાં વિદેશના મોહમાં અને અંગ્રેજી ભાષાની ઘેલછામાં બાળકોનું શૈશવ કઈ રીતે આંચકી લેવાય છે ! મુગ્ધ ઉંમરની વચનાં કિશોર-કિશોરીઓના અંતરંગમાં ડોકિયું કરાવતી વાર્તાઓ પણ પ્રાપ્ત થઈ રહી છે. બિંદુ ભટ્ટની વાર્તા ‘પોયણાં’માં કિશોર મનની અત્યંત નાજુક રેખાઓ અંકિત થઈ છે. હેમાંગિની રાનડેની વાર્તા ‘મારે વાંચવું છે’માં પતિ-પત્ની વચ્ચેના ઝઘડા વચ્ચે પીસાતા-પીખાતા કિશોરના માનસિક તણાવને છતો કરાયો છે. હરીશ નાગ્રેયાની વાર્તા ‘ત્રિકો અને બકુડી’માં પછાત વર્ગના તરુણની અવઢવ માર્મિક સ્તરે ઝિલાયેલી જોઈ શકાય છે. જયંત ભૂમેલિયાની વાર્તા ‘ગુડ બાય ગર્લ’, પૂજા તત્સતની વાર્તા ‘નેત્રાનું ફોક’ કે યોગેશ જોશીની વાર્તા ‘કાગડો અડી ગયો’માં ‘છોકરી’માંથી ‘સ્ત્રી’ બનવાની અત્યંત નાજુક સંવેદનાની વાત મુકાઈ છે. સ્પર્ધાનું વલણ કુમળાં બાળમાનસ પર જે રીતે આરોપિત કરવામાં આવે છે અને મા-બાપનાં આવાં સ્વપ્નો વડે જીત માટે બાળકો જે રીતે માનસિક તણાવ અનુભવે છે તેનું માર્મિક આલેખન નવનીત જાનીની વાર્તા ‘રિયાલિટી શો’ તથા ‘દસમું ધોરણ’માં જોઈ શકાય છે. પ્રજ્ઞા પટેલની વાર્તા ‘સરકસ’માં બાળકમનની મૂઝવણો તથા મથામણો જરા નોખી રીતે જોઈ શકાય છે.

નારીવાદની અનેક ચર્ચાવિચારણા પછી વિશ્વભરમાં નારીજીવનના વિવિધ આયામોના લેખન માટે અનેક કલમ સશક્ત બની છે. અલબત્ત સમયપ્રવાહના વહેણ પરબ ❖ ઓગસ્ટ, 2017

સાથે જુદા જુદા ભાવવિશ્વ સાથે નારીવાદના નવા આયામો પણ આપણી સમક્ષ રજૂ થાય છે. મુનશીની ‘મારી કમળા’ કે ટાગોરની વાર્તા ‘સ્ત્રીનો પત્ર’થી લઈને આજ સુધીમાં અનેક નવાં પરિમાણો ઝિલાયાં છે. સ્ત્રી હવે પગભર ઊભી રહેતી થઈ છે, નોકરી કરે છે. ક્યારેક સરકારી નોકરીના કારણે બદલીના પ્રશ્નો પણ આવે છે એના કારણે સામાજિક કુટુંબવ્યવસ્થામાં ધરબર પરિવર્તનો આવ્યાં છે. સંયુક્ત કુટુંબની વિભાવના તૂટી રહી છે જેની સાથે ન્યૂક્લિયર ફેમિલીનો એક આખો સંદર્ભ રચાતો જાય છે. ‘અમે બે ને અમારા બે (કે એક)’ સુધી સીમિત રહે છે. વૈશ્વિકીકરણે કરેલા ‘સ્ત્રીમુક્તિ’ના પ્રયાસ થકી સ્ત્રીજીવન બદલાય છે. જીવનરીતિ માટેના તેના માપદંડો બદલાય છે. અસ્મિતાની આગવી ઓળખ આપનારી કંદર્પ ર. દેસાઈની ‘વાંસળીથી જુદો વાંસનો સૂર’ વીસમી સદીના અંતે મળી હતી. તો એકવીસમી સદીમાં નવોદિત વાર્તાકાર નીતા જોશીની વાર્તા ‘ખુલ્લી હવા’માં નાનીને મળતી દોહિત્રી, પપ્પાના કડકાઈથી રૂંધાતી મા અને મુક્ત જીવન જીવતી નાનીના જીવનની તુલના કરતી રહે છે અને છેવટે તે નાનીના જીવનને આદર્શ તરીકે મનોમન સ્વીકારે છે. ધીરુબહેન પટેલની વાર્તા ‘સાતસો ફૂટની ટેકરી’માં કોઈક સમયને શોધતી નાયિકાને મન ‘એ જ’ સમય તેની સંપત્તિ બની રહે છે. સ્ત્રી નોકરી કરતી થઈ છે તો સામે શોષણની નવી પરિભાષા સામે આવી છે તે છે આર્થિક શોષણ. હરેશી નાગ્રેયાની વાર્તા ‘ખીંટી’માં પોતાની જરૂરિયાતોને ટીંગાડતા કુટુંબ માટે કમાતી દીકરીનું સ્ત્રીત્વ જ ખીંટી સમાન બની રહે છે તેની વાત ખૂબ માર્મિક રૂપે કહેવાઈ જ છે. રમેશ ર. દવેની વાર્તા ‘શબવત્’ એક ઉત્તમ દષ્ટાંત છે જેમાં પુરુષ એક સ્ત્રીનો ‘સાધન’માત્ર રૂપે સ્વીકાર કરે છે. ભલે તે તેની પત્ની જ કેમ ન હોય ! પોતાના પ્રમોશન માટે પત્નીના દેહનો બીજી રીતે સોદો જ કરે છે. રામ મોરીની વાર્તા ‘એકવીસમું ટિકિન’માં ઘરનો ઢસરડો ઝીલતી નાયિકાના જીવનમાં અજવાળું જ નથી. વાસણનો અવાજ જ્યારે રણકારમાં ફેરવાવા લાગે છે ત્યાં જ ફરી એક ખાલીપો અવતરી જાય છે. સ્ત્રીને શું જોઈએ છે ? સ્ત્રીને આકાશ મળે છે તો કદાચ જમીનના વિકલ્પે ! સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની કિંમત પણ એણે કશુંક ગુમાવીને ચૂકવવી પડે, એવાં ચિત્રણ એક વિચારમંચ તરફ દષ્ટિ કરવા વિવશ કરે છે. અન્ય નવોદિત વાર્તાકારોએ પોતાના સમયની પોતાની અનુભૂતિ કહેવાની મથામણો આરંભી છે.

સામે હજી એવા એક ખંડની કરુણતા અકબંધ છે જ્યાં સ્ત્રીની દિશા કે દશા બદલાઈ નથી. વિજય સોનીની વાર્તા ‘રતનપોળ-શેઠની પોળ’માં ધનિક વર્ગના શોષિતો દ્વારા મજૂરવર્ગની સ્ત્રીઓનું થતું શારીરિક તથા આર્થિક શોષણ કરુણતા જન્માવે છે. ધીરેન્દ્ર મહેતાની વાર્તા ‘ઘઉં વીણતી સ્ત્રીઓ’માં તેમણે મેળવેલાં પ્રમાણપત્રો અને ડિગ્રીઓ દીવાલોની શોભા વધારતાં ટીંગાઈ રહે છે. એ જ વાત કરુણ સ્વરે કહેવાઈ છે. દક્ષા પટેલની વાર્તા ‘બારી’માં રસોઈઘરની ગૂંચળામણનું ચિત્રણ ધ્યાનાકર્ષક છે. હજી પણ સ્ત્રી મુક્ત નથી પણ સદીઓથી મુક્તિ માટેની તેની ઝંખના અકબંધ છે જે ઉષા ઉપાધ્યાયની વાર્તા ‘હું તો ચાલી’માં દિવાસ્વપ્નની પ્રયુક્તિથી કહેવાય છે. કિરીટ દૂધાતની ‘બાયું’માં તળની સ્ત્રીની જે અવહેલના થાય છે તે કરુણાજન્ય છે. હેમાંગિની રાનડેની વાર્તા ‘ટકોમૂંડો’

નિમિત્તે જીવનભર એકલતા અને અવમાનના વેઠતી સ્ત્રીના અંતરંગને રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. રામ મોરીની વાર્તા ‘મહોતું’ કે ‘નાથી’ જુઓ. ‘નાથી’ વાર્તા નાયિકાની બહેનપણી હર્ષના મુખે કહેવાઈ છે. નાથી ગામની પહેલી આહીરાણી છે જે ગામ બહાર બોર્ડિંગમાં રહીને ભણવા જાય છે. પણ તેનું લગ્ન તો નાની વયે જ ફોઈના છોકરા માણસુર સાથે નક્કી થઈ ગયું છે જે તેને ગોઠતો નથી. ચક્રડોળમાં વસાઈ ગયેલું પાંજરું તેના ભવિષ્યનું સૂચક બની રહે છે. તે માણસુરની બળજબરીનો વિરોધ કરે છે. સાથળ પાસેની ફાટેલી ચોરણી બતાવીને ખુલાસો કરે છે : ‘મેં.. કંઈ નો થાવા દીધું..’ પણ કશુંય ન કરી શકવાની ઘરનાની લાચારી સામે હથિયાર મૂકતા લોક તો ઊલટું કહે છે : ‘રોણા ને રોકતા શીખ્ય... સગામાં સગું થયું છે લોધે લીટો...!’ લોહી લોહીના સંબંધોમાં પણ આ કેવા પ્રકારની સંવેદનાશૂન્યતા છે ! આ જ વાર્તાકારની વાર્તા ‘મહોતું’માં પણ ‘અસ્તરી’નો અવતાર હોય ત્યારે વેઠને જ નસીબ કે ઈશ્વર માની લેતી આ સ્ત્રીઓની ત્રણ ત્રણ પેઢીઓ પીડાઈ છે.. કાંગસડીના પ્રતીકથી ઉજળિયાત ઘરની પીડાનું આલેખન થયું છે. બિંદુ ભટ્ટની વાર્તા ‘મંગળસૂત્ર’ની નાયિકા પુષ્પા ભલે પ્રતિકાર કરતી સાર્થક અનુભવાતી હોય પણ છતાં નિમ્નસ્તરનો સમાજ હોય કે ભદ્ર સમાજ, હજી પણ ક્યાંક ઠીંગરાઈ ગયેલ માનસિકતા એ જ રહી છે. જે કનુ આચાર્યની વાર્તા ‘માટીનો કોલો’ કે હરીશ નાગ્રેયાની ‘ખીંટી’, ‘કેટવોક’, ‘કુલડી’ સંદર્ભે જોવા મળે છે. હજીય પુરુષની માનસિકતા યથાવત્ અનુભવાય છે. વેશ્યાજીવનની ગલીઓ હજી અંધારી છે. ‘વેશ્યા’ને ‘સ્ત્રી’ રૂપે જોવાની દષ્ટિ હજી નથી. લગ્નેતર સંબંધ ધરાવતા પુરુષ માટે સમાજનું વલણ એટલું આકરું નથી જેટલું હજીય સ્ત્રી માટે છે. સમાજની આંખે એવી સ્ત્રી હજીય ઈતરાથી જ ઓળખાય છે. અનેક રૂપે છેતરાતી, દુભાતી, પીડાતી, શોષાતી સ્ત્રી વાર્તાઓમાં પોતાની વ્યથા-કથા માંડે છે. ગિરીશ ભટ્ટની ‘આતિથ્ય ધર્મ’ જેવી વાર્તામાં અસરકારક અને મુગ્ધ કરી મૂકનારા પ્રવચન કરતા પુરુષ પાછળ ઘેલી બનતી સાંસારિક સ્ત્રીનો ભ્રમ ભાંગે છે. પતિની મર્યાદાપુરુષોત્તમ લાગતા મનહરભાઈ સાથે સતત તુલના કરતી સ્ત્રીને ભયાવહ વાસ્તવ દેખાય છે કે આ ‘પ્રજ્ઞાપુરુષ’ તો પત્નીને મારપીટ કરનારો નિમ્ન માનસિકતા ધરાવતો કેવળ પુરુષ જ બની રહે છે ! પૂર્વી ઉપાધ્યાયની ‘જાળું’ જેવી વાર્તામાં કરોળિયાનાં જાળાંના પ્રતીક રૂપે નિમ્નવર્ગીય તથા ઉચ્ચવર્ગીય સ્ત્રીની વેદનાને સમાંતરે લાવીને મૂકે છે. ડાયસ્પોરા જગતની વાર્તાઓમાં વળી એક નવું વિશ્વ પ્રગટે છે. નીલેશ રાણાની ‘ડાંસ’ ઈન્ડિયા ડાંસ કે ‘બારી’ જેવી વાર્તાઓ હોય, મધુ રાયની વાર્તા ‘હાઈજેકર’ કે ‘કોલ સેન્ટર કોલિંગ ક્લાસ’ હોય કે સુમન શાહની ‘બનાવ’ વાર્તા હોય કે હરનિશ જાનીની ‘ઓપેન હાઉસ’ હોય કે પન્ના નાયકની ‘નોટ ગિલ્ટી’ કે ‘વીતેલી ક્ષણોના ઝરૂખામાં’ જેવી વાર્તાઓ હોય. જીવનરીતિ સંદર્ભે અનુભવાતી સમય તથા સંવેદનની સંકુલતા નોખી રીતે ઝિલાય છે.

કોમી રમખાણ, ગુંડાગર્દી, ધર્મ, સંપ્રદાય, કોમવાદ જેવા વિષય પર આપણે ત્યાં અનેકાનેક વાર્તાઓ લખાઈ છે. ભલે ઓછી સંખ્યામાં પણ વિધર્મી લગ્નને કારણે જન્મતા તણાવની વાત આ પૂર્વે હિમાંશી શેલતની વાર્તા ‘સ્મૃતિલોપ’ તથા શિરીષ પંચાલની

વાર્તા ‘આ ઝુબેદા આ કલ્લોલ’માં નિરૂપિત થયેલી. તો જાળાંજાંખરાં જેવી વાર્તામાં કોમી રમખાણોના વાતાવરણ વચ્ચે આંતરધર્મીય લગ્નનો તણાવ ઊંડાણપૂર્વક નિરૂપિત થાય છે. એક તરફ વિધર્મી સંબંધોનો તણાવ છે તો બીજી તરફ એક ધર્મમાં હોવા છતાં ભિન્ન જાતિગત સમસ્યાઓ પણ દલિત સંવેદના રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. ગુજરાતી દલિત વાર્તાઓ સંદર્ભે અનેક સંપાદનો જેવા મળે છે; જેમ કે ‘ગુજરાતી દલિત વાર્તા’, ‘દલિત ગુજરાતી વાર્તા’, ‘વણબોટી વાર્તાઓ’, ‘દલિત વાર્તાસૃષ્ટિ’, ‘પ્રતિનિધિ દલિત વાર્તા’, ‘ગુજરાતી દલિત ટૂંકીવાર્તાઓ’, ‘વાર્તાલોક’ ઇત્યાદિ. એક તરફ નવાં પરિમાણો ઉમેરાતાં જાય છે ત્યાં બીજી તરફ હજી પરંપરાગત સમસ્યાઓ અને તેને નિરૂપતી પ્રયુક્તિઓ યથાવત્ છે. સામાજિક સંદર્ભો સાથે પ્રગટ થતું દલિત સર્જકનું આંતરિક વિશ્વ અહીં ચોક્કસ પમાય છે. અંગત જીવનના અનુભવો તથા પોતીકી સમસ્યાઓથી ઝૂઝમતા માનવોની વ્યથાનું આલેખન જોઈ શકાય છે. સમય સાથે બદલાતા સમાજ કે ગ્રામ-પરિવેશ સાથે માનસપરિવર્તનનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રયાસ થવા લાગ્યો છે. શહેરમાં આવ્યા પછી, સરકારી નોકરીઓમાં ઠરીકામ થયા પછી એ જગતના પ્રશ્નો પણ આમેજ થવા લાગ્યા છે. દલિત યુવાઓની વાત જરા જુદી રીતે પણ હવે આકારિત થાય છે એ કંઈક અંશે હાશકારાની વાત છે. દશરથ પરમાર, સંજય ચૌહાણ, રાજેશ વણકર જેવા નવોદિતોની વાર્તાઓમાં આ વલણ દેખાય છે. આમ છતાં હજી અનેક નવા પડકારો, નવાં સાહસો તથા નવા પ્રયોગ પ્રતીક્ષા કરી રહ્યાં છે. હજી આ વિશ્વના અજાણ્યા એવા અકબંધ ખૂણાઓની પ્રતીક્ષા છે. અલબત્ત નોંધવું રહ્યું કે જ્યાં ધરાતલના વાસ્તવની વાત બળવત્તર રીતે ગુજરાતી વાર્તાકારો દ્વારા કહેવાઈ રહી છે ત્યાં કપોળકલ્પિત સૃષ્ટિની સાથે હજી પરંપરાગત કે લોકઢબે કહેવાતી વાર્તાઓની કથનરીતિ અપાર વૈવિધ્ય અર્પે છે. આ વાર્તાઓ આપણને કળા તરફ દોરી જાય છે. ટૂંકી વાર્તાની મજલ ખૂબ લાંબી છે. અત્રે એ સહુ વાર્તાકારોને સ્મરું છું જેઓ સાંપ્રત સમયને, સમસ્યાઓને, સંવેદનોને કળાની શરતે અંકિત કરવાનું સામર્થ્ય દાખવતા રહે છે. ગુજરાતી વાર્તાના વિશાળ ફલક પરની સાંપ્રત ટૂંકી વાર્તાઓ અવલોકતા, સામગ્રીને કળા સુધી પહોંચાડવાની મથામણ આદરતા સક્રિય વાર્તાકારો એક પ્રકારે સમૃદ્ધિની અનુભૂતિ કરાવે છે.

સંદર્ભ:

‘સાંપ્રત ગુજરાતી સાહિત્યના આંતરવહેણો’: ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, સાંપ્રત ગુજરાતી સાહિત્ય : જિતેન્દ્ર મેકવાન, અરુણોદય પ્રકાશન, પ્ર.આ.જુલાઈ-૨૦૧૫

સાભાર સ્વીકાર

(૮૫) સંપતિનું સર્જન : આર.એમ. લાલા, પુનર્મુદ્રણ-૨૦૧૬, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૩૨૦, રૂ. ૨૫૦/-

આપણી ધરોહર સમું ચારણી સાહિત્ય | શિવદાન ગઢવી

ભાષાશાસ્ત્રીઓનું એવું માનવું છે કે મધ્ય એશિયામાંથી આર્યો પંજાબમાં આવ્યા ત્યારે વૈદિક સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યવહાર ચાલતો હતો. વેદોની ભાષા સંસ્કૃત છે. સમયાંતરે આ વૈદિક સંસ્કૃત, સંસ્કૃત નામે બહાર આવી. તેની સાથે જ તે બોલચાલની પણ ભાષા બની, જે પ્રાકૃત તરીકે ઓળખાણી. આ પ્રાકૃત ભાષાના પણ બે પ્રકાર પડ્યા. એક પ્રાકૃત, ‘પાલી’ નામથી જાણીતી બની, જે ભાષામાં બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથો લખાયા છે. બીજી પ્રાકૃતમાં શૌરસેની, માગધી, અર્ધમાગધી, અને મહારાષ્ટ્રીનો સમાવેશ થયો.

કાળક્રમે આ પ્રાકૃત ભાષાનું પણ સાહિત્યસંસ્કરણ થયું અને શિષ્ટ કહેવાતા સમાજે એને વ્યાકરણના જટિલ ચોક્કામાં જકડી દીધી. આવા કારણે તેની મર્યાદા શિક્ષિત લોકો સુધી જ રહી. આની સાથે સાથે સામાન્ય જનસમૂહની ભાષાનો પ્રવાહ અવિરતપણે વહેતો રહ્યો જેના કારણે બોલચાલની પ્રાકૃત ભાષાએ અપભ્રંશનું સ્વરૂપ લીધું. વિક્રમની છઠ્ઠી-સાતમી સદીથી માંડીને અગિયારમી સદી સુધી આ અપભ્રંશ ભાષાનો ભારે પ્રચાર થયો. આ અપભ્રંશ ભાષાએ પ્રાકૃતને લોકભાષામાંથી હડસેલી દીધી. અપભ્રંશ આ પ્રભાવને કારણે સાહિત્યિક રચનાઓ થવા માંડી તેના લીધે તે વ્યાકરણના ચોક્કામાં ગોઠવાઈને સ્થિર થઈ.

અપભ્રંશનું બીજું સ્વરૂપ બરાબર વિકસવા માંડ્યું. ડૉ. કનૈયાલાલ મુનશીએ ગુજરાતમાં વિકસેલ આ ભાષાને ‘ગુર્જરી અપભ્રંશ’ એવું નામ આપ્યું. તેમાંથી રાજસ્થાની ભાષાનો ઉદ્ભવ થયો તેનું એક સ્વરૂપ તે ડિંગળના નામે જાણીતું બન્યું. જેને પશ્ચિમ રાજસ્થાની અગર જૂની રાજસ્થાની કહે છે.

ગુજરાતમાં ઈ.સ. ૧૦૦૦મી સદીમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં આ ડિંગળ ભાષામાં કાવ્યો, દોહાઓ રચાતાં. ચારણ કવિ આણંદ કરમાણંદે (ઈ.સ. ૧૦૭૪-૧૧૫૦) સિદ્ધરાજ જયસિંહના દરબારમાં જ ડિંગળ ભાષામાં છંદો, દુહાઓની રચના સંભળાવી કંકાળણને હરાવી હતી. ભક્ત કવિ દુલા ભાયા કાગના પૂર્વજ બીજલ કાગે રાડિયારાસનું માથું દુહાઓ સંભળાવી માંગેલ, જે દુહા ડિંગળ ભાષામાં છે.

અપભ્રંશના પણ બે ભાગ પડેલા. એક સાહિત્ય વ્યવહારની બની અને બીજીનું સ્વરૂપ જનસાધારણના વિચારવિનિમયનું બન્યું. આ બીજું સ્વરૂપ વિકસતું રહેલું. તેના નાગર, ઉપનાગર અને બ્રાયડ એવા ભાગ પડ્યા. હેમચંદ્રાચાર્યે તેમના ‘સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન’માં નાગર અપભ્રંશનાં મૂળ શૌરસેની પ્રાકૃતમાં હોવાનું જણાવ્યું છે. આ નાગર અપભ્રંશમાંથી રાજસ્થાની ભાષા આવી હોવાનું તેમનું તારણ છે જેમાંથી ડિંગળી ભાષા આવી.

બાબુ શ્યામસુંદર જણાવે છે કે વ્રજ ભાષામાં કવિતા રચતા કવિઓની ભાષા ડિંગળી હતી. ભૂજમાં રાવ લખપતજીએ શરૂ કરેલ વ્રજ ભાષાની પાઠશાળામાં ડિંગળી સાહિત્ય ભણાવવામાં આવતું હતું. મોટાભાગે તેના છાત્રો ચારણો હતા.

પં. મોતીલાલ મેનારિયાએ પણ એ વાતનો સ્વીકાર કરેલ છે કે અગાઉ પૂર્વ રાજસ્થાનના રાજદરબારોમાં મુખ્યત્વે સંસ્કૃત ભાષાનો દોરદમમ હતો. તે પછી ડિંગળી સારી રીતે વિકસી અને પ્રૌઢ વયે પહોંચતાં તો તેનો રાજદરબારોમાં પ્રવેશ થયો જેનો શ્રેય ચારણોને છે. મહદ્ અંશે ચારણોએ ડિંગળનો ઉપયોગ કર્યો ને તેમનું સાહિત્ય ચારણી સાહિત્ય તરીકે ઉજાગર પામ્યું.

ગુજરાત, રાજસ્થાનના દરેક રજવાડામાં એક રાજકવિ હતા. મોતીલાલ મેનારિયાની એ વાત બરાબર નથી કે ચારણોએ આ ભાષા દ્વારા પ્રશસ્તિ કરી છે. તેમણે સૂર્યમલ્લ જેવા કવિના ‘વંશ ભાસ્કર’ના નવ જેટલા ગ્રંથો કે ‘વિભા વિલાસા’ નામનો છસો છોત્તેર પાનાંનો ચારણી સાહિત્યની રચનાનો ગ્રંથ જોયો હોત, અગર ‘યદુવંશ પ્રકાશ’ નામના ગ્રંથો જોયા હોત તો તેમાં નર્યા ઈતિહાસનાં દર્શન થાત. (જામનગરના રાજકવિ માવદાનજી કૃત).

જુદા જુદા વિદ્વાનોએ ડિંગળ ભાષાની ઉત્પત્તિ, તે શબ્દ શામાંથી આવ્યો છે તેનાં ભિન્ન ભિન્ન મંતવ્યો આપ્યાં છે. શ્રી શુભકરણબદ્રી દાનજી કવિયા જણાવે છે કે, અપભ્રંશકાળ પછીની રાજસ્થાની લોકભાષા ડિંગળભાષા જ રહી છે. ડિંગળની ઉત્પત્તિ અપભ્રંશમાંથી જ થઈ છે તેમ જણાવે છે. કેટલાક સંશોધકોએ ‘ડિંગળ’ શબ્દનાં મૂળ સંસ્કૃતમાં શોધવા પ્રયત્ન કરેલ છે. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ‘ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય’માં સ્પષ્ટ રીતે તારણ કાઢ્યું છે કે, મૂળ જે પશ્ચિમી હિંદુસ્તાની, રાજસ્થાની ભાષા તેને જ વિશિષ્ટ મરોડ મળ્યા છે તેથી ડિંગળ એક ચોક્કસ છટાવાળી શૈલી બની છે. કાવ્ય નિરૂપણપદ્ધતિ છે. ભાષા તરીકે તો તત્વતઃ પ્રાચીન રાજસ્થાની જ હતી.

બિરલાની પિલાની કોલેજના પ્રાધ્યાપક નરોત્તમદાસ સ્વામી કહે છે કે, ‘રાજસ્થાની ઉત્તર ભારતની વર્તમાન દેશભાષાઓમાં સૌથી પ્રાચીન છે.’ એ અપભ્રંશની જ્યેષ્ઠ પુત્રી છે. અપભ્રંશની અધિકાંશ સાહિત્યરચનાઓ આ જ પ્રદેશમાં થઈ છે. તેથી રાજસ્થાનની અપભ્રંશ ભાષા સમસ્ત દેશની સાહિત્યિક ભાષા હતી. વેદમતાવલંબીઓ સંસ્કૃત ભાષામાં જ મગ્ન હતા. એમની તમામ રચના સંસ્કૃતમાં જ થતી. જનતાની બોલાચાલીની ભાષામાં સાહિત્યરચના કરવાની એમણે કશી જ પરવા કરી નહીં.

હર્ષવર્ધન પછી દેશભાષાઓનો પ્રારંભ થયો.

અપભ્રંશની વહેંચણી પૂર્વકાલીન અને ઉત્તરકાલીનમાં કરી. ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશને વિદ્વાનોએ પુરાણી હિન્દી, જૂની ગુજરાતી અને પુરાણી રાજસ્થાની એવા નામ આપેલ છે. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ટૂંકમાં તેને લોકભાષા અથવા ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ તરીકે ઓળખાવી છે. જૂની રાજસ્થાની ભાષાનું એક સ્વરૂપ છે ડિંગળ.

ડિંગળ પ્રાચીન કાવ્યભાષા જ છે. મુખ્યત્વે વીરરસપ્રધાન હતું. ઉત્તરકાળમાં ડિંગળ ઉપર બોલચાલની રાજસ્થાની બોલીની અસર પડી ને તે સોહામણી વાણી બની. નરોત્તમદાસ સ્વામીએ ચૌદમી સદીની ડિંગળ રચનાઓનાં દૃષ્ટાંતો પણ આપેલ છે. (જુઓ, ‘ચારણો ને ચારણી સાહિત્ય’, પાન - ૫૦). ઝવેરચંદ મેઘાણીએ નોંધ્યું છે કે,

‘ચારણોના સાહિત્ય ઉપર વ્રજ ભાષા અને આ ડિંગળ વાણીની કાવ્યપ્રકારની સ્પર્ધા ચાલી. વ્રજ વિદ્યા શિષ્ટ ગણાતી. રાજપૂતાના અને સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચે સૈકાબંધ ડિંગળ વાણી ચાલુ રહી. ચારણોએ જૂનાં ડિંગળી પદો સાચવી લીધાં, પ્રસરાવ્યાં ને લોકવચાળે પાંખો આપી.

આ ડિંગળ વાણી પણ બોલ-ચાલની ભાષાથી વેગળી થતાં આ ચારણી વાણી ઉપર માઠી અસર બેઠી. ચારણોના ચોપડાઓમાં ડિંગળમાં રચેલ ચારણી સાહિત્યની હજારો કૃતિઓ આજે પણ પડી છે. ચારણી સાહિત્યનું પિયર રાજસ્થાની ચારણી સાહિત્ય જ ગણાય. ડિંગળ કવિતાની પ્રૌઢી રાજસ્થાન પાસેથી જ અપનાવી. ચારણોએ સુદીર્ઘ વીરરસનાં કાવ્યની રચનાઓ ડિંગળમાં જ કરી છે. સૂર્યોપાસના, શક્તિવંદના, પ્રશસ્તિકાવ્યો વગેરેમાં ઇંદ-દુહાઓનો ઉપયોગ કરીને એને હૃદયંગમ બનાવેલ છે. તેટલું જ નહીં, સાંભળનારાનાં ચિત્તમાં ચોંટી જાય તેવા બળૂકા અને રસળતા શબ્દોને કાવ્યવાણીમાં ગૂંથી લીધા છે.

‘ચારણ’ શબ્દના અર્થઘટનમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશનામ-રચયિતાઓએ છબરડો વાળ્યો છે. તેમણે એવું અર્થઘટન કરેલું છે કે ‘રાજાનાં કીર્તન વખાણ કરનારી એક જાતિ, બેલડ, ભાટચારણની કવિતાની ભાષા’ આ બધાં જ અર્થઘટનો તદ્દન ખોટાં છે. જોડણીકોશના વિદ્વાનોને હું ‘ચારણો ને ચારણી સાહિત્ય’નો ઝવેરચંદ મેઘાણીનો મહાનિબંધનો ગ્રંથ વાંચી જવા ભલામણ કરું છું.

કેટલાક સાહિત્યકારો ભાટ-ચારણ એવા શબ્દ પ્રયોજે છે તેમને એ પણ ખ્યાલ નથી કે ભાટ અને ચારણ તદ્દન ભિન્ન જ્ઞાતિઓ છે. બંને વચ્ચે કોઈ લગ્નવ્યવહાર પણ નથી.

ચારણી સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસી નરોત્તમભાઈ પલાણે જણાવ્યું છે કે, ‘ભારતનો તેમાંય ખાસ કરીને રાજસ્થાન, સૌરાષ્ટ્રનો ઈતિહાસ તપાસવામાં આવે તો ખ્યાલ આવશે તે દરેક રજવાડામાં રાજકવિઓ હતા. તેઓ રાજનું એક અંગ અને રાજવીઓના નાનામોટા પ્રસંગોમાં સલાહકાર પણ હતા. આવા પ્રસંગોને તેમણે કાવ્ય દ્વારા યશકલગી જરૂર ચડાવી છે. પરંતુ તેની બીજી તરફ દૃષ્ટિ કરવામાં આવશે તો એ પલ્લું ઘણું નમેલું છે. અનાચાર કરતાં અને નીતિમત્તાનો ઉંબરો ઓળંગનાર રાજવીને ચોડેપાડ કહેવાનો એણે જરાયે ખચકાટ અનુભવ્યો નથી.

કવિ નાનાલાલે ઈ.સ. ૧૯૩૮માં એક જાહેર સભામાં સ્પષ્ટ જણાવેલું કે, ‘ચારણોનાં બોલબાણે મુગટધારીઓ કંપતા’. એની પાછળનું કારણ ચારણ સત્યવક્તા હતા. આવા કારણે રાજવીઓ ડરતા. રાજવી જરૂર તેમનો આદર કરતા પરંતુ આ બાબત પણ તેમના ખ્યાલમાં હતી. આપણા સુપ્રસિદ્ધ કવિ ઉમાશંકર જોષીએ કહ્યું છે કે, ‘ચારણોએ ઈતિહાસને જાળવ્યો છે’. જામનગરના રાજકવિ વ્રજલાલ મહેડુનો ૬૭૬ પાનાં જેટલો ‘વિભા વિલાસ’ નામનો ગ્રંથ જોતાં એની પ્રતીતિ થશે.

ગોકુલદાસ રાયચુરા, જયમલ્લભાઈ પરમાર, નરોત્તમભાઈ પલાણ, પુષ્કરભાઈ ચંદરવાકર વગેરેએ પણ ગૌરવભેર નંધ્યું છે કે ‘ચારણોએ સંસ્કૃતિ ને ઈતિહાસનાં રખવાળાં કર્યાં છે.’ વિદ્વાન સાહિત્યકાર ડૉ. કુમારપાળભાઈ દેસાઈએ એક

પુસ્તકવિમોચન સંભારંભમાં બોલતાં જણાવેલું કે ચારણી સાહિત્ય ચારણોના કંઠમાં રહેલો દસ્તાવેજ છે. ગુજરાતી સાહિત્યના સંશોધક અનંતરાય રાવળે તેમના ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે ‘ચારણોએ કાયરોને કટાક્ષ ચાબખા સબોડવામાં સામાની બીક રાખી નથી.’ દેશનાયક કૃષ્ણકાંત માલવિયાએ તા. ૨૩-૦૫-૧૯૩૮ના ચારણોના મહાસંમેલનમાં રાજકોટ મુકામે જણાવેલું કે, ‘ચારણો આર્યવર્તની સંસ્કૃતિના રક્ષકો છે. તેમનાં રચેલ કાવ્યો જીવંત છે. તેઓ દેશદ્રોહીઓનાં જડબાં તોડનાર ગોળા હતા. પ્રમાદમાં સૂનારને નિદ્રામાંથી જગાડનાર ભાલાની અણીઓ હતા. તેઓ વીર પુરુષોની તલવારની તીક્ષ્ણ ધારો હતા.’

ચારણ માટે આટલું બધું લખવાનો હેતુ સાર્થ જોડણીકોશવાળાની આંખો ઉપરનાં જે યશમાં છે તે દૂર કરવાનો છે. ચારણ પ્રગતિ મંડળ જે સમગ્ર ગુજરાતની સંસ્થા છે તેણે પણ રૂબરૂ રજૂઆત કરવા છતાં અને તે વખતે સ્વીકાર કરવા છતાં જોડણીકોશમાંનો અર્થ હજુ સુધારતા નથી !

ડિંગળને પણ તેનું વ્યાકરણ છે જે પિંગળ વ્યાકરણ કરતાં સરળ નથી, બલકે જટિલ છે. પિંગળમાં જેટલા છંદો છે તેટલા છંદો તો ડિંગળમાં છે જ. ઊલટાનું તેના કરતાં ૬૪ વધુ છંદો છે. ડિંગળમાં વર્ણસિગાર્થનો નિયમ ભારે કઠિન છે. ચારણી સાહિત્ય બોઠચાલની નહીં પણ કવિતાના સાહિત્યની ભાષા છે. ગીતોના જાંગડુ, સપાખરુ, સિંહચલુ એવા ચોર્યાસી પ્રકાર છે. આ રીતે મહદ્અંશે જેનો ઉપયોગ ચારણો કરતા આવ્યા છે તે ડિંગળ ભાષાના ચારણોએ એવાં તો જતન કર્યાં છે કે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાનમાં તે વધુ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. માત્રામેળ છંદોનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો છે. બાપે બેટાને એના શોષિતમાં તે સિચ્યું છે તેના શબ્દોના પડછંદા ચારણ કવિઓએ રાજદરબારે અને લોકવચાળે પાડ્યા છે. સાંભળનારા મંત્રમુગ્ધ થાય તેવું ચારણી સાહિત્યની વાણીનું બળ છે.

ચારણી સાહિત્યને જીવંત રાખવા અને તેનું જતન કરવા સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.ના ૧ ઉપકુલપતિ પ્રાતઃસ્મરણીય ડોલરરાય માંકડે ઘણી મહેનત કરી હજારો હસ્તપ્રતો એકઠી કરાવેલ છે. પુષ્કર ચંદરવાકર, રતુદાન રોહડિયા, શંકરદાન દેથા, માવદાનજી, પિંગળશીભાઈ લીલા વગેરેએ ઘણાં સંશોધનો કર્યાં છે. આધુનિકોમાં ડો. બળવંતભાઈ જાની, ડો. હસુભાઈ યાજ્ઞિક, નરોત્તમભાઈ પલાણ, વરદરાજ પંડિત, કનુભાઈ જાની, ડો. ચંદ્રકાન્ત મહેતા, ખેતસિંહભાઈ મીસણ, પિંગળશીભાઈ પાયક કચ્છના ચારણી સાહિત્યને ઉજાગર કરનાર પચાણભાઈ આલગા અને અમદાવાદના માધવસિંહભાઈ વગેરેનો ફાળો મહત્વનો છે.

□

જિજ્ઞાસુ પુસ્તકપ્રેમીઓનું ‘અવલોકન-વિશ્વ’

■ ડંકેશ ઓઝા ■

[‘અવલોકન-વિશ્વ’ : સંપાદક : રમણ સોની, પ્રકાશક : પ્રત્યક્ષ પ્રકાશન, ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૭, પ્રથમ આવૃત્તિ જૂન ૨૦૧૭, પાનાં ૩૬૮, કિંમત રૂ. ૪૫૦]

આચાર્ય કાકા કાલેલકરે યોગ્ય કહ્યું છે કે નિસર્ગથી મોટું બીજું કોઈ પુસ્તક નથી. આપણે જે પુસ્તકો વાંચીએ છીએ તે ગમે તેટલાં સારાં હોય પણ તે બીજા ક્રમે જ આવે. જોકે માનવજાત બીજા ક્રમથી ટેવાઈ ગઈ છે. એવા કેટલાય વાચકો છે જેમાંના કોઈકને આપણે ઓળખતા પણ હોઈએ, જે અહંગ વાચક હોય પણ પોતે જે વાંચ્યું છે તેના વિશે ભાગ્યે જ લખતા હોય. વાચનનો આનંદ એમનો પોતીકો હોય છે જે જવલ્લે જ તેઓ વહેંચે. આ ગ્રંથમાં એક વાચકની જિંકર છે જે પુસ્તક ખરીદ્યા પછી છે. વાંચતાં પહેલાં પ્રત્યેક પાના પછી એક કોરું પાન મૂકીને ફરી બંધાવી લેતા !

ગુજરાતી ભાષામાં યશવંત દોશીએ ‘ગ્રંથ’ કાઢીને આપણી ગ્રંથસમીક્ષાની ભૂખ કંઈક ભાંગી હતી. એ માસિક હતું. થોડા દાયકા ચાલ્યું. કાળક્રમે બંધ થયું. પછી શૂન્યાવકાશ હતો. ત્યાં રમણ સોની ત્રૈમાસિક ‘પ્રત્યક્ષ’ લઈને આવ્યા, જેને આજે પચ્ચીસ વર્ષ થઈ ગયાં. તેમનું કામ એકંદરે સંતર્પક રહ્યું છે. વચ્ચે તેમણે સામયિક-સંપાદન વિશેનો દળદાર ઉપક્રમ રચેલો. હવે તેથી પણ મોટો ‘અવલોકન-વિશ્વ’નો ભાતીગળ આલેખ ગુજરાતને ચરણે રજૂ કરી રહ્યા છે. આ વિશેષાંક કે ગ્રંથના આવરણ સંયોજન અને મુદ્રણ ધ્યાનાકર્ષક છે.

આ ગ્રંથમાં અસમિયા, ઊડિયા, ઉર્દૂ, કન્નડ, કાશ્મીરી, તમિળ, પંજાબી, બંગાળી, સિંધી, હિન્દી એ ભારતીય ભાષાઓના તેમજ અંગ્રેજી મારફત અમેરિકન, આઈરીશ, આફ્રિકન, ઈટાલિયન, કેનેડિયન, તિબેટી, જાપાની, પેલેસ્ટિનિયન, પોલિશ, ફ્રેંચ, બ્રિટિશ ઈંગ્લિશ, સ્પેનિશ જેવી વિદેશી ભાષાઓનાં કવિતા, વાર્તા, નવલકથા, નાટક, ચરિત્ર, આત્મકથા, સાહિત્યશાસ્ત્ર, ભાષાવિજ્ઞાન, દર્શનશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર, સંસ્કૃતિ વગેરે વિષયોને સમાવતાં ૮૫ થી વધુ પુસ્તકો વિશે અભ્યાસીઓ પાસે સમીક્ષાલેખો લખાવ્યા છે. આનંદની વાત એ છે કે ઘણાંબધાં પુસ્તકો તાજેતરનાં વર્ષોનાં છે. તેથી સાંપ્રતનો સ્પર્શ બરાબર જળવાયો છે. લટકામાં અવકાશપૂરકો તરીકે અગાઉ પ્રગટ થયેલ સમીક્ષાઓમાંથી કેટલાક અંશો રજૂ કરાયા છે, જેની સંખ્યા પણ પચ્ચીસેક જેટલી છે !

એકંદરે પુસ્તકપ્રેમી-વાચકને જલસો પડી જાય અને લાંબો સમય તે વાચનનો લુલ્હ ઉઠાવી શકે એવું મજાનું કામ સંપાદકે કરી આપ્યું છે. કેટલાક સમીક્ષકોએ એકથી વધુ પુસ્તક વિશે પણ લખ્યું છે. તો બિનગુજરાતી સમીક્ષકોની સમીક્ષાઓ અનુવાદ દ્વારા પણ રજૂ થઈ છે. ગુજરાતી ભાષામાંથી એક કવિતાનું અને એક કળા અંગેનું પુસ્તક પસંદ કરી પ્રત્યેકની બે સમીક્ષાઓ રજૂ થઈ છે.

આટલી સરસ રજૂઆત છતાં મને એમ કહેવાનું મન થાય છે કે એક વિભાગ રહી ગયો છે. લાંબા સમયથી ગુજરાતી પુસ્તકોના હિન્દી અને અંગ્રેજી ભાષામાં અનુવાદો થતા રહ્યા છે. છેલ્લા દાયકામાં તેમાં ઘણી ગતિ આવી છે. જોકે ગુણવત્તા કેવી છે એ તપાસનો વિષય છે. પણ ગુજરાતી પુસ્તકો ગુજરાત બહાર ગયાં તે વિશે બહાર કેવોક પ્રતિભાવ છે તે જાણવાની ઈતેજારી જે-તે લેખકને, અનુવાદકને અને વિદગ્ધ વાચકોને હોય જ. જેમના સંતોષ માટે પણ કંઈક થવું જોઈતું હતું. જોકે ‘પ્રત્યક્ષ’ના સંપાદકે ભાવિ પ્રકલ્પ તરીકે આ પણ વિચાર્યું હશે એમ માનવું ગમે એવું છે.

‘પ્રત્યક્ષ’ના સંપાદક સૂચિકાર અને સૂચિના હિમાયતી રહ્યા છે એટલે તેમણે ચાર સૂચિઓ રજૂ કરી છે. જેમાંની સ્વરૂપ-વિષયસૂચિ જોઈએ તો સૌથી વધુ પુસ્તકો નવલકથાનાં છે, પછી કવિતા આવે છે, પછી આત્મકથા આવે છે, પછી વાર્તા આવે છે અને તે પછી વિવેચન આવે છે. સાહિત્યની બહાર જઈને માત્ર અર્થશાસ્ત્ર, ફિલ્મ અને શિક્ષણને જ સ્પર્શી શકાયું છે. આપણી પરંપરા તો ભૂગોળ અને ગણિત સુધી વિસ્તરેલી હતી. ભૂમંડલીકરણના આજના સમયમાં સાહિત્ય સીમિત થઈ રહ્યું છે એવો કોઈ આરોપ મૂકે તો ?

મજા એ પડી કે આ ગ્રંથમાં કન્હેયા કુમારનું પુસ્તક પણ છે, લૉર્ડ ભીષુ પારેખનું છે, થાકીહારીને ‘હું લેખક મટી જાઉં છું’ એવી જાહેરાત કરનાર પેરુમલ મુરુગનનું છે, તો વળી પાકિસ્તાની નોબેલવિજેતા મલાલા યુસુફઝઈ અને સલમાન રશદીનું પણ છે.

રસપ્રદ અને યાદ રહી જાય એવી સમીક્ષાઓ મારા મતે મધુસૂદન કાપડિયા, વિપુલ કલ્યાણી, અરુણા જાડેજા, વીનેશ અંતાણી, રાજેન્દ્ર પટેલ, પ્રવીણસિંહ ચાવડા અને ભારતી રાણેની છે. એનો અર્થ એવો નથી કે બાકીના સમીક્ષકો ઊણા ઊતરે છે. આ તો માત્ર વૈયક્તિક પસંદગીનું વાચકચિત્ત પર પડેલી છાપનું ઘોતક છે.

સંપાદકે સમીક્ષકોને મૂળ ભાષાના અંશો તેના અનુવાદ સાથે રજૂ કરવાનો કદાચ આગ્રહ રાખ્યો હશે તેમ જણાય છે. તેમનો હેતુ સારો છે કે અન્ય ભાષાનો આપણે સ્વાદ ચાખીએ. પરંતુ તેને કારણે સમીક્ષામાં ઘણી જગ્યા ખર્ચાઈ છે. કદાચ થોડાં વધુ પુસ્તકો આવી શક્યાં હોત જો આ આગ્રહ ત્યજાયો હોત ! પરંતુ ખયાલ અપના-અપના...

પુસ્તકોની એક દુનિયા હોય છે. કેટલાક વાચકોને પ્રકાશનવિશ્વ વિશે માહિતગાર રહેવું ગમતું હોય છે. અધ્યાપકો માટે તો જોકે આ વ્યવસાયિક જરૂરિયાત પણ ગણાય. પણ બાકીના જે કોઈ આવી પ્રવૃત્તિમાં રસ લે છે તેથી જ તો પુસ્તક-મેળા યોજાય છે અને સમીક્ષા-સામયિકો નીકળે છે. એ દૃષ્ટિએ ‘પ્રત્યક્ષ’ સામયિક અને ૩૬૮ પાનાંનો આ દળદાર ગ્રંથ જે ‘આજના અને આવતી કાલના સંપાદકોને’ અર્પિત છે તેનું હરખભેર

સ્વાગત છે, ગુજરાતીઓ માટે આનંદનો અવસર છે.

સંપાદકે પોતાના કથનના છેલ્લા ભાગમાં જે મુદ્દે જિંકર કરી છે તે વિશે પણ ચર્ચા છેડાવી જોઈએ. ગુજરાતીમાં નીતિન મહેતાનો કાવ્યસંગ્રહ અને ગુલામ મોહમ્મદ શેખનું કળાવિચારનું પુસ્તક લેવામાં આવ્યાં અને બે ભિન્ન દૃષ્ટિકોણ મળે તે હેતુથી નવીન-જૂની પેઢીના બંબે લેખકો પાસે લખાવ્યું તે સારું થયું. પરંતુ આવા પ્રકલ્પમાં આ જ કાવ્યસંગ્રહ એટલો મહત્વનો ગણાય ખરો ? ઘણાના મનમાં આ પ્રશ્ન ઊભો થવાનો, બીજો પ્રશ્ન વિદેશી નામો અને તેના ઉચ્ચારો અને તેની એકવાક્યતાનો આ તબક્કે ઊભો થતો હોય છે. આપણે ત્યાં આ દિશામાં સર્વોપયોગી નીવડે તેવું ભાગ્યે જ કામ થયું છે, આપણી સંસ્થાઓ હવે આ દિશામાં પ્રવૃત્ત બનશે એવી આશા રાખી શકાય ?

છેલ્લી વ્યાપકપણે વાજબી ટીકા એ કરી શકાય એમ છે કે આ દળદાર ગ્રંથમાં પણ વિદેશી ભાષા અને અંગ્રેજી ભાષાનાં પુસ્તકોની જ ભરમાર છે. તેનો બહુ વાંધો ન હોઈ શકે. પરંતુ ભારતીય ભાષાઓનું જે અનેકરંગી વિશ્વ છે તેનું માત્ર આચમન કરીને હજુ આપણે જે સંતોષ લઈ લઈએ છીએ તે યોગ્ય ગણાય ખરું ? એના પ્રશ્નો ઘણા છે. મુખ્ય તો ભાષાની જાણકારીનો હોય છે. પરંતુ એ દિશામાં આપણી જાતને ભારતીય માનતા હોઈ તો વધુ પ્રવૃત્ત થવાની જરૂર છે એ વિશે ભાગ્યે જ કોઈ અસહમત હશે. બધી ભારતીય ભાષાઓના સાહિત્ય વિશેની આપણી જાણકારી અંગ્રેજી પછીના કમે જ કેમ રહે છે ? અગ્રવર્ગના colonial mindનું જ આ પરિચાયક છે કે ? આ દિશામાં ગંભીર વિચારણા અને તેના ઉપાયોની આઝાદી પછીના આટલા દાયકા પછી તો અ-નિવાર્યતા છે જ.

જે વાચકો ‘પ્રત્યક્ષ’ના ગ્રાહકો નથી તેમને રાજકોટનું પ્રવીણ પ્રકાશન આ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ કરાવશે તે ખાસ જાણ માટે.

રસસભર દીર્ઘકથાઓ | કાન્તિ પટેલ

['કથાપંચામૃત': મોનિકા ગજેન્દ્રગડકર, અનુ. દેવયાની દવે, પ્રકાશક, લેખિકા પોતે, પ્રાપ્તિસ્થાન : અશોક પ્રકાશન મંદિર, પહેલો માળ, કસ્તુરબા ખાદી ભંડારની ઉપર, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, ૧૩૪, શામળદાસ ગાંધીમાર્ગ, મુંબઈ-૨, પૃ. ૧૨૫/-]

‘કથાપંચામૃત’માં મરાઠી ભાષાનાં માન્યવર લેખિકા મોનિકા ગજેન્દ્રગડકરની પાંચ (અને ફક્ત પાંચ) વાર્તાઓ અનુવાદ રૂપે મળે છે. ગુજરાતી ભાષાનાં અભ્યાસી અને અધ્યાપિકા ડૉ. દેવયાની દવેએ આ વાર્તાઓનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો છે. મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના શિક્ષણખાતાની નોકરીને લીધે દેવયાનીબહેનને અધ્યાપિકા અને પછીથી આચાર્યા તરીકે રાજ્યભરની વિવિધ મહાશાળાઓમાં સેવા કરવાનો મોકો મળ્યો. વહીવટી કાર્યની અનિવાર્યતા તથા ભાષા-સાહિત્ય પ્રત્યેની પ્રીતિને લીધે મરાઠી ભાષા પ્રત્યે તેમને લગાવ જાગ્યો. માતબર કૃતિઓ વાંચીને એમાંથી મનગમતી કૃતિઓને અનુલક્ષીને ‘આને ગુજરાતીમાં ઉતારીએ તો કેવું ?’ એવો ભાવનાત્મક પ્રશ્ન થયો, જેનો ઉત્તર

‘કથાપંચામૃત’ રૂપે તેમણે આપ્યો. પણ ‘કથાપંચામૃત’ એ તેમનું પહેલું પુસ્તક નથી. આ અગાઉ કવિ નારાયણ સુવેના જીવનસંઘર્ષનું નિરૂપણ કરતી, તેમનાં પત્ની કૃષ્ણાબાઈ દ્વારા કહેવાયેલી અને પ્રા. નેહા સાવંત દ્વારા શબ્દાંકિત કરાયેલી આત્મકથા ‘માસ્તરાંચી સાવલી’નો ‘માસ્તરની છાંયડી’ એ નામે અનુવાદ આપ્યો છે, જેને ગુજરાતી વાચકોએ વધાવ્યો છે. આ સિવાય પણ ગુજરાતી સામયિકોમાં તેમની મૌલિક તથા અનુવાદિત કૃતિઓ અવારનવાર આવતી રહે છે. તેમની સ્મૃતિકથા ‘સ્પર્શનું સ્મરણ છું હું’ને ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીનું પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું છે.

‘કથાપંચામૃત’નાં ડિમાઈ કદનાં એકસો પચ્ચીસ પૃષ્ઠોમાં ફક્ત પાંચ વાર્તાઓ સમાવિષ્ટ છે. એટલે સરેરાશ એક વાર્તાનું કદ પચ્ચીસ પાનાંનું થયું. ટૂંકી વાર્તા લાઘવની કળા છે; તેમાં સર્જકને પક્ષે ઓછામાં ઓછું કહેવાની કુશળતા અપેક્ષિત છે. મોટા ભાગની ટૂંકી વાર્તાઓનું કદ બે, પાંચ કે પંદર પાનાંનું હોય છે. એનાથી વધુ લાંબી વાર્તાઓ જૂજ હોય છે. તેમ છતાં કોઈ પણ સમર્થ વાર્તાકાર આવી થોડીક રચનાઓ તો આપતો હોય છે. લખતાં પહેલાં લેખક વાર્તાનું કદ નક્કી નથી કરતો. પણ વિષયવસ્તુ તથા રચનારીતિને આધારે તે નક્કી થાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો સર્જકની આંતરિક અનિવાર્યતામાંથી લાંબી-ટૂંકી વાર્તા આકાર લે છે.

મરાઠી સાહિત્યમાં લઘુકથા અને લઘુનવલની માફક દીર્ઘકથા પણ એટલી જ પ્રચલિત છે. મોનિકા ગજેન્દ્રગડકરનું નામ દીર્ઘકથાનાં લેખિકા તરીકે વિશેષ જાણીતું છે. ‘ભૂપ’, ‘આર્ત’ અને ‘શિલ્પ’ એ તેમની દીર્ઘકથાઓના સંગ્રહો છે. આ કથાઓમાં સામ્રાટ કુટુંબજીવન તથા સમાજજીવનનું કલાત્મક નિરૂપણ થયેલું જોવા મળે છે. જ્યેષ્ઠ લેખિકા અને સમીક્ષક વિજયા રાજાધ્યક્ષે તેમની વાર્તાઓને અનુષંગે નોંધ્યું છે તેમ ‘મોનિકાની વાર્તાઓમાં એક વ્યાપક સંસ્કૃતિનું દર્શન થાય છે. તેમાં અનેક પેઢીઓ, અનેક કુટુંબો અને અનેક સંબંધોની વાત છે. બાપ-દીકરો, મા-દીકરો, ભાઈ-બહેન, ભાઈ-ભાઈ, પતિ-પત્ની જેવા વિધવિધ સંબંધો ને વિવિધ અનુભવોનું નિરૂપણ તેમાં જોવા મળે છે, જે સંવાદી પણ છે અને વિસંવાદી પણ છે. મોનિકા કલાકાર હોવાથી તેની વાર્તાઓમાં કલાકારનું માનસ અને તેના સંબંધોનું ચિત્રણ વિશેષપણે જોવા મળે છે. ચિત્રકાર, સંગીતકાર, શિલ્પી, લેખક, પ્રાધ્યાપકના સર્જનની વાત છે. ‘ભૂપ’, ‘શિલ્પ’ અને ‘આધાર’ વાર્તાઓમાં અનુક્રમે સંગીતકાર, શિલ્પી તથા ચિત્રકાર તેનાં કેન્દ્રસ્થ પાત્રો છે. ‘ધર્મ’ અને ‘રૂટસ’માં વિશાળ ફલક પર સામ્રાટ જીવનના પ્રશ્નો રજૂ થયા છે.’

કોઈ પણ કથાનકની સાર્થકતા તેની માવજત ઉપર અવલંબે છે. બેસુમાર ઘટનાઓ આપણી આંખો સમક્ષ ઘટતી રહે છે. કેટલીક ઘટનાઓ બોલકી હોય છે, જ્યારે ઘણીખરી ઘટનાઓ પ્રચ્છન્ન હોય છે. માનવવ્યવહાર અને માનવસંબંધના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ ઘટનાઓ જોઈએ ત્યારે તેમાંથી અગણિત વાર્તાઓની સંભાવના નજરે ચઢે છે. આ સંદર્ભમાં જ કદાચ મહાન ફિલસૂફ અને કથાકાર જ્યાં પોલ સાર્ત્રએ કહ્યું હશે, ‘હું વાર્તાઓની વચ્ચે જ જીવું છું. જ્યાં વાર્તા નથી હોતી ત્યાં હું વાર્તા ઉપજાવી લઉં છું.’ અન્ય એક કથાકાર અર્નેસ્ટ હેમિંગવેએ તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે ‘મારી કથાઓનાં તમામ પાત્રો મારી

આસપાસના માણસો જ હોય છે. હું ખાલી તેમનાં નામ બદલાવી દઉં છું’. આ જ વાત આપણાં લેખિકા એમની વાર્તાના એક પાત્ર - શિલ્પી કામતને મુખે આ રીતે કહે છે, ‘પ્રત્યેક પથ્થરની શિલામાં આકૃતિ છુપાયેલી હોય છે, માત્ર અનાવશ્યક ભાગ કાઢી નાંખવાનો હોય છે. ટાંકણી અને હથોડાને સહારે જે કામ શિલ્પીએ કરવાનું હોય છે, તે જ કામ કથાલેખકે કાગળ અને કલમને સહારે કરવાનું હોય છે. અલબત્ત એમાં અનુભવ, ભાષા ઉપરનું પ્રભુત્વ ઉપરાંત કલ્પનાશક્તિની જરૂર પડે છે’. આ ત્રણે, મોનિકાબહેન પાસે ભરપૂર પ્રમાણમાં છે તેથી જ તેમની કથાઓ જેટલી રસસભર એટલી જ અર્થસભર બની રહે છે. પોતે કલાકાર પણ છે તેથી જ વિવિધ કલાકારોની માનસછબીને તેઓ અધિકૃત રીતે ઝીલે છે.

‘ભૂપ’ વાર્તાનું કેન્દ્રસ્થ પાત્ર ગાયક-સંગીતકાર છે, જેનું જીવન સંગીત છે. સંગીત વિનાના જીવનનો તે વિચાર પણ કરી શકે નહીં. અવધૂતપંત ઉત્તમ કક્ષાના શાસ્ત્રીય સંગીતના ગાયક છે. તેમને આ સંગીતનો વારસો તેમના પિતા અને ગુરુજી દેવદત્ત લિમચે પાસેથી મળ્યો હતો અને પોતે ઈચ્છે છે કે તેમનો સંગીતનો આ વારસો તેમના પુત્ર વિવેકને મળે. અવધૂતપંત ચાલીસીમાં હતા, ત્યારે વિવેકનો જન્મ થયો હતો. એ વખતે સંગીતકાર તરીકે તેમનો તપતો સૂર્ય હતો. તાજે જ કલા અકાદમીનો પુરસ્કાર તેમને મળ્યો હતો. સંગીતની દુનિયામાં તેમના નામનો ડંકો વાગતો હતો. અવધૂતપંતનો રોજનો રિયાજ બાળક વિવેક કલાકોના કલાકો સાંભળતો. તે સાત વર્ષનો થયો ત્યારે અવધૂતપંતે તેને શીખવવાની શરૂઆત કરી. તે જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ તેઓ પોતાના જલસા ઓછા કરી, વિવેકની ગાયકીને વિકસાવવામાં લાગ્યા. પરોઢિયે ઉઠાડી તેને રિયાજ કરાવતા. તેનો કોમળ અવાજ ઘૂંટાતો ગયો. અવધૂતપંત ખુશ થઈને પત્નીને કહેતા, ‘મંગળા, જોયું ? શું ગાય છે મારો દીકરો ! ત્રણે સપ્તકોમાં છોકરાનું ગળું કેવું સહજ ફરે છે. તેના ગળાનો કંપ, તાન લેવાનો ઝપાટો, જુદી જ રીતે તેની સમ પર આવવાની ઢબ બધું મારા પિતાજી જેવું છે’. તેમના જેવા ગાયક બનાવવાનું પોતાનું સપનું વિવેક પૂર્ણ કરશે એવું અવધૂતપંતને લાગ્યું. પણ તેવું ન થયું. ભણવામાં હોશિયાર વિવેકે ભણતર પૂરું કરી વ્યવસાય અર્થે અમેરિકા જવાનું નક્કી કર્યું. પોતાનો સંગીતવારસો હવે કોણ જાળવશે એની ચિંતા કરનાર અવધૂતપંતને એકાએક ચિંતન નામનો ચેલો મળી ગયો, જે માત્ર સંગીતને સમર્પિત હતો. તેની સજ્જતા અને તત્પરતા એવી હતી કે અવધૂતપંત જે વિવેકને આપવા ચાહતા હતા તે સઘળું તેમણે ચિંતનને આપવા માંડ્યું. વિવેક તો જાણે વીસરાઈ ગયો. મંગળાબાઈ વિવેકનો ફોન આવ્યો હોય ને તેમને વાત કરવાનું કહે તો તે કહેતા નહીં. વિવેકની કોઈ વાતમાં તે રસ લેતા નહીં. એટલે સુધી કે પાંચ વરસ પછી વિવેક વતનમાં તેમને મળવા આવે છે એ વાતથી પણ તેમને હરખ થયો નહીં. રાત્રિ વેળાએ વિવેકે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેને આવકારવા પણ તેઓ દરવાજે આવ્યા નહીં. સંગીતની સાધના છોડીને અમેરિકા ચાલી જનાર વિવેકને તેઓ માફ કરી શક્યા નહીં. અલબત્ત અમેરિકા જઈને વિવેકે પોતાની સાધના ચાલુ રાખી હતી. વારસાગત મળેલી બક્ષિસને તેણે જતનપૂર્વક જાળવી હતી. પણ તે એ વાતની જાહેરાત કરવાની એને

જરૂર લાગી નહીં. તેથી તે વતનમાં પોતાનાં માતાપિતાને મળવા આવ્યો ત્યારે જાણ્યું કે ચિંતનને તેના પિતા ગાયકી શીખવતા હતા તે વાતથી તેને આનંદ થયો. ચિંતન સાથે તેણે પ્રેમથી વાતો કરી તે દરમિયાન એક વાર રાત્રે અવધૂતપંત કાર્યક્રમમાંથી પાછા ફર્યા ત્યારે તેમને બેચેની જેવું લાગ્યું. વિવેક તેમને હોસ્પિટલમાં લઈ ગયો. તેમને પેરેલિસિસનો એટેક આવ્યો હતો. ડાબું અંગ સાવ લૂલું થઈ ગયું. અડધા અપંગ થઈને તેઓ ઘેર આવ્યા હતા. તેમને બેડપેન આપવાનું, સ્નાન-વ્યાયામ વગેરે કરાવવાની જવાબદારી વિવેકે સંભાળી લીધી. પેરેલિસિસને કારણે તેમની વાચા પર અસર થઈ હતી. તેઓ જે કંઈ બોલે તે અસ્પષ્ટ હતું. તેમ છતાં ચિંતનની આવવાની તેઓ પ્રતીક્ષા કરતા. ચિંતન આવીને રોજ રિયાજ કરતો તે જોઈને તેઓ પ્રસન્ન થતા... પણ ચિંતન એકાએક આવતો બંધ થયો, પછી જ્યારે આવ્યો ત્યારે તેણે બીજા ગુરુ, નારાયણપંત દેસાઈ પાસે સંગીત શીખવાનું શરૂ કર્યું છે, એ વાત જણાવી. અવધૂતપંતે તેની સામે જોયું પણ નહીં. અલબત્ત પછીથી પણ તેઓ વૈરાગી જેવા શાંત જ રહ્યા. વિવેકનો પાછા ફરવાનો દિવસ આવી ગયો. તેણે નક્કી કર્યું કે બીજે દિવસે સવારે તે પોતાના પિતા અને ગુરુને ભૂપ રાગ સંભળાવશે. નક્કી કર્યા પ્રમાણે મંગળાબાઈ આબાને લઈ આવ્યાં. વિવેકે ગાયન શરૂ કર્યું. ભૂપ રાગ વાતાવરણમાં વ્યાપી રહ્યો. પણ તે અવધૂતપંતે કહ્યા પ્રમાણેનો ‘ભૂપ’ નહોતો. તેમાં કંઈક નવું તત્ત્વ ઉમેરાયું હતું. વિવેક આત્મવિશ્વાસપૂર્વક ગાયે જતો હતો. અવધૂતપંતની આંખોમાં પાણી ચમકવા લાગ્યાં. તેમને લાગ્યું કે આ સ્વરોએ તેમની એવી ઓળખ શોધી લીધી હતી. વિવેકે નિષ્ઠાથી સાંભળેલા આ સ્વર મારા. પણ એમાં કંઈક બીજું ઉમેરાયું હતું. એમાં સચ્ચાઈ હતી. એકનજા અને તેજસ્વી આત્મતેજથી આ સ્વરો ઝગારા મારતા હતા. એ સ્વરોએ અવધૂતપંતનો પરાજય કર્યો હતો. પણ એ પરાભવનો આનંદ એમના મોઢા પર ઝળકતો હતો. શિષ્યને હાથે પરાજિત થવાનો ગર્વ એમાં ભળ્યો હતો. વાર્તાને અંતે આપણને કહેવાનું મન થાય, મોરનાં ઈંડાંને કંઈ ચીતરવાં પડે? સંજોગોને લીધે એકમેકથી દૂર થઈ ગયેલા પિતા-પુત્ર જાણે કે એકબીજાની કરીબ આવી ગયા હતા. અવધૂતપંતને મનોમન ખાતરી થઈ ગઈ કે વિવેક તેમનો સંગીતવારસો જતનપૂર્વક જાળવશે.

કલાકારનાં જીવન અને કાર્ય તથા વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરતી અન્ય વાર્તા છે ‘શિલ્પ’. આ વાર્તા ‘સંસ્કૃતિ’ સામયિકના પત્રકાર મનવા સરદેસાઈના દષ્ટિકોણથી રજૂઆત પામી છે. સમકાલીન શિલ્પકારોનાં પ્રદાન વિશેની લેખશ્રેણીને અનુષંગે શિલ્પી કામત વિશે પ્રત્યક્ષ જાણકારી મેળવવા મનવા કોંકણપ્રદેશના અંતરિયાળ ગામમાં જવા નીકળે છે ત્યાંથી વાર્તાનો આરંભ થાય છે. બે રાત ત્યાં રોકાઈને જરૂરી જાણકારી મેળવીને બીજે દિવસે તે પાછા ફરવાના છે, એ હકીકતના નિર્દેશ સાથે વાર્તા વિરામ પામે છે. શિલ્પકળાની જાણકાર અને અભ્યાસી મનવા સંવેદનશીલ એટલી જ વિચારવંત છે. તેથી નાનીમોટી વિગતો તથા તેને અંગેની પ્રતિક્રિયાને લીધે વાર્તા વધારે રસપ્રદ બને છે. બીજી એટલી જ રસપ્રદ વાત એ છે કે શિલ્પી કામતના મૃત્યુ બાદ તેનાં શિલ્પોની જાળવણી તેમનાં યુવાન પુત્રવધૂ સંભાળે છે. તેથી કામતને અંગેની જાણકારી તેના દ્વારા મળે છે.

આ રીતે બે સ્ત્રીઓ વચ્ચેના સંવાદ દ્વારા કામતનું કલાવિશ્વ ક્રમશઃ ઊઘડે છે. કામતનાં પુત્રવધૂ કલાકાર નહોતાં, પણ કળાનું મહત્ત્વ સમજતાં હતાં. શિલ્પોની જાળવણી તથા તેનું મૂલ્ય તેઓ સમજતાં હતાં. વધુમાં તેઓ કામતનાં પ્રેરણામૂર્તિ પણ હતાં. પોતાનાં કેટલાંક શિલ્પો કામતે તેમને ‘મોડેલ’ તરીકે સામે બેસાડીને કર્યા હતાં.

મનવાને એ પણ જાણવા મળે છે કે કામતને શિલ્પકળાનો વારસો તેમના પિતા પાસેથી મળ્યો હતો. તેમનાં માતા પણ ચિત્રકાર હતાં. જે રીતે અવધૂતપંતને પોતાનો પુત્ર ગાયક-સંગીતકાર બને એવી ઈચ્છા હતી એવું જ કામતને પણ હતું કે એમનો યુવાન પુત્ર શિલ્પી બને. અવધૂતપંતની ઈચ્છા અનાયાસે ફળી. કામતની ઈચ્છા અનેક પ્રયત્નો છતાં ન ફળી. કામતની એ માટેની જીવન પરિણામ એ આવ્યું કે તેમનો પુત્ર તેમનાથી ડરવા લાગ્યો. તેનામાં લઘુતાગ્રંથિ આવી ગઈ. તે જાણે કે તેની એકલતાના કોચલામાં કેદ થઈ ગયો. કામતનાં પુત્રવધૂએ કાળજું કઠણ રાખીને પણ શ્વસુરના શિલ્પવિધાનમાં સહાયરૂપ થવાનું ચાલુ રાખ્યું. પ્રૌઢ અવસ્થામાં શરીર નબળું પડવા છતાં કામતે શિલ્પો બનાવવાનું ચાલુ રાખ્યું. પણ એક દિવસ કોઈ મૂર્તિ તેમના પર પડી અને તેમનું આકસ્મિક મૃત્યુ થયું. શહેરની ચમકદમકથી દૂર થઈને, ગામડાની કોઈ એકાંતિક ટેકરી પર પોતાનું નિવાસસ્થાન તથા કાર્યશાળા ઊભી કરનાર શિલ્પકાર કામત વિશે અનેક જાણકારીઓ એકત્ર કરીને મનવા જવા નીકળે છે ત્યારે તેમનાં પુત્રવધૂ તેને કહે છે, ‘માઈકલ એન્જેલો કહેતો હતો કે પ્રત્યેક પથ્થરમાં એક શિલ્પ નિહિત હોય છે. અમે તો માત્ર અનાવશ્યક ભાગ કાઢી નાંખીએ છીએ. મારી તમને એક જ વિનંતી કે બિનજરૂરી હિસ્સો કાઢી નાંખીને જ તમે શિલ્પકાર કામતની પ્રતિભા તમારા લેખમાં બહાર લાવશો.’ આ ઉદ્ગારમાં તેના બોલનારની પ્રગલ્ભતા તથા સમજદારીનો આપણને અહેસાસ થાય છે. પોતાના અસહાય પતિને કલાકાર શિલ્પી કામતના એક નિષ્ફળ શિલ્પ તરીકે ઓળખાવે છે.

‘આધાર’ વાર્તાનું કેન્દ્રસ્થ પાત્ર છે, ચિત્રકાર, અરુણ. ચિત્રજગતમાં તેનું નામ છે. જાણીતી આર્ટગેલેરીઓમાં તેનાં ચિત્રોનાં પ્રદર્શન થયાં છે. તેને અનેક પારિતોષિકો પણ મળ્યાં છે. અલબત્ત એક આકસ્મિક ઘટનાને લીધે તેનું જીવન એકદમ બદલાઈ ગયું. તેની બહેન ઉષા તથા માતા પંઢરપુરની જાત્રાએથી પાછા ફરતાં હતાં ત્યારે માર્ગમાં તેમની મેટાડોરને અકસ્માત નડ્યો. બહેન અને માતાનું ઘટનાસ્થળે જ મૃત્યુ થયું. બાળક દેવેન બેભાન હાલતમાંથી બચી ગયો. તે મંદબુદ્ધિનું બાળક હતું. અરુણને માથે એકલે હાથે દેવેનના ઉછેરની જવાબદારી આવી પડી. પોતાની ચિત્રકળાની દુનિયા અને બીજી બાજુ દેવેનના રોજિંદા ક્રમને જાળવવામાં, અરુણને મુશ્કેલી પડવા માંડી. એને જુદા જ પ્રકારની જિંદગીનો અનુભવ થવા લાગ્યો. તેમ છતાં કલાકાર તરીકે તેણે આ પરિસ્થિતિનો સામનો કર્યો. લાચાર, અસહાય દેવેનની બેચેની અને અકળામણથી તે મૂંઝાતો તો બીજી તરફ ચિત્રકાર તરીકેની સિસૃક્ષા મંદ પડી ગઈ છે એવું તેને લાગતું. તેમ છતાં તેણે ચિત્રો દોરવાનું બંધ કર્યું નહીં. દેવેન તેની જિંદગીમાં અડચણરૂપ હતો તે તેની સર્જકતાને ઉજાગર કરવામાં કેવી ભૂમિકા ભજવે છે એની વાત ‘આધાર’ વાર્તામાં બેહદ નિખાલસતાથી કહેવાઈ છે.

ઉપલી ત્રણ વાર્તાઓ કલા અને કલાકારના કેન્દ્રમાં કહેવાઈ છે. કલા અને જીવનના અકળ અને સંકુલ સંબંધની આંટીઘૂંટી તેમાં સરસ રીતે રજૂ થઈ છે. બાકીની બે વાર્તાઓ ‘ધર્મ’ અને ‘રૂટ્સ’ એ વિદેશમાં વસતા ભારતીઓના વતન તથા સ્વજન સાથેના સંબંધોને આકારિત કરે છે. વૈશ્વિકીકરણ પછી જ્ઞાતિ, ધર્મ, ભાષાનાં બંધનોથી પર એવી સમન્વયની સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો. વ્યવસાય અને વહેવારને અનુષંગે વિદેશોમાં જવાનું તથા વસવાનું વલણ વધતું ગયું, જેની વત્તીઓછી અસર કુટુંબો-સ્વજનો સાથેના સંબંધ પર પડે એ સ્વાભાવિક છે. દેશ અને ધર્મ જુદા હોય અને છતાં પ્રેમસંબંધ થાય એવી સંભાવનાઓ વધતી ગઈ.

‘ધર્મ’ વાર્તામાં હિંદુ યુવતી ગૌતમી અને મુસલમાન યુવક ઈરફાનના તાર મળે છે અને બંનેનાં માતાપિતાની અસંમતિ છતાં બંને જણાં લગ્ન કરીને લંડનમાં સ્થાયી થાય છે. બંને વચ્ચે ઉત્કટ પ્રેમસંબંધ છે એટલે જ ધર્મ વચ્ચે આવતો નથી. આમાં ઉદારતા અને સમજણ પણ છે. બંને જણાં પોતાની રીતે પોતપોતાના ધર્મનું પાલન કરવા સ્વતંત્ર છે, એવો વણલખ્યો કરાર પણ તેમની વચ્ચે છે. તેમ છતાં આ વસ્તુ દેખાય છે એટલી સરળ નથી. પોતાનાં માતાપિતાને સમજાવવામાં નિષ્ફળ ગૌતમી અંતે ભાગીને લંડન પહોંચે છે, જ્યાં અગાઉથી પહોંચેલો ઈરફાન તેનું સ્વાગત કરે છે. તેઓ કેથરીન રોબર્ટ નામની સ્ત્રીની માલિકીના મકાનમાં ભાડેથી રહે છે. એકલાં રહેતાં કેથરીન આન્ટી સાથે ગૌતમી હળેમળે છે અને બંને જણાં એકબીજાને સમજે-સ્વીકારે છે. ગૌતમી એક વાર ચર્ચમાં જાય છે ત્યારે તેને સોફિયા નામની નર્સનો પરિચય થાય છે જે મૂળ કેરાલાની છે. એક ઓફિસમાં તે પોતાની સેવા આપે છે. ઉદાર દિલનો ઈરફાન તેને પૂરતી મોકળાશ આપે છે, છતાં બંને જણાને લાગે છે કે તેમનાં માતાપિતા સંમત થયાં હોત તો વધુ સારું થાત. ઈરફાનના પિતા માને છે કે ગૌતમીએ મુસ્લિમ ધર્મ સ્વીકારવો જોઈએ. પણ ઈરફાનનાં માતાજી સ્પષ્ટપણે કહે છે કે ગૌતમીએ તેનો ધર્મ બદલાવવો જોઈએ નહીં. હિંદુ, ઈસાઈ અને મુસ્લિમ ધર્મને અનુષંગે વિવિધ વ્યક્તિઓ, પ્રસંગો તથા વાતચીતને આધારે સમન્વયવાદી માનવધર્મનો મહિમા આ વાર્તા કરે છે. આ મહિમા વાર્તાકથાને ભોગે નહીં પણ વાર્તાને એ સ્તરે લઈ જઈને કરે છે, જેમાં વાર્તાતત્ત્વને આંચ આવતી નથી.

સંગ્રહની છેલ્લી અને સૌથી લાંબી વાર્તા ‘રૂટ્સ’ વર્તમાન જગતની ગતિવિધિની આપણા કુટુંબજીવન થયેલી અસરને અસરકારક રીતે રજૂ કરે છે. માબાપનું પહેલું સંતાન લાડકું હોય છે. તેના ઉછેર પાછળ વિશેષ ધ્યાન દેવાય છે. શ્રીદાદા તેનાં માતાપિતાનું પહેલું સંતાન, વળી જન્મ પછી તે ગંભીર બીમારીમાંથી ઊગરી ગયેલો તેથી માબાપના ધ્યાનનું કેન્દ્ર બની રહ્યો. તેના જન્મ પછી દસ વરસે જન્મેલો કેદાર વણજોઈતું બાળક હતો. તેનો ઉછેર રૂટીનપણે થયો. કેદાર સમજણો થયો ત્યારથી તે આ ભેદ જોઈ શકતો પણ એ વિશે તેણે એક બૌદ્ધિક તટસ્થતા કેળવી દીધી હતી. વળી તેને આત્મનિર્ભર થયા વિના છૂટકો નહોતો. શ્રીદાદાને બધી બાબતમાં પ્રાથમિકતા મળે. કેદાર પોતે પોતાનું ફોડી લેશે, એવી મનોવૃત્તિને લીધે તે સદા ઉપેક્ષિત રહ્યો. પછી બન્યું એવું કે ભણવામાં હોશિયાર શ્રીદાદાએ અમેરિકા જવાની તૈયારી ચૂપચાપ કરતા રહીને, છેલ્લે માતાપિતાને

જણાવ્યું. પહેલેથી કહ્યું હોત તો તે નહીં જ જવા દેત. શ્રીદાદા અમેરિકા ગયા પછી પણ માબાપના સ્નેહનું પાત્ર બની રહ્યો. જોકે ત્યાં જઈને તે પોતાની કારકિર્દી પાછળ વ્યસ્ત રહ્યો. વળી તેણે અમેરિકન છોકરી જોડે લગ્ન કર્યાં. આ આઘાતથી તેના પિતા બીમાર પડ્યા તે પછી ઊભા થયા જ નહીં. પિતાના મૃત્યુ વખતે પણ શ્રીદાદાએ માતાને મળવા આવવાની પણ ચેષ્ટા કરી નહીં. તે હંમેશાં મેરી સાથેના પોતાના નિષ્ફળ લગ્નજીવનની જ વાત કર્યા કરતો. પિતાના મૃત્યુ પછી પણ માતાનું ખેંચાણ શ્રીદાદા પ્રત્યે જ રહ્યું. કેદાર આ વાતથી સભાન હતો તેમ છતાં તેણે માતાની દેખભાળ સારી રીતે કરી. છેલ્લી બીમારી વખતે માતાને લાગતું હતું કે શ્રીદાદા મળવા આવશે. જે પુત્રની ઉપેક્ષા કરી હતી એ જ પુત્રએ બીમારીમાં તેની ખરી સેવા કરી એવી ગુનાહિત લાગણી સાથે તેણે વિદાય લીધી. પછી તો કેદારે શ્રીદાદા સાથે કોઈ સંબંધ રાખ્યો નહીં. શ્રીદાદા પણ તે વિશે ઉદાસીન રહ્યો. અલબત્ત વર્ષો બાદ શ્રીદાદા એવી બીમારીમાં સપડાયો કે તેની પુત્રી સુઝાને કેદારને પહેલાં ઈ-મેઈલથી પછી ફોનથી જણાવ્યું કે પોતે તેમની ટિકિટ મોકલશે અને તેમને આવવું પડશે. ડોક્ટરે કહ્યું હતું કે તેના અજ્ઞાત મનમાં પોતાના મૂળ વતન સાથે સંબંધ બાંધી શકે એવી વ્યક્તિ આવે તો શ્રીદાદાની તબિયતમાં કંઈક ફેર પડશે. બિલકુલ અનિચ્છા છતાં કેદાર ત્યાં ગયો જેનાથી શ્રીદાદાની તબિયતમાં સુધારો થયો. તેની પત્ની મેરીને મળ્યો અને મેરી દ્વારા જાણ્યું કે શ્રીદાદા પતિ તરીકે બિલકુલ સ્વાર્થી છે તેથી જ તેણે છૂટાછેડા લીધા હતા. તેમની પુત્રી સુઝાન, પપ્પાની દેખભાળ કરતી હતી. કેદારે ત્યાં જઈને જે જોયું-જાણ્યું તેનાથી માનવસંબંધ વિશે અજબની લાગણી થઈ. સમગ્ર વાર્તા કેદારના મુખેથી કહેવાઈ છે એટલે આપણને તેના આંતરમનમાં ડોકિયું કરવાની તક મળે છે.

આપણામાં કહેવત છે કે પંચ ત્યાં પરમેશ્વર. આ પાંચ વાર્તાઓ એટલી સમૃદ્ધ છે કે આપણને જરૂર કંઈક પામ્યાનો અહેસાસ થાય. અલબત્ત મોનિકા ગજેન્દ્રગડકરના ત્રણ વાર્તાસંગ્રહોમાંથી માત્ર પાંચ વાર્તાઓ દ્વારા પણ આપણે પરિતૃપ્તિ થતી હોય તો સમગ્રતયા તેમની વાર્તાઓની સમૃદ્ધિ કેટલી હશે એનું અનુમાન કરવાનું રહે. દેવયાનીબહેને આ સુંદર વાર્તાઓને ગુજરાતીમાં ઉતારી તે માટે તેઓ અભિનંદનનાં અધિકારી બને છે. અનુવાદ એકંદરે સુવાચ્ય છે. અલબત્ત તેની ઉપર મરાઠી ભાષાની છાયા ક્યાંક ક્યાંક વરતાય છે. કદાચ પ્રૂફરીડિંગ બરાબર નહીં થવાને લીધે જે છાપભૂલો રહી ગઈ છે તે બીજી આવૃત્તિ વખતે સુધારી લેવાશે, એવી આશા રાખીએ.

□

આવરણચિત્ર : સંદર્ભ નોંધ

■ પીયૂષ ઠક્કર ■

ભોપાલ જાઓ ત્યારે ભારત ભવન, ઈંદિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય માનવ સંગ્રહાલય અને મધ્યપ્રદેશ જનજાતીય સંગ્રહાલયની મુલાકાતે અચૂક જરૂરથી જજો. એમાં મધ્યપ્રદેશ જનજાતીય સંગ્રહાલય જોતાં બદલાતા સમય સાથે બદલાતા સંગ્રહાલયનું એક સરસ પ્રમાણ જોવા મળશે. આ સંગ્રહાલયમાં ક્યૂરેટરની કલ્પના ટેકનોલોજીનો ઉત્તમ વિનિયોગ કરી શકી છે. એથી સંગ્રહાલય ઠંડુંગાર પિંજરું નહીં બલ્કે જીવંતતાથી ધબકતી ગતિશીલ સંરચના બની રહે છે. આ અંકે આ સંગ્રહાલયોમાં પ્રદર્શિત રજવાર સ્ત્રીઓની કળાનો ટૂંક પરિચય મેળવીએ.

આ ત્રણે સંગ્રહાલયોમાં છત્તીસગઢ રાજ્યની પ્રતિનિધિ લોક-આદિવાસી કળામાં રજવાર સ્ત્રીઓની કળા ધ્યાનાકર્ષક બની રહે છે. એ વિશે મધ્યપ્રદેશ જનજાતીય સંગ્રહાલયની માર્ગદર્શિકા જણાવે છે : રજવાર સ્ત્રીઓ પોતાના ઘરના આંગણે અને એ ફરતેની નાની ગલીઓમાં વાંસ, સૂતળી, ઘાસની ગંજી, માટી અને રંગોથી સુંદર જાળીઓ અને ભીંતચિત્રો રચે છે. પાછલા અઢી દાયકામાં એ સુંદર જાળીઓએ આ જાતિને દુનિયાના કળા-નકશામાં વિશેષ સ્થાન અપાવ્યું છે. જાતભાતના જીવ-જંતુઓ, જુદાં જુદાં રોજિંદાં કાર્યો અને નાચ-ગાનમાં સંલગ્ન માનવઆકૃતિઓથી સુશોભિત આ જાળીઓ આંગણામાં મેળા જેવું જ ઉલ્લાસમય વાતાવરણ રચે છે. રજવાર સ્ત્રીઓના આ ઘરગથ્થુ કામે કળાની દુનિયામાં એક વિશેષ ઓળખ ઊભી કરી છે. આ કળામાં ઘણાં નવા કળાકારો જોડાયા છે. આની દીવાલો પર કદંબ અને વડનાં ઝાડ, નાગકન્યા, મત્સ્યકન્યા, કરમા નર્તક સમૂહ અને રેલગાડી વગેરે રૂપાકારો જોવા મળે છે.

આ કળાકારોમાં વિશેષ ઓળખ ધરાવતી એક કળાકાર સુંદરીબાઈ વિશે આ અંકે વાત કરવી છે. સરગુજા જિલ્લાના પૂહકૂટરા ગામે રાજવર કૃષિ કુટુંબમાં સુંદરી- બાઈનો જન્મ. રાજવર સ્ત્રીઓની જેમ તેઓ માટીનાં ચિત્રમય શિલ્પો રચે છે. જોકે એમનું કામ પોત્તિકી છાપ અને ઝીણા કસબને કારણે જુદું પડે છે. ૧૯૮૦ની સાલથી પ્રાદેશિક લોક-આદિવાસી કળાના દેશ-પરદેશમાં આયોજિત થતાં પ્રદર્શનોમાં ભાગ લેતાં થયાં છે. જુદાં જુદાં પ્રકલ્પોને નિમિત્તે એમનું સર્જન સામગ્રી અને પદ્ધતિમાં નવતર ઉન્મેષનો પરિચય આપે છે. અને એમ પારંપારિક કળા સાથે જોડાયેલા બંધિયારપણામાંથી મુક્તિ મેળવે છે.

આવરણ પર સુંદરીબાઈની એક કળાકૃતિનો અંશ મૂકવામાં આવ્યો છે. એમાં

ઝાડની ડાળીએ હીંચકે ઝૂલતું એક યુગલ છે. પંખીઓ છે ને હરણાં છે. કળાકારે રોજબરોજનું પણ આંખને-મનને રુચે એવું વાતાવરણ મોટેભાગે મૂળ રંગોમાં જ રચ્યું છે. એ રીતે ચિત્ર અને શિલ્પનો રાજવર સ્ત્રીઓની આ નોખી કળામાં વિરલ અને મુગ્ધકારી સંયોગ રચાયો છે.

□

સાભાર સ્વીકાર

(૮૬) એક્યુપ્રેશર અને સ્વસ્થજીવન : અનુ. યશરાય, પુનર્મુદ્રણ-૨૦૧૬, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૬૮, રૂ. ૧૨૫/- (૮૭) હૃદયરોગીયો માટે ૧૦૧ ટિપ્સ અનુ. વિષ્ણુકુમાર સુથાર, પુનર્મુદ્રણ-૨૦૧૬, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૬, રૂ. ૧૨૫/- (૮૮) ગર્ભાવસ્થા લાગણીભરી સંભાળ : અનુ. હરિતા તલાટી, પુનર્મુદ્રણ-૨૦૧૬, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૨૪૮, રૂ. ૧૮૫/- (૮૯) યાદોની મહેફીલ : અનુ. હેતલ સોંદરવા, પુનર્મુદ્રણ-૨૦૧૬, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૮૭, રૂ. ૭૫/-

આપણી વાત

■ સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ ■

- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ તથા વિવેકાનંદ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, માંડવી(કચ્છ) અને ડૉ. જયંત ખત્રી સ્મારક સાહિત્ય સભા 'સંસ્મૃતિ'ના સંયુક્ત ઉપક્રમે ચંદ્રકાન્ત શેઠપ્રેરિત બાલમિત્ર વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત વ્યાખ્યાન યોજાયું હતું. આ વ્યાખ્યાન તા. ૨૪-૬-૨૦૧૭ના રોજ સાંજે ૫-૩૦ કલાકે જાણીતા પત્રકાર શ્રી કીર્તિભાઈ ખત્રીના અતિથિવિશેષપદે શ્રી પુષ્પા અંતાણીએ 'બાલવાર્તા અને હું' વિષય પર રોટરી હોલ, હોસ્પિટલ રોડ, ભૂજ-કચ્છમાં આપ્યું હતું. જેમાં 'સંસ્મૃતિ'નાં પ્રમુખશ્રી રમીલાબહેન મહેતા અને વીઆરટીઆઈના સંયોજક શ્રી ગોરધન પટેલ 'કવિ' વગેરે ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં.
- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ તથા શ્રીમતી ભાનુમતી વ્રજલાલ ધાણક, આર્ટ્સ-કોમર્સ, સાયન્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ કોલેજ, બગસરાના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી સુધાબહેન દેસાઈ વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શ્રી ડૉ. જે. એમ. ચંદ્રવાડિયાએ કવિશ્રી ન્હાનાલાલરચિત 'જયા જયન્ત' વિષય પર તા. ૧૭-૭-૨૦૧૭ના રોજ બપોરે ૧-૦૦ કલાકે કોલેજના મધ્યસ્થ ખંડમાં વક્તવ્ય આપ્યું હતું. આ પ્રસંગે વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ તથા અધ્યાપક-અધ્યાપિકા તેમજ કવિશ્રી સ્નેહી પરમાર ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રી વાળાસાહેબે આવકાર તથા પ્રાસંગિક પ્રવચન કર્યું હતું. જેમાં તેમણે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓની જાણકારી આપી હતી તથા પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનમાળા અંગે વિગત આપી હતી. ગુજરાતીના અધ્યાપક શ્રી હરીન્દ્ર ચૌધરીએ આભારવિધિ કરી હતી. પરિષદના પ્રસારમંત્રી શ્રી અજય પાઠકે આ પ્રસંગે હાજરી આપી હતી.
- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ તથા ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત ડૉ. વિજય પંડ્યાએ 'સંસ્કૃત સાહિત્યના વિવેચક (અને અનુવાદક) શ્રી ઉમાશંકર જોશી' વિષય પર તા. ૨૧-૭-૨૦૧૭ના રોજ બપોરે ૧૨-૦૦ કલાકે ઉમાશંકર જોશી હોલ, ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદમાં વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં તેમણે ઉમાશંકર જોશીએ કરેલાં વિવેચનોમાં 'શ્રી અને સૌરભ' તેમજ મહાભારત વિષયના લેખો તથા અનુવાદો 'શાકુન્તલ' અને 'ઉત્તરરામચરિત' વિશે વિગતે ચર્ચા કરી હતી. જેમાં વક્તા શ્રી વિજય પંડ્યાનો શ્રી રાજવીબહેને પરિચય કરાવ્યો હતો. આ પ્રસંગે સર્વશ્રી કીર્તિદા શાહ, ભગવાનદાસ પટેલ, રંજના અરગડે, દર્શના

ત્રિવેદી, રૂપાબહેન શેઠ, સલોની જોશી, ભાનુબહેન ચૌધરી, આનંદ વસાવા, ચીમનભાઈ પટેલ વગેરે તેમજ ભાષાભવનનાં વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી પ્રસારમંત્રી શ્રી અજય પાઠક ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

- સચ્ચિદાનંદ સમાજસેવા ટ્રસ્ટ દંતાલી તરફથી મળેલા દાનમાંથી પ્રતિ વર્ષ મૂલ્યવાન અને સત્વશીલ સાહિત્યપ્રદાન કરનાર સાહિત્યકારોને સન્માનવામાં આવે છે. આ સમારંભ તા. ૨૨-૭-૨૦૧૭ના રોજ બપોરે ૩-૦૦ કલાકે રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદમાં યોજાયો હતો. જેમાં સમારંભના પ્રારંભે પરિષદના મહામંત્રી શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સૌનું સ્વાગત કર્યું હતું. શ્રી ઉષા ઉપાધ્યાયે સર્વશ્રી ગુલામમોહમ્મદ શેખ, ધ્રુવ ભટ્ટ અને મોહન પરમારનો પરિચય કરાવ્યો હતો. પરિષદપ્રમુખ શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાની અધ્યક્ષતામાં આ સન્માનો એનાયત કરવામાં આવ્યાં હતાં. જેમાં શ્રી ગુલામમોહમ્મદ શેખને ૨૦૧૭ના વર્ષનું શ્રી ધ્રુવ ભટ્ટને ૨૦૧૪ વર્ષનું અને શ્રી મોહન પરમારને ૨૦૧૬ના વર્ષનું સચ્ચિદાનંદ સન્માન એનાયત કરવામાં આવ્યું હતું. સન્માનિત વિદ્વાનોમાં શ્રી ધ્રુવ ભટ્ટ અને મોહન પરમારે પ્રતિભાવ આપ્યો હતો. શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય આપ્યું હતું. શ્રી પ્રજ્ઞા પટેલે સમગ્ર સમારંભનું સરસ સંચાલન કર્યું હતું.
- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા પરિષદ પારિતોષિક વિતરણ સમારંભનું આયોજન તા. ૨૨-૭-૨૦૧૭ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં કરવામાં આવ્યું હતું. આ સમારંભમાં ૨૦૧૪-૧૫ના વર્ષનાં વિવિધ પરિષદ પારિતોષિકો એનાયત કરવામાં આવ્યાં હતાં. પરિષદપ્રમુખશ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાના હસ્તે આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવ્યાં હતાં. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રકાશનમંત્રીશ્રી ઉષા ઉપાધ્યાયે પારિતોષિક-વિજેતાઓનો લાક્ષણિક પરિચય કરાવ્યો હતો. પારિતોષિક એનાયત કરતી વેળાએ સાહિત્યરસિકોએ-પારિતોષિક-વિજેતાઓને તાળીઓથી સન્માન આપ્યું હતું. જેમાં મોટી સંખ્યામાં સાહિત્યરસિકો ભારે વરસાદ હોવા છતાં પધાર્યા હતા.
- તા. ૨૭-૭-૨૦૧૭, મંગળવારના રોજ સાંજે ૫-૩૦ વાગે સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ અને ભારતીય વિદ્યાભવન-જામનગર એકમના સંયુક્ત ઉપક્રમે વાર્તાકાર જનક ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શ્રી મુનિકુમાર પંડ્યાએ 'મલયાનિલ'ના વાર્તાસંગ્રહ 'ગોવાલણી અને બીજી વાતો - શતાબ્દીવર્ષ સંદર્ભે' વિષય પર વક્તવ્ય મહિલા કોલેજ મધ્યસ્થ ખંડ, ભારતીય વિદ્યાભવન, જામનગર ખાતે આપ્યું. આ પ્રસંગે અધ્યક્ષ તરીકે શ્રી ભાનુભાઈ દોશી તથા અતિથિવિશેષ તરીકે શ્રી લાભશંકર પુરોહિત ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. કાર્યક્રમને સફળ બનાવવામાં સર્વશ્રી સતીશ વ્યાસ, વીરુભાઈ દોશી તથા કિશોરભાઈ સોનીએ મહત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. સહભાગી આયોજક સંસ્થાઓએ

ભવિષ્યમાં આવા કાર્યક્રમો યોજવા તત્પરતા બતાવી હતી. નોંધપાત્ર પાસું એ હતું કે શ્રોતાજનો બહોળી સંખ્યામાં ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. કાર્યક્રમનું સંચાલન ભાવવાહી ઢબે કરવામાં આવ્યું હતું. પરિષદ પ્રતિનિધિ તરીકે અજય પાઠકે હાજરી આપી હતી.

- તા. ૧૯-૬-૨૦૧૭ના રોજ 'પાક્ષિકી' અંતર્ગત શ્રી અજય સોનીએ 'તરસ' વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. વાર્તામાં નાયકની કપરી સ્થિતિ, પરિસ્થિતિ અને રણપ્રદેશની વાસ્તવિકતાનું વર્ણન રસપ્રદ હતું. એક બાજુ પાણીની તરસ અને બીજી બાજુ જીવનમાં પ્રેમની તરસ એમ બંને વચ્ચે ભીંસાતા નાયકની કથાને ભાવકોએ વખાણી હતી.
- તા. ૨૦-૭-૨૦૧૭ના રોજ 'પાક્ષિકી' અંતર્ગત શ્રી આરતી શેઠે 'અધકચરું સત્ય' વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. રાજકીય મહત્વાકાંક્ષા ધરાવતી સ્વાતિ અને પુત્રી સુમિ વચ્ચેના સંબંધની વાર્તા હતી. માતાનો પ્રેમ ઝંખતી દીકરી માતાને બદનામ કરવા પ્રયત્ન કરે છે પણ સફળ થતી નથી. કિરીટ દૂધાત અને ગોપાલી બૂચ દ્વારા વાર્તામાં રહેલી ખાસિયતોની સરસ ચર્ચા થઈ હતી.

આગામી કાર્યક્રમો

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અંતર્ગત શ્રી રમણ સોની સંપાદિત 'અવલોકન-વિશ્વ' ગ્રંથ વિશે તા. ૨૨-૮-૨૦૧૭ને મંગળવારના રોજ સાંજે ૪.૦૦ કલાકે પરિચર્યાનું આયોજન કર્યું છે. જેમાં શ્રી રઘુવીર ચૌધરી, શ્રી રમણ સોની, શ્રી પ્રકાશ ન. શાહ, શ્રી સંજય ભાવે વક્તવ્ય આપશે અને પરિષદપ્રમુખશ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા અધ્યક્ષીય વ્યાખ્યાન આપશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદના ઉપક્રમે તા. ૨૬-૮-૨૦૧૭ને શનિવારે સવારે ૯.૩૦થી 'પુરસ્કાર મીમાંસા' વિશે એક દિવસીય પરિસંવાદનું આયોજન કર્યું છે. જેમાં શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા પ્રમુખીય વક્તવ્ય આપશે અને શ્રી અચ્યુત યાજ્ઞિક અભિભાષણ કરશે અને નીચેના વક્તાઓ વક્તવ્ય આપશે.

સર્વશ્રી શૈલેશ પારેખ, પરેશ નાયક, હર્ષદ ત્રિવેદી, જયેશ ભોગાયતા, મહેશ ચંપકલાલ, દીપક રાવલ, બિપિન પટેલ, હર્ષા ચોવટિયા, ઊર્મિ દેસાઈ, ફાધર વર્ગીસ પોલ વક્તવ્ય આપશે.

સાભાર સ્વીકાર

(૯૦) બિલ્લો-ટિલ્લો ટચ : ગુણવંત શાહ, પુનર્મુદ્રણ-૨૦૧૬, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૨૦+૨૫૨, રૂ. ૨૨૫/- (૯૧) ગર્ભસંસ્કાર : ડૉ. ગૌરી બોરકર, પુનર્મુદ્રણ-૨૦૧૬, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૫૯, રૂ. ૧૨૫/-

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું આગામી ૪૯મું અધિવેશન શ્રી ગુજરાતી સેવા મંડળ, સિકંદરાબાદના યજમાનપદે સિકંદરાબાદ મુકામે તારીખ ૨૩, ૨૪, ૨૫ ડિસેમ્બર-૨૦૧૭ના રોજ યોજાશે. આ અધિવેશનમાં નીચે મુજબની બેઠકો રહેશે.

ઉદ્ઘાટન બેઠક
૨૩-૧૨-૨૦૧૭ને શનિવારે સવારે ૧૧.૦૦થી ૧.૩૦

પ્રથમ બેઠક
૨૩-૧૨-૨૦૧૭ને શનિવારે બપોરે ૩.૦૦
સાહિત્ય અને રાષ્ટ્ર

૨૩-૧૨-૨૦૧૭ને શનિવારે રાત્રે ૮.૦૦
યજમાન સંસ્થા આયોજિત સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ

બીજી બેઠક
૨૪-૧૨-૨૦૧૭ને રવિવારે સવારે ૯.૩૦થી ૧૨.૩૦
સાહિત્ય સ્વરૂપ : નાટક

ત્રીજી બેઠક
૨૪-૧૨-૨૦૧૭ને રવિવારે ૩.૦૦થી ૬.૦૦
સાર્થ શતાબ્દીવંદના : કાન્ત

ચોથી બેઠક
૨૪-૧૨-૨૦૧૭ને રવિવારે રાત્રે ૮.૩૦થી ૧૦.૩૦
સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ

પાંચમી બેઠક
૨૫-૧૨-૨૦૧૭ને સોમવારે ૮.૩૦થી ૧૧.૦૦
આદાન-પ્રદાન બેઠક : તેલુગુ-ગુજરાતી
છઠ્ઠી બેઠક
૨૫-૧૨-૨૦૧૭ને સોમવારે ૧૧.૩૦થી
સમાપન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વર્ષ ૨૦૧૮થી ૨૦૨૦ સુધીના

પ્રમુખની ચૂંટણીનો કાર્યક્રમ

પ્રમુખપદ માટેની દરખાસ્ત મોકલવાની છેલ્લી તારીખ :	૦૧-૯-૨૦૧૭	શુક્રવાર
મતપત્રમાં નામ મૂકવાની ઉમેદવારોની સંમતિ મંગાવવાની તારીખ :	૦૫-૯-૨૦૧૭	મંગળવાર
મતપત્રમાં નામ મૂકવાની ઉમેદવારે સંમતિ આપવાની છેલ્લી તારીખ :	૧૧-૯-૨૦૧૭	સોમવાર
ઉમેદવારી પાછી ખેંચવાની તારીખ :	૧૬-૯-૨૦૧૭	શનિવાર
કાર્યાલયમાંથી મતપત્રો રવાના કરવાની તારીખ :	૧૮-૯-૨૦૧૭	સોમવાર
મતપત્રો પરિષદ કાર્યાલયે પરત પહોંચાડવાની છેલ્લી તારીખ :	૧૮-૧૦-૨૦૧૭	બુધવાર
મતગણતરી અને પરિણામ જાહેરાતની તારીખ :	૨૩-૧૦-૨૦૧૭	સોમવાર

પ્રમુખપદ માટે પરિષદના બંધારણનો વિભાગ-૯ : કલમ-૫૦થી ૫૫ અન્વયે

વિભાગ : ૯ પરિષદ અને સંમેલન (અધિવેશન/જ્ઞાનસત્ર)ના પ્રમુખ તથા વિભાગીય પ્રમુખો કલમ ૫૦ પરિષદ અને સંમેલન (અધિવેશન/જ્ઞાનસત્ર)ના પ્રમુખપદ માટે પરિષદના દસ આજીવન સભ્યો સંયુક્ત રીતે પોતાની પસંદગીનું એક નામ સૂચવી શકશે.

કલમ ૫૧ પરિષદ અને સંમેલન (અધિવેશન/જ્ઞાનસત્ર)ભરવાના ઓછામાં ઓછા ત્રણ માસ અગાઉ ચૂંટણી અધિકારી પરિષદ કાર્યાલય દ્વારા પરિષદના તમામ પ્રકારના સભ્યોને પરિપત્ર મોકલીને અથવા 'પરબ'માં એ પરિપત્ર છાપીને પ્રમુખનું નામ સૂચવવાનું જણાવશે.

કલમ ૫૨ આ પદ્ધતિએ સૂચવાયેલાં નામોવાળી વ્યક્તિઓને, પ્રમુખની ચૂંટણી માટેના મતપત્રકમાં તેમનું નામ સામેલ રાખવા બાબતની સંમતિ અંગે ચૂંટણી અધિકારી પુછાવશે અને જેમની સંમતિ આવી હશે તેમનું જ નામ મતપત્રકમાં સામેલ રખાશે.

કલમ ૫૩ સંમેલન (અધિવેશન/જ્ઞાનસત્ર)ની તારીખના ઓછામાં ઓછા બે માસ પહેલાં પ્રમુખની ચૂંટણી થઈ જાય એ રીતે ચૂંટણી સમિતિ આખો કાર્યક્રમ ગોઠવશે.

કલમ ૫૪ કલમ ૫૧, ૫૨, ૫૩ પ્રમાણે પ્રમુખપદ માટે મળેલાં નામોને વર્ણાનુક્રમે ગોઠવીને ચૂંટણી અધિકારી મતપત્રક તૈયાર કરશે અને સતત ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેલા વાર્ષિક સામાન્ય સભ્ય, નોંધાયેલા આજીવન સભ્ય, આજીવન સંસ્થા સભ્ય, દાતા સભ્ય તથા સંવર્ધક સભ્ય (જે ત્રણ વર્ષ પૂર્વે થયેલા હશે)ને ટપાલ/સ્પીડ પોસ્ટથી મતપત્રક મોકલી આપશે.

કલમ ૫૫ પ્રમુખની ચૂંટણીમાં મત આપવા સંબંધમાં કઈ પદ્ધતિને અનુસરવું તેનો નિર્ણય મધ્યસ્થ સમિતિ કરશે.

જાન્યુઆરી-૨૦૧૮થી ડિસેમ્બર-૨૦૨૦ માટે અમલમાં આવનાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની

મધ્યસ્થ સમિતિની ચૂંટણીનો કાર્યક્રમ

મધ્યસ્થ સમિતિ માટે ઉમેદવારી પત્ર મેળવવાનો પ્રારંભ :	૧૬-૮-૨૦૧૭	બુધવાર
મધ્યસ્થ સમિતિ માટે ઉમેદવારી પત્ર ભરવાની છેલ્લી તારીખ :	૧૧-૯-૨૦૧૭	સોમવાર
ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચવાની છેલ્લી તારીખ :	૧૫-૯-૨૦૧૭	શુક્રવાર
કાર્યાલયમાંથી મતપત્ર રવાના કરવાની તારીખ :	૧૮-૯-૨૦૧૭	સોમવાર
મતપત્ર પરિષદ કાર્યાલયે પરત પહોંચાડવાની છેલ્લી તારીખ :	૧૭-૧૦-૨૦૧૭	મંગળવાર
મતગણતરી અને પરિણામની તારીખ :	૨૪-૧૦-૨૦૧૭	મંગળવાર

વિભાગ -૩ પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિ

કલમ ૫-અ પરિષદની નીતિવિષયક બાબતો અંગેનો નિર્ણય નીચે પ્રમાણે બનેલી મધ્યસ્થ સમિતિ કરશે :

- પરિષદના જે તે સમયના પ્રમુખ
  - જે-તે સંમેલનના પ્રમુખ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તેમજ તેની કાર્યવાહક-મધ્યસ્થ સમિતિના પણ પ્રમુખ ગણાશે.
  - કોઈ પણ કાર્યવાહી દરમિયાન નીતિનિયમોના અર્થઘટન અંગે પ્રમુખશ્રીનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.
  - પ્રમુખની મુદત તેઓ પ્રમુખ તરીકેનો હોદ્દો સંભાળે ત્યારથી ત્રણ વર્ષની રહેશે.
- પરિષદે નિયુક્ત કરેલા સાતથી વધારે નહિ એટલા સન્માન્ય સભ્યો. (નોંધ : આ સન્માન્ય સભ્યો નિયુક્ત કરવા માટે મધ્યસ્થ સમિતિ દ્વારા સૂચવાયેલાં નામોમાંથી વરણી કરવાનું કામ પરિષદના વર્તમાન પ્રમુખ, એક ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ અને વરાયેલા પ્રમુખની સમિતિ કરશે.)
- સતત ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેલા પરિષદના સામાન્ય સભ્યો તેમજ ચૂંટણીના ત્રણ વર્ષ પૂર્વે નોંધાયેલા આજીવન સભ્યોએ ચૂંટેલા ચાલીસ સભ્યો.
- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તંત્રવાહકોમાં વધુ ને વધુ સાહિત્યકાર અને સાહિત્યસેવી સામેલ થાય તે દષ્ટિએ મધ્યસ્થ સમિતિના ચૂંટાયેલા ૪૦ સભ્યો ઉપરાંત બીજા ૫ સભ્યોની નિયુક્તિ નિવૃત્ત થતી કાર્યવાહક સમિતિ ચૂંટણી થયા બાદ અને નવી મધ્યસ્થ સમિતિ કાર્યરત થાય તે પૂર્વે કરશે. આ માટે મહામંત્રી નિવૃત્ત થતી મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યો પાસે છેલ્લી ચૂંટણીમાં ઊભા રહ્યા ન હોય તેવા અને સર્જન તથા સ્વાધ્યાય ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર કામગીરી ધરાવતા હોય તેવા સાહિત્યકારોનાં નામ મંગાવશે. મળેલાં નામોમાંથી કાર્યવાહક સમિતિ પાંચ સભ્યોની વરણી કરશે. આ ૫ સભ્યો મધ્યસ્થસમિતિના નિમંત્રિત સભ્યો ગણાશે. (નિમંત્રિત સભ્યને ચર્ચામાં ભાગ લેવાનો અધિકાર રહેશે. મતાધિકાર રહેશે નહીં.)

- ચ. દાતાઓના વિભાગમાંથી ચૂંટાયેલા ચાર સભ્યો
 છ. સંવર્ધકોના વિભાગમાંથી ચૂંટાયેલા ચાર સભ્યો
 જ. સભ્યસંસ્થા વિભાગમાંથી ચૂંટાયેલા પાંચ સભ્યો
 નોંધ : ઉપર્યુક્ત સભ્ય સંસ્થાઓએ ચૂંટવાના મધ્યસ્થ સમિતિના પાંચ સભ્યોની જગ્યાઓ ઉપર એ જ સભ્ય સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ ઊભા રહી શકશે જે સંસ્થાઓએ પોતાના પ્રતિનિધિને ઊભા રાખતી વખતે ફોટો, ઓળખપત્ર અને સહીનો નમૂનો મોકલ્યાં હશે. સંસ્થા વતી મતદાન કોણ કરશે તે અંગે ઠરાવ કરીને તેની જાણ કરવાની રહેશે.
 (નોંધ : આ ત્રણેય (ચ, છ અને જ) વિભાગોમાં ઊભા રહેલા સભ્યોને પણ સમગ્ર મતદારો મત આપશે.)
- ઝ. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ટ્રસ્ટીઓ.
 ટ. મધ્યસ્થ સમિતિ વધુમાં વધુ ચાર સભ્યો કો-ઓપ્ટ કરી શકશે.

જાન્યુઆરી-૨૦૧૮થી ડિસેમ્બર-૨૦૨૦ માટે અમલમાં આવનાર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણીનો કાર્યક્રમ

કાર્યવાહક સમિતિ માટે ઉમેદવારીપત્ર મેળવવાનો પ્રારંભ :	૨૬-૧૦-૨૦૧૭	ગુરુવાર
કાર્યવાહક સમિતિ માટે ઉમેદવારીપત્ર ભરવાની છેલ્લી તારીખ :	૦૬-૧૧-૨૦૧૭	સોમવાર
ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચવાની છેલ્લી તારીખ :	૦૮-૧૧-૨૦૧૭	ગુરુવાર
કાર્યાલયમાંથી મતપત્ર રવાના કરવાની તારીખ :	૧૬-૧૧-૨૦૧૭	ગુરુવાર
મતપત્ર પરિષદ કાર્યાલયે પરત પહોંચાડવાની છેલ્લી તારીખ :	૦૪-૧૨-૨૦૧૭	સોમવાર
મતગણતરી અને પરિણામ જાહેરાતની તારીખ :	૦૫-૧૨-૨૦૧૭	મંગળવાર

મધ્યસ્થ સમિતિમાં ચૂંટાયેલા સભ્યોમાંથી કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણીથી થનાર રચના

- (૧) ચૂંટાયેલા પ્રમુખ
 (૨) બે ઉપપ્રમુખ
 (૩) છ મંત્રીઓ આ પ્રમાણે રહેશે :
 ૧. મહામંત્રી   ૪. વિકાસમંત્રી
 ૨. પ્રકાશનમંત્રી   ૫. ગ્રંથાલયમંત્રી
 ૩. પ્રસારમંત્રી   ૬. સ્વાધ્યાયપીઠ મંત્રી
 (૪) કોષાધ્યક્ષ
 (૫) સાત સામાન્ય સભ્યો

ભાલચંદ્ર ર. શાહ
 ચૂંટણી અધિકારી

સાહિત્યવૃત્ત

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે તા. ૩૦-૬-૨૦૧૭ના રોજ વિશ્વકોશ-ભવનમાં 'મિચ મસાલા' ફિલ્મના અંશોની પ્રસ્તુતિ કરવામાં આવી હતી. જેની શ્રી કિરીટ દૂધાત, શ્રી ધીરુભાઈ પટેલ અને શ્રી અમિતાભ મડિયાએ સમીક્ષા કરી હતી.

શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકર જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે વિશ્વકોશમાં તા. ૧-૭-૨૦૧૭ના રોજ કાવ્યપ્રસ્તુતિના કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં શ્રી અમર ભટ્ટે વિવિધ કવિઓનાં કાવ્યોનું ગાન કર્યું હતું.

ગુજરાત વિશ્વકોશના ઉપક્રમે શ્રી ભદ્રંકર વ્યાખ્યાનશ્રેણી અંતર્ગત તા. ૨૧-૬-૨૦૧૭ના રોજ વિશ્વ ગુજરાતી સમાજના પ્રમુખશ્રી કૃષ્ણકાંત વખારિયાએ 'વૈશ્વિક ગુજરાતીઓ સામેના પડકારો' વિશે વક્તવ્ય વિશ્વકોશભવનમાં આપ્યું હતું.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક વ્યાખ્યાનશ્રેણી અંતર્ગત તા. ૨૮-૬-૨૦૧૭ના રોજ શ્રી પ્રવીણ દરજીએ 'ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર અને શિક્ષણના આયામો' વિશે વિશ્વકોશભવનમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા પ્રતિવર્ષ ગુજરાતમાં કલાક્ષેત્રે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદાન કરનારને ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર સવ્યસાચી સારસ્વત એવોર્ડ આપવામાં આવે છે. ૨૦૧૭નો આ એવોર્ડ તા. ૨૭-૬-૨૦૧૭ના રોજ ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ સ્થપતિ શ્રી બાલકૃષ્ણ દોશીને અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા ગુજરાતના ગ્રંથપાલો અને લાઈબ્રેરી સાયન્સનો અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓનો એક પરિસંવાદ તા. ૨૮-૬-૨૦૧૭ના રોજ સ્વ. પી. સી. શાહની સ્મૃતિમાં 'સાહિત્ય અને જ્ઞાનપ્રચારમાં પુસ્તકાલયનું પ્રદાન' વિષય પર વિશ્વકોશભવનમાં યોજવામાં આવ્યો હતો.

ગુજરાત વિદ્યાસભા અને ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના સંયુક્ત ઉપક્રમે સાહિત્યકાર, સમાજસુધારક અને અમદાવાદના જાહેર જીવનમાં અગ્રણી ફાળો આપનાર શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠ વિશે શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે લખેલા પુસ્તકનો તા. ૨૪-૬-૨૦૧૭ના રોજ વિશ્વકોશભવનમાં વિમોચન-સમારોહ યોજાયો હતો.

વર્ધમાન વિકાસ સેવા ટ્રસ્ટ, વઢવાણ દ્વારા દર વર્ષે ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ કવિને દલપતરામ એવોર્ડ આપી સન્માનિત કરવામાં આવે છે. વર્ષ ૨૦૧૭નો આ એવોર્ડ તા. ૧-૭-૨૦૧૭ રોજ સુરેન્દ્રનગરમાં શ્રી રમેશભાઈ ઓઝાના હસ્તે કવિશ્રી જયેન્દ્ર શેખડીવાળાને અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો.

સૂરતની એમ.ટી.બી. આર્ટ્સ કોલેજની શ્રી જયંત પાઠક કવિતા પુરસ્કાર સમિતિ તરફથી ૨૦૧૪ અને ૨૦૧૫ના વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયેલાં કાવ્યસંગ્રહોમાંથી તજજ્ઞોએ કવિશ્રી હર્ષ ભ્રમભટ્ટના કાવ્યસંગ્રહ 'આત્મ દોર્યુ તો સૂર્ય ઊગ્યો'તો' અને ડૉ. જયંત પાઠક કવિતા પુરસ્કાર આપવામાં આવ્યો. શ્રી હર્ષ ભ્રમભટ્ટને અભિનંદન.

સચ્ચિદાનંદ સન્માન - ૨૦૧૩

ગુલામમોહમ્મદ શેખ

આજે આપણે એવી વ્યક્તિને પોંખી રહ્યા છીએ કે જે વ્યક્તિને ગુજરાત કરતાં ભારત અને વિશ્વ વધારે ઓળખે છે - એ છે ચિત્રકાર કવિ ગુલામમોહમ્મદ શેખ. સૌરાષ્ટ્રના સુરેન્દ્રનગર જેવા નાના શહેરના મધ્યમવર્ગીય મુસ્લિમ પરિવારમાં ૧૯૩૭ની ૧૮ ફેબ્રુઆરીએ જન્મેલો એક માણસ ઉમાશંકરની ઉક્તિ ‘એ તે કેવો ગુજરાતી જે હો કેવળ ગુજરાતી’ને સાર્થક કરતો કેવી રીતે ગુજરાતી, ભારતીય, વૈશ્વિક એમ બૃહદ ઓળખ મેળવતો ગયો, સર્વાશ્લેષી ચેતનામાં બધું સમાવતો ગયો તેની ગાથા એટલે એમનું સર્જન અને જીવન. મિત્રવર્તુળમાં ‘શેખસાહેબ’ તરીકે ઓળખાય પણ ‘સાહેબ’નો ભાર ન તો એ પોતે ઉપાડી ફરે કે ન કોઈની પર લાદે. ‘કબીરયાત્રા’ દરમિયાન ખુલ્લામાં સૂતાં તેમને સંકોચ ન થાય.

ચિત્રકળાનો શોખ એમનો સ્કૂલના સમયથી. કલાગુરુ રવિશંકર રાવળના પ્રોત્સાહનથી ૧૯૫૫માં મેટ્રિક થયા પછી વડોદરાની ફાઈન આર્ટ્સ ફેકલ્ટીમાં જોડાઈ ૧૯૫૮માં સ્નાતક અને ૧૯૬૧માં અનુસ્નાતકની ડીગ્રી મેળવી. માતૃસંસ્થામાં જ કળાઈતિહાસના અધ્યાપનમાં જોડાયા. ઉચ્ચ અભ્યાસ અર્થે ‘રોયલ કોલેજ ઓફ આર્ટ્સ’ લંડન ગયા. ત્યાં વસવાટના ગાળામાં યુરોપના મહત્ત્વના કળાસંગ્રહો પ્રત્યક્ષ જોવાનો મોકો મળ્યો અને યુરોપીય અને દૂર રહી પણ ભારતીય ચિત્રકળાના નજીકના સંપર્કમાં આવ્યા. ૧૯૬૬માં ઉચ્ચ અભ્યાસ પૂરો કરી ફરી માતૃસંસ્થામાં - ‘ફેકલ્ટી ઓફ ફાઈન આર્ટ્સ’માં જોડાયા અને ચિત્રકળાના અધ્યાપનની સાથે ચિત્રસર્જનના અનેકવિધ પ્રયોગો કર્યા.

અગ્રણી ચિત્રકાર તરીકે તેમનાં ચિત્રપ્રદર્શનો ભારતના વડોદરા, મુંબઈ, દિલ્હી જેવાં મહત્ત્વનાં કળાકેન્દ્રોમાં તો પરદેશમાં ફેસ્ટિવલ ઓફ ઈંડિયા - લંડન, જ્યોર્જ પોમ્પીદુ સેંટર, પેરિસ તેમજ જાપાન, શિકાગો, બેલગ્રેડ, વોર્સો, સોફિયા, બ્રસેલ્સમાં યોજાયાં. તેમનાં ચિત્ર નેશનલ ગેલરી ઓફ મોડર્ન આર્ટ - દિલ્હી, વિક્ટોરિયા એન્ડ આલ્બર્ટ મ્યુઝિયમ - લંડન અને અનેક કળાસંગ્રહોમાં સંગ્રહાયાં. ઈટાલી અને અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓમાં ‘આર્ટિસ્ટ ઈન રેસિડન્સ’ તરીકે ચિત્રસર્જન કર્યું અને વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. તેમણે ચિત્રમાં ભારતીય-ઈરાની લઘુચિત્રો તથા કથનપરંપરાનાં તત્ત્વો ઝીલી સંતસાહિત્યનું સત્ત્વ સારવી, સ્ટર્નવાસ્તવ-અતિવાસ્તવની સહોપસ્થિતિ સર્જી અનેક કાળના ઈતિહાસને ઊંડળમાં લઈ પોતીકી શૈલી નિપજાવી.

મધ્યપ્રદેશ વિધાનસભાના પ્રવેશદ્વારનું વિશાળ મ્યુરલ એમનું વિશિષ્ટ સર્જન. તેમણે ‘કાવડ’માં રાજસ્થાની ચિત્રકથાને મોટા ફલક પર આધુનિક સંદર્ભે રજૂ કરી. ‘માપામુંડી’ શ્રેણીમાં નકશાને નવતર રીતે આલેખ્યો તો કબીરશ્રેણીમાં કબીર- વિચારને ચિત્રમાં ઉતાર્યો. ૧૯૬૨માં તેમને લલિતકલા અકાદમીનો રાષ્ટ્રીય એવોર્ડ મળ્યો.

૧૯૮૩માં ભારત સરકારના નાગરિક સન્માન ‘પદ્મશ્રી’, ૨૦૦૨માં મધ્યપ્રદેશના કાલિદાસ સન્માન અને ૨૦૧૪માં પદ્મભૂષણથી અલંકૃત થયાં. કળાવિવેચક ગાયત્રી સિંહાએ તેમની ચિત્રકળાને વિશેષ ઉજાગર કરતું પુસ્તક આપ્યું : The Art of Gulammohammad Sheikh.

ગુલામમોહમ્મદ શેખ ચિત્રકાર તો ખરા પણ સાથે એક મોટા ગજાના સર્જક પણ ખરા. કિશોરાવસ્થામાં ભીંતપત્ર, હસ્તલિખિત સામયિકથી શરૂ થયેલી સર્જન- શક્તિને વડોદરામાં ભોગીલાલ ગાંધી અને સુરેશ જોષી જેવા જાગતિક સર્જકોના ઘનિષ્ઠ સંપર્કથી વેગ મળ્યો. અત્યારે રાજમાર્ગ થઈ ગયેલી ગદ્યકવિતાના આરંભકાળે તેની ભોંય ભાંગી એમણે નવી કેડી કંડારી. ૧૯૭૪માં અરૂઢ કલ્પનો-પ્રતીકો, દશ્યચેતનાથી પ્લાવિત દૃષ્ટિ, માનવસંવેદનને નવતર રીતે ઉજાગર કરતી વાસ્તવ-અતિવાસ્તવના સીમાડા લોપતી, અર્થને મોકળાશ આપતી ગદ્યકવિતાનો સંગ્રહ ‘અથવા’ આપ્યો. ૨૦૧૪માં લગભગ ચાલીસ વર્ષ પછી ‘અથવા’ પછી નવી લખાયેલી અને કેટલીક જૂની કવિતાઓ ઉમેરી ‘અને અથવા’ આપ્યો.

તેમનું ગદ્ય નિરાળું - સાવ પોતીકું. ‘ઘરે જતાં’ લેખનશ્રેણીમાં સ્પર્શી શકાય તેવી તળપદ બાનીમાં અંગતને બૃહદ સાથે જોડ્યું. ૨૦૧૬માં દશ્યકળા વિષયક કળાગ્રંથ ‘નિરખે તે નજર’ આપ્યો. આ વિરલ ગ્રંથમાં ભારતીય ચિત્રકળાની પરંપરા, ઈરાની અને ભારતીય લઘુચિત્રો, ભારતીય ચિત્રમાં કથન, પરદેશ કળાપ્રવાસની ડાયરી, સંસ્મરણો, મુલાકાતો, ભૂપેન ખાખર જેવા કળાકારનાં સંવેદનશીલ વ્યક્તિચિત્રો, અનુવાદો આપ્યાં. પણ બધાંના મૂળમાં દશ્યકળા અને કળાકારો તથા પોતાની સર્જનપ્રક્રિયા.

આજે ઍસી વરસેય તેઓ થાક્યા નથી કે નથી પોરો ખાધો. તેમનું ચિત્રસર્જન અને સાહિત્યસર્જન સતત વર્ધમાન રહે તેવી શુભેચ્છાઓ.

- યજ્ઞેશ દવે

સચ્ચિદાનંદ સન્માન - ૨૦૧૪

ધ્રુવ ભટ્ટ

માનવતાનો મહિમા કરતી, ધર્મ કરતાં અધ્યાત્મનાં ઊંડાં મૂળ ધરાવતી, પ્રકૃતિ સાથે અભિન્ન સંબંધ ધરાવતી, થોડું લઈને અનેકગણું આપતી, ધરતીના ગુણ ધરાવતી ભારતીય પ્રજા અને ભારતીય સંસ્કૃતિનું નરવું અને ગરવું દર્શન કરાવતી નવલકથાઓના સર્જક ધ્રુવ ભટ્ટ નોખી માટીના માનવી અને મોટા ગજાના સર્જક છે. સ્વકેન્દ્રી નહીં પણ સમષ્ટિકેન્દ્ર ભારતીય સંસ્કૃતિનો મહિમા પ્રગટાવતી અધ્યાત્મધારાનું પ્રાણવાન રૂપ એમની એકાધિક નવલકથાઓમાં પ્રગટ્યું છે. નિજાનંદે ને નિરુદેશે સમુદ્ર અને નદીકાંઠાનાં ભ્રમણ કરતા, વિદ્યાર્થીઓને પણ આ ભ્રમણમાં જોડીને એમને ‘સ્વ’

પરબ ❖ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૭

ઓળખ કરાવતા તેમજ તમામ અર્થમાં સર્જનશીલ થવા પ્રેરતા ધ્રુવ ભટ્ટ વૈશ્વિક ઓળખ ધરાવતા ગુજરાતી સર્જક છે.

એમનો જન્મ ૮-૫-૧૯૪૭ના રોજ ભાવનગર જિલ્લાના નિગાળા ગામે કવિપિતા પ્રબોધરાય અને માતા હરિસૂતાના સંસ્કારી પરિવારમાં થયો હતો. એમનું પ્રાથમિક શિક્ષણ જુદાં જુદાં ગામોમાં અને કૉલેજશિક્ષણ એસ.વાય.બી.કોમ સુધીનું. ચીલો ચાતરીને જીવનારા ને સર્જન કરનારા ધ્રુવ ભટ્ટે એ પછી એન્જિનિયરિંગ ફર્મમાં મેનેજર તરીકે સેવાઓ આપી. એકાવનમા વર્ષે એમાંથી નિવૃત્તિ લીધા પછી પ્રકૃતિપરિચય કરાવતી અનેક બાળયુવા-પ્રવાસશિબિરો કરી. પિંડવળ-ધરમપુરના આદિવાસી વિસ્તારની શાળામાં તથા સાસણ ગીરમાં નિવાસ કરી એ પ્રદેશ અને સંસ્કૃતિનો જાતઅનુભવ લીધો. એમની મોટા ભાગની નવલકથાઓ એક આગવા શોધ-પ્રકલ્પ જેવી, અલગ વિષય અને અલગ લોકાલ લઈને આવી છે.

ધ્રુવ ભટ્ટે સર્જનનો આરંભ પ્રલંબ, લય અને ઋજુ પદાવલિનાં ગીતોથી કર્યો હતો, પરંતુ પોતાના સંસ્કૃતિદર્શનને આલેખવા માટે એમને નવલકથાનો બૃહદ પટ સવિશેષ અનુકૂળ આવ્યો છે. એમની કલમે એમાં ઉત્તરોત્તર નવાં શિખરો સર કર્યાં છે. એમની પાસેથી ‘ખોવાયેલું નગર’ (૧૯૮૨), ‘અગ્નિકન્યા’ (૧૯૮૮), ‘સમુદ્રાન્તિકે’ (૧૯૯૩), ‘તત્ત્વમસિ’ (૧૯૯૮), ‘અતરાપી’ (૨૦૦૧), ‘કર્ણલોક’ (૨૦૦૫), ‘અકૂપાર’ (૨૦૧૦), ‘લવલી પાન હાઉસ’ (૨૦૧૨), ‘તિમિરપંથી’ (૨૦૧૫) અને ‘પ્રતિશ્રુતિ’ (૨૦૧૬) નવલકથાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. આ ઉપરાંત એમની પાસેથી ‘શ્રૃણવન્તુ’ અને ‘ગાય તેનાં ગીત’ એ બે કાવ્યસંગ્રહો મળ્યા છે. એમની ‘તત્ત્વમસિ’ નવલકથા ઉપરથી ફિલ્મ ‘રેવા’ બની છે તથા ‘તિમિરપંથી’ ઉપરથી ફિલ્મ બની રહી છે. શ્રી અદિતિ દેસાઈ અને એમની ટીમ દ્વારા ‘અગ્નિકન્યા’ અને ‘અકૂપાર’ નવલકથાના નાટ્યરૂપાંતરની અનેક સ્થળે સફળ રજૂઆત થઈ છે.

ધ્રુવ ભટ્ટના સર્જક વ્યક્તિત્વમાં તત્ત્વપ્રધાન વિષયવસ્તુને ધારણ કરવાની વિશિષ્ટ ક્ષમતા છે એ જ રીતે અવલ, સુપ્રિયા, સાંસાઈ, સતી-સરસ્વતી જેવાં અવિસ્મરણીય જીવંત પાત્રો સર્જવાની, આગવી જીવન-ફિલસૂફીની સાથે જ રસમય કથાગોફ રચવાની અને તેને અનોખું કળારૂપ આપવાની ક્ષમતા પણ છે. સંવેદનની તરલતાને ઝીલતું, ચિત્રાત્મક વર્ણનોથી પરિવેશને જીવંત રૂપે પ્રત્યક્ષ કરાવી આપતું, પાત્રાનુસારી બળકટ ભાષાપોત રચવાનું સામર્થ્ય અને કથનશૈલી એમની નવલકથાઓના રસપ્રવાહને અખંડ વહેતો રાખે છે. માણસના કુદરત સાથેના સહજીવનનો મહિમા કરતાં, ભૌતિક અભાવો અને કઠોર જીવનસંઘર્ષ વચ્ચે પણ પોતાનું આંતરિક હીર અને નૂર સાચવી રાખતાં એમનાં પાત્રો પાસે આગવી જીવનદૃષ્ટિ છે. કશા સ્વાર્થ કે સમીકરણ વિના પરસ્પરની અને કુદરતની પણ ખેવના કરતાં એમનાં પાત્રોના વ્યાપક પ્રેમભાવમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનું અકૂતક ગાન ગુંજે છે. ‘અગ્નિકન્યા’ નવલકથામાં દ્રૌપદીના પાત્રને કેન્દ્રમાં રાખીને પૌરાણિક કથાપરિવેશમાં પાત્ર-સંવેદનને નોખા દૃષ્ટિબિંદુથી આલેખવાનો પ્રયત્ન થયો છે. ‘સમુદ્રાન્તિકે’ નવલકથા વિભૂતિભૂષણ બંદોપાધ્યાયની ‘આરણ્યક’

નવલકથાની પડખે મૂકી શકાય એવી નવલકથા છે. પાત્ર, કથન, વર્ણન, જીવનદર્શન - તમામ બાબતે આ નવલકથામાં ધ્રુવ ભટ્ટની સર્જકતા નિર્બંધ પ્રગટી છે. ચીલાચાલુ નવલકથા કરતાં ઉફરા ચાલીને, સ્વરૂપના સીમાડાઓ તોડીને એમણે અહીં આગવું કળારૂપ સિદ્ધ કર્યું છે. સૌરાષ્ટ્રના સમુદ્રની અને તેને કાંઠે વસતા ખમીરવંતા, માયાળુ અને ઉદારમના માનવીઓને આલેખતી આ નવલકથાએ ધ્રુવ ભટ્ટને અસીમ લોકચાહના અપાવી છે. ઝાંઝમેર, જાફરાબાદ, શ્યાલબેટ અને સવાઈ-પીરના પંથકમાં અનેક અભાવો વચ્ચે કઠોર સંઘર્ષભર્યું જીવન જીવતા આ માનવીઓ પાસે જીવન વિશેની આગવી સમજ અને દર્શન છે. નગરનિવાસી કથાનાયક વિનાયકને ‘તે લે લે ને. આંચ તને કોઈ ના ન પાડે.’ કહીને તેને શાસનરહિત સ્થિતિનો, નિર્બંધ મુક્ત ચેતનાનો અનુભવ કરાવતી ખેડૂતકન્યા, બંગાળી સાધુની મઢીએ રાતવાસો રહેલા યાત્રીઓને હેતથી જમાડતી અવલ, ઓલિયા, હનુમાનના થાનકે જાતે રસોઈ કરીને યાત્રીઓને જમાડતી વિદેશની સાધ્વી - આ સહુની આગવી જીવનફિલસૂફી છે. પ્રકૃતિ અને પંખીઓને ચાહતા, જાળવતા નૂરભાઈ, કાળમીઠ પથ્થરમાં ખામણાં કરીને, માટી પૂરીને વાડી ઉછેરતો સબૂરિયો, ‘દરિયો ડોલમાં ન સામે’ કહેતાં વૃદ્ધા તથા દરિયાઈ તોફાન સમયે પણ દરિયાકાંઠાનું પોતાનું થાનક ન છોડતા અને મૃત્યુને વધાવતા બંગાળી સાધુ આ નવલકથામાં અદ્વિતીય સૃષ્ટિ રચે છે.

‘તત્ત્વમસિ’ નવલકથામાં ધ્રુવ ભટ્ટની કલમ કથારસ અને તત્ત્વદર્શન, વ્યાપ અને ઊંડાણ બન્નેને તાગે છે. નર્મદાકાંઠાનાં અડાબીડ જંગલોમાં વસતી આદિવાસી પ્રજા, એમની પરંપરાઓ, માન્યતાઓ, શ્રદ્ધા અને અંધશ્રદ્ધાના જીવંત આલેખનની પડછે નર્મદા પરિક્રમા નિમિત્તે અને ગોપાળ શાસ્ત્રી તથા કીકા વૈદ્યની તત્ત્વાર્થ ચર્ચાઓ દ્વારા ભારતીય જીવનદૃષ્ટિ અને તત્ત્વદર્શનની ઊંડી મીમાંસા અહીં રજૂ થઈ છે. સુપ્રિયા, કાલેવાલી માઈ અને ગંડુ ફકીરનો આ વનવાસીઓ માટેનો પ્રેમ અને સમર્પણભાવ તથા પુરિયા, બિત્તુ-બંગા, લ્યુસી જેવા ભાવકનો પ્રેમ જીતી લેતાં પાત્રો પ્રસંગોએ નવલકથાના તત્ત્વદર્શનને શુષ્ક નથી થવા દીધું.

‘અકૂપાર’માં ગીરના નેસડાવાસીઓની આગવી જીવનદૃષ્ટિ નિરૂપાઈ છે. ‘ગીર’ એમને માટે ‘જંગલ’ નથી, એક જીવંત અસ્તિત્વ છે. ‘ખમ્મા ગર્યને’ કહેતાં આઈમા અને સાંસાઈ, ધાનુ તથા નેસવાસીઓ જેવાં પાત્રો દ્વારા ધ્રુવ ભટ્ટે એમની સંસ્કૃતિને, પ્રશ્નોને જોવાની નવી દૃષ્ટિ આપી છે. એ જ રીતે ‘તિમિરપંથી’માં પણ ‘બોર્ન કિમિનલ’ ગણાતી પ્રજાના જીવનસંઘર્ષો, એમની વિદ્યા તથા જીવનદૃષ્ટિનું નરવું ને ગરવું આલેખન થયું છે. ધ્રુવ ભટ્ટની આ નવલકથાઓ કહેવાતી સભ્યતા અને વિકાસનો અંચળો ઉતારીને ભાવકને નવેસરથી વિચારવા પ્રેરે છે. ‘માણાંના મનમાં ધરમ હોય, ઈનું કોઈ નામ નઈ. જીવની સેવા કરતી ને આનંદથી રેવું ઈ ધરમ.’નો જીવનસંદેશ એમની આ નવલકથાઓનાં પાત્રોએ સહજ રીતે પ્રત્યક્ષ કરી આપ્યો છે.

એમની ‘સમુદ્રાન્તિકે’ નવલકથા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી એવોર્ડ તથા મારવાડી સંમેલન, મુંબઈ દ્વારા સન્માનિત

થઈ છે. એમની 'તત્ત્વમસિ' નવલકથાને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક તથા કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીના રાઈટર્સ ઈન રેસિડેન્સ પ્રોગ્રામ અન્વયે એમની પસંદગી થઈ હતી. ૨૦૦૫ના દર્શક એવોર્ડથી એમની વિશિષ્ટ સર્જકતાનું સન્માન થયું હતું.

એમનું સાહિત્યસર્જન અને પ્રવાસો આજે પણ અકબંધ છે. હજુ વણખેડ્યાં અનેક ક્ષેત્રોનો જીવન-ધબકાર એમની કલમે સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ પામતો રહે તેવી શુભેચ્છાઓ.

- ઉષા ઉપાધ્યાય

સચ્ચિદાનંદ સન્માન - ૨૦૧૬

મોહન પરમાર

મોહન પરમાર મહત્વના ગુજરાતી વાર્તાકાર છે. તેમણે અનુઆધુનિક ગુજરાતી વાર્તાને વિશિષ્ટ ઓળખ આપી છે તો સાથોસાથ ગુજરાતી દલિત વાર્તા અને દલિત નવલકથાનું સંવેદનવિશ્વ વ્યાપક બનાવીને પોતાનાં પાત્રોને સંકીર્ણ વર્ગ-સંઘર્ષમાંથી બહાર લઈ આવીને એમના એ સંઘર્ષોને શાશ્વત માનવીય મૂલ્ય પણ આપ્યું છે. એમની પ્રથમ ઓળખ દલિત સાહિત્યકારની હોવા છતાં સમાજના દરેક મનુષ્યની આંતર-બાહ્ય પરિસ્થિતિઓનાં ચિત્રણમાં એમની હથોટી છે. વધુમાં તેઓ ઉત્તમ સંપાદક છે અને હરીશ મંગલમ્ સાથે એમણે કરેલાં સંપાદન 'ગુજરાતી દલિત વાર્તા' (ઈ.સ. ૧૯૮૭)થી ગુજરાતીમાં દલિત વાર્તાને પહેલી વાર દઢ ઓળખ મળી છે. એમણે 'અણસાર' (ઈ.સ. ૧૯૮૯), 'વાર્તારોહણ' (ઈ.સ. ૨૦૦૫) અને 'દલિત કાવ્યસૃષ્ટિ' (ઈ.સ. ૨૦૧૬) જેવા વિવેચનસંગ્રહોમાં ગુજરાતી દલિત વાર્તા, નવલકથા અને દલિત કવિતાની તલાવગાહી સમીક્ષા કરી છે. એમણે નવલકથા, એકાંકી, વિવેચન, સંપાદન વગેરે ક્ષેત્રે પણ મૂલ્યવાન પ્રદાન કર્યું છે.

મોહન પરમારનો જન્મ તા. ૧૫-૩-૧૯૪૮ના રોજ પિતા અંબાલાલ પરમાર અને માતા મંછીબહેનને ઘેર ભાસરિયા ગામ (તા. અને જિ. મહેસાણા)માં થયો. એમનું પ્રાથમિક શિક્ષણ ભાસરિયા ગામે થયું તેમજ સ્નાતકની પદવી મહેસાણા કોલેજમાંથી મેળવી. તો પીએચ.ડી.નું શોધકાર્ય એમણે ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાના માર્ગદર્શનમાં 'સુરેશ જોષી પછીની વાર્તાનાં વિશેષ પરિમાણો' પર કર્યું છે. એમના પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ 'કોલાહલ' (ઈ.સ. ૧૯૮૦)માં હજી આધુનિક સાહિત્યપ્રભાવમાં વાર્તા સિદ્ધ કરવાના એમના પ્રયાસો જોઈ શકાય છે. એવું જ એમની પ્રથમ નવલકથા 'ભેખડ' (ઈ.સ. ૧૯૮૨) વિશે કહી શકાય. પરંતુ ઈ.સ. ૧૯૮૧માં ગુજરાતમાં થયેલા અનામત વિરોધી આંદોલનને કારણે એમની સાહિત્યવિચારણામાં સામાજિક પ્રતિબદ્ધતાનું પાસું પ્રબળ બન્યું. જેનું પ્રતિબિંબ એમના

'નકલંક' (ઈ.સ. ૧૯૯૧) અને 'કુંભી' (ઈ.સ. ૧૯૯૬) વાર્તાસંગ્રહો તથા 'નેળિયું' (ઈ.સ. ૧૯૯૨) અને 'પ્રિયતમા' (ઈ.સ. ૧૯૯૫) જેવી નવલકથાઓમાં તેમજ 'બહિષ્કાર' (ઈ.સ. ૨૦૦૨) જેવા એકાંકીસંગ્રહમાં જોઈ શકાય. આમ છતાં સર્જક તરીકે પોતાને દલિત સાહિત્યકારની ઓળખમાં સીમિત કરવાને બદલે 'હીરવણું', 'ચુવો' અને 'આંધુ' જેવી વાર્તાઓમાં દલિત પાત્રોની સમસ્યાનું સચોટ નિરૂપણ રજૂ કર્યા બાદ ફક્ત એટલેથી ન અટકતાં આ સર્જક પોતાનાં પાત્રો અને એમની પરિસ્થિતિઓને વ્યાપક માનવીય પરિમાણ આપવા સુધી જાય છે. તો સાથોસાથ 'વેઠિયા', 'વાચક' કે 'વરસાદ' જેવી વાર્તાઓમાં કથાને રૂપકનાં સ્વરૂપે રજૂ કરીને પાત્રોનાં જીવનમાં બનતી સામાન્ય ઘટનાઓના સંદર્ભે એમને માનવીય દુર્દૈવ્ય (Human Predicament)ની સરાણે ચડાવીને એમાંથી એમને સફળતાપૂર્વક બહાર આવતાં કે એનો ઘેરો પ્રભાવ ઝીલતાં હોય એ રીતે રજૂ કર્યા છે. તો 'અંચળો'ને રાષ્ટ્રીય અકાદમીનો પુરસ્કાર મળ્યા પછી આઠ વરસ સુધી ધીરજ ધર્યા પછી એમણે 'હણહણાટી' વાર્તાસંગ્રહ આપ્યો છે. એમાં એમની પ્રિય કેટલીક કથાવસ્તુઓ વિશે એમણે ફરીથી કલમ ઉઠાવી છે. જેમ કે સંગ્રહની નામધારી વાર્તામાં રાજકુમારી અને એના અંગરક્ષક મહિપાલ વચ્ચેનાં આકર્ષણ અને અપાકર્ષણને મધ્યકાલીન કથાના સ્વરૂપે કલ્પના કરી છે પણ એને એ સમય પૂરતું મર્યાદિત રહેવા દેવાને બદલે એમાંથી સ્ત્રી-પુરુષના 'પ્રણયનું મેટાફિઝિકલ' વ્યક્ત કરવા સુધી ગયા છે. એ રીતે 'પટરાણી', 'ઘોડાર' અને 'વેઠિયા' જેવી વાર્તાના કુળની આ વાર્તામાં એક તરફ દૂરના ભૂતકાળમાં વિકસતી ઘટનાનું અર્થઘટન કરતાં એમાં આજના સમયની સૂક્ષ્મતાનું આલેખન થયેલું પણ પામી શકાય છે. આવી વાર્તાઓનું એક સમૂહ તરીકે વાચન કરતાં મોહન પરમારની એક વિશિષ્ટ કથાશૈલીનું ભાવન કરી શકાય છે. તો 'દેરી'માં એકાકી તરસંગને દૈવી આકર્ષણ છે એવી દેરીની પવિત્રતા ગામલોક સાથે સાયુજ્ય સાધવા જતાં અળપાઈ જાય છે, એટલું જ નહીં પણ એ જીર્ણોદ્ધાર પામે છે ત્યારે ભવ્યતા ધારણ કરવાને બદલે એ પ્રભાશંકર જેવા માટે ધંધાના સ્થળમાં ફેરવાઈ જાય છે. અહીં વ્યક્તિની અંદર શ્રદ્ધા ઉપર ધાર્મિકતા અને વિકાસના નામે થતી પેશકદમી તરફ ઈશારો છે. તો 'ઈચ્છાનિદ્રા'માં નિવૃત્ત પ્રકાશભાઈ પોતાના સમવયસ્ક મિત્ર રસિકલાલના મૃત્યુથી જીવનની ક્ષુલ્લકતાઓને ભૂલીને માનવજીવનની સાર્થકતા અને ઉલ્લાસો પ્રત્યે સભાન થાય છે.

પોતાની નવલકથાઓમાં મોહન પરમાર સવર્ણ અને દલિતો, હિંદુ અને મુસ્લિમ જેવા ભિન્ન વર્ગો વચ્ચેના સંબંધો અને એમની વચ્ચે એકદા સ્થાપવાના પ્રયત્નોને કલાની સરાણે ચડાવીને જુએ છે. 'નેળિયું'માં દલિત ઓળખને સામાજિક તેમજ સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના સંબંધો સંદર્ભે નાણી જુએ છે. તો 'પ્રિયતમા' નવલકથામાં દલિત સમાજના એક મહત્વના ઘટક એવા વણકર સમાજનું સંકુલ ચિત્ર આપવાનો પ્રયત્ન છે. 'ડાયા પશાની વાડી'માં દલિત સમાજનાં જુદાજુદા ઘટકો વચ્ચે કલહ નિવારીને એમની એકતા સ્થાપવાના સર્જકીય ઉન્મેષ જોઈ શકાય છે, તો 'સંકટ' નવલકથામાં આવી જ મથામણ હિંદુઓ અને મુસ્લિમોના સંદર્ભે થયેલી છે. 'બ્રમણદશા'માં દલિતો અને અદલિતો વચ્ચે

જ્યારે સાયુજ્ય રચવાના પ્રયત્નો થાય છે ત્યારે રૂઢિચુસ્ત સમાજના વલણને લીધે અગાઉ એમની વચ્ચે રહેલું અચેતન સ્તરે રહેલું અંતર હવે સભાન દૂરતામાં પરિણમે છે એનું આલેખન છે. આમ એમની નવલકથાઓમાં સમાજના તાણાવાણા અલગ કરતી પરિસ્થિતિઓનું આલેખન કરીને એને દૂર કરવાના પ્રયત્નો અને એમાં મળતી સફળતા અને અસફળતા એમ બંને શક્યતાઓને એમણે નાણી જોઈ છે.

એક અભ્યાસી તરીકે એમણે કિશોર જાદવ, મધુ રાય, જ્યોતિષ જાની જેવા નખશિખ આધુનિક વાર્તાકારોની વાર્તાઓનાં સંપાદનો સમૃદ્ધ અભ્યાસલેખો સાથે આપીને પોતાની સંવેદના તથા સર્જકતાનો એક છેડો આધુનિકતાને સ્પર્શે છે તે એમણે એકાધિક વાર સાબિત કર્યું છે. તો ‘અનુઆધુનિક વાર્તાસૃષ્ટિ’ (ઈ. સ. ૨૦૦૫) કે ‘નવલિકાયયન ૨૦૦૫’ (ઈ. સ. ૨૦૦૭) જેવા સંચયોમાં પોતે જ અનુઆધુનિક સમયમાં સર્જન કરે છે તેની વાસ્તવિકતા સાથે પણ તેમનો એક તંતુ જોડાયેલો છે એ વાત બતાવવાનું આ સર્જક ચૂકતા નથી.

આ સર્જકનાં સર્જન, સંપાદન અને વિવેચન અનેક સાહિત્યિક સંસ્થાઓ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, સાહિત્ય અકાદમી - દિલ્હી અને ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ જેવી ટોચની સંસ્થાઓનાં પારિતોષિકો સતત મળતાં રહ્યાં છે જેમાં મુખ્યત્વે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી તરફથી ‘ગુજરાતી દલિત વાર્તા’ (સંપાદન), ‘નકલંક’ અને ‘કુંભી’ (વાર્તાસંગ્રહો), ‘બહિષ્કાર’ (એકાંકીસંગ્રહ) તો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી ‘નકલંક’ અને ‘પોઠ’ (વાર્તાસંગ્રહ), ‘બહિષ્કાર’ (એકાંકીસંગ્રહ) અને ‘સંકટ’ (નવલકથા)ને મળેલાં પારિતોષિકો તરત યાદ આવે. એ ઉપરાંત દિલ્હીનો કથા-એવોર્ડ અને ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્તમ સર્જકોનાં નામ સાથે જોડાયેલાં પારિતોષિકો જેવાં કે ઉમાશંકર જોશી એવોર્ડ, ધૂમકેતુ એવોર્ડ, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી એવોર્ડ, પ્રેમાનંદ સુવર્ણચંદ્રક, જયંત ખત્રી-બકુલેશ એવોર્ડ, જોસેફ મેકવાન સાહિત્ય પુરસ્કાર, મલયાનિલ વાર્તા પારિતોષિક જેવા સન્માન તો ખરા જ. દિલ્હીની રાષ્ટ્રીય અકાદમીનો દર વરસે અપાતો શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી પુસ્તક માટેનો પ્રતિષ્ઠિત એવોર્ડ એમના વાર્તાસંગ્રહ ‘અંચળો’ને ઈ. સ. ૨૦૧૧ના વરસ માટે અપાયો એ ઘટના એમને તેમજ ગુજરાતી અનુઆધુનિક વાર્તાને રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ મળેલ સ્વીકૃતિ સમાન છે.

આવા સમર્થ સર્જકને આજે ઈ.સ. ૨૦૧૬નું ‘સચ્ચિદાનંદ સન્માન’ મળે છે ત્યારે ફરી એક વાર સામાજિક નિસ્બત ધરાવતા સાહિત્યકાર પોંખાય છે એ આપણા સૌ માટે પણ ગૌરવનો વિષય છે. મોહન પરમારને હાર્દિક અભિનંદન.

- કિરીટ દૂધાત

વર્ષ ૨૦૧૪-૨૦૧૫ના પારિતોષિક (અમદાવાદ ૨૦૧૭)

ક્રમ	પારિતોષિકનું નામ	નિર્ણાયકનું નામ	પુસ્તકનું નામ/વર્ષ	પારિતોષિક વિજેતા
૧.	શ્રી ભગિની નિવેદિતા	શ્રી અરૂણા બક્ષી	સફેદ અંધારું (૨૦૧૪)	શ્રી પન્ના ત્રિવેદી
૨.	શ્રી અરવિંદ સુવર્ણચંદ્રક	શ્રી સતીશ પંડ્યા	સ્મરણ વાટિકા (૨૦૧૫) ઉત્તરગુજરાતનું સંત-પંથ સાહિત્ય વ્યાપ અને વૈવિધ્ય (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી ગીતા ગીડા શ્રી રાજેશ મકવાણા
૩.	શ્રી ઉમા-સ્નેહરશ્મિ	શ્રી રમણ સોની	વાસ્તવવાદી નાટક વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી ભરત દવે
૪.	શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર	શ્રી ભારતી રાણે	જીવતરની વાટે અક્ષરનો દીવો (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ
૫.	શ્રી બટુભાઈ ઉમરવાડિયા	શ્રી મહેશ ચંપકલાલ	મજા પડે તેવાં બાળનાટકો (૨૦૧૪-૧૫)	શ્રી અમૂલખ ભટ્ટ
૬.	શ્રી પ્ર. ત્રિવેદી	શ્રી મનસુખ સલ્વા	પગલે પગલે અમીરસ (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી પ્રતાપભાઈ ત્રિવેદી
૭.	શ્રી પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા	શ્રી ભરત મહેતા	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ચરિત્રમ્ જરાહસી લે (૨૦૧૪)	શ્રી માવજી સાવલા
૮.	શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે	શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠક	હાસ્ય કલરવ (૨૦૧૫)	પ્રા. દિનકર દેસાઈ ‘વિશ્વબંધુ’
૯.	શ્રી બી. એન. માંકડ	શ્રી સુશ્રુત પટેલ	બ્રહ્માંડદર્શન (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી પ્રદ્યુમ્ન આચાર્ય
૧૦.	શ્રી રામપ્રસાદ પ્ર. બક્ષી	શ્રી સતીશ વ્યાસ	રંગવિમર્શ (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	ડો. જે. જે. રાવલ
૧૧.	શ્રી તન્નસિંહ પરમાર	શ્રી ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	લાખુંજી (કાવ્યસંગ્રહ) (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી ભરત દવે
૧૨.	શ્રી હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ	શ્રી ભિપિન આશર	રમેશ પારેખની કાવ્યકલા (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી પીયૂષ ઠક્કર
૧૩.	શ્રી નટવરલાલ માળવી	શ્રી યોસેફ મેકવાન	રોમાંચક વિજ્ઞાનકથાઓ (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી વર્ષા પ્રજાપતિ શ્રી રવીન્દ્ર અંધારિયા

૧૪.	શ્રી ઉશનસ્ક	શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠક	ઉરે પરમ ઝંખના (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી દેવેન્દ્ર દવે
૧૫.	શ્રી દિલીપ ચં. મહેતા	શ્રી રાજેશ વ્યાસ	લાલ લીલી જંબલી... (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી ભરત વિરુડા
૧૬.	શ્રી મહેન્દ્ર ભગત	શ્રી મહેશ ચંપકલાલ	ચાણક્ય (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી મિહિર ભુતા
૧૭.	શ્રી રમણ પાઠક	શ્રી કિરીટ દુધાત	રીઆલિટી શો (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી નવનીત જાની
૧૮.	શ્રી સદ્વિચાર પરિવાર	શ્રી યોગેન્દ્ર પારેખ	ઈયળમાંથી પતંગિયું (૨૦૧૪)	શ્રી જયશ્રી વાઘવાણી
૧૯.	શ્રી ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ	શ્રી સંજય ભાવે	જિંદગી ના મિલેગી દોબારા (૨૦૧૫)	શ્રી જય મકવાણા
૨૦.	શ્રી ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ	શ્રી નીતિન કોઠારી	ટ્રેન ટુ પાર્કિસ્ટાન (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય
૨૧.	શ્રી રમણલાલ સોની	શ્રી યશવન્ત મહેતા	ચકલીનો માળો (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી હસમુખ બોરાણિયા
૨૨.	શ્રી સુરેશ મજમુદાર	શ્રી સંધ્યા ભટ્ટ	સાંજને સૂને ખૂણે (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી મીનાશ્રી સંદારાણા
૨૩.	શ્રી રમણલાલ જાંશી	શ્રી સતીશ વ્યાસ	કૃતિગત (૨૦૧૪)	શ્રી વિજય શાસ્ત્રી
૨૪.	શ્રી ઉપેન્દ્ર પંડ્યા (મહાનિબંધ)	શ્રી હસિત મહેતા	કેમરાની આંખે સાહિત્ય (૨૦૧૫)	શ્રી દલિપ પટેલ
૨૫.	શ્રી ઉપેન્દ્ર પંડ્યા (લાલિતનિબંધ)	શ્રી કિશોરસિંહ સોલંકી	સિદ્ધસૂરીકૃત બન્નીસ પૂતળીઓની કથા (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી સુધા ચૌહાણ
૨૬.	શ્રી દિનકર શાહ 'કવિ જય'	શ્રી મનોહર ત્રિવેદી	શબ્દ : મારો ધબકાર (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી રમેશ પટેલ
૨૭.	શ્રી દોલત ભટ્ટ	શ્રી કેશુભાઈ દેસાઈ	પગરવ તમારો ઓળખું છું (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી પરાજિત ઝભી
૨૮.	શ્રી પ્રિયકાન્ત પરીખ	શ્રી ગુણવંત વ્યાસ	સંતવાણી, લોકગીત અને લોકકથા વિશે (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી હસુ યાજ્ઞિક
૨૯.	શ્રી પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી	શ્રી અરવિંદ ભાંડારી	સીમોલ્લંઘન (૨૦૧૪)	શ્રી દેવયાની દવે
			અપરિચિતા (૨૦૧૫)	શ્રી કાલિન્દી પરીખ
			કોઈ ને મળતું નથી	--

૩૦.	શ્રી ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા	શ્રી મનોહર ત્રિવેદી	ઓગળતી જિંદગીના સમ (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી તેજસ દવે
૩૧.	શ્રી વિશ્વુપ્રસાદ ત્રિવેદી	શ્રી દીપક પંડ્યા	વેદ-વિજ્ઞાન (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી માનસિંહ ચાવડા
૩૨.	શ્રી રામુ પડિત	શ્રી રમેશ બી. શાહ	--	--
૩૩.	શ્રી પ્રભાશંકર તેરૈયા	શ્રી હર્ષવદન ત્રિવેદી	કોઈને મળતું નથી	શ્રી ઊર્મિ ધનશ્યામ દેસાઈ
૩૪.	શ્રી સર્વોદય આશ્રમ સણાલી	શ્રી હસુ યાજ્ઞિક	ગુજરાતી વ્યાકરણનાં બસો વર્ષ (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી રાજેશ મકવાણા
૩૫.	કરુણામૂર્તિ ભગવાન મહાવીર ફાઉન્ડેશન	શ્રી કુંકેશ ઓઝા	ઉત્તર ગુજરાતનું સંત-પંથ સાહિત્ય વ્યાપ	અને વૈવિધ્ય (૨૦૧૪-૨૦૧૫)
૩૬.	શ્રી બી.ટી. ત્રિવેદી શ્રેષ્ઠ ચર્ચાપત્રી	શ્રી પ્રકાશ ન. શાહ	ચર્ચાપત્રી (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી સૂર્યકાન્ત પરીખ
૩૭.	શ્રી ગુજરાત દર્પણ પારિતોષિક	શ્રી દીપક રાવલ	પરાયા શ્વાસ (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી ભરત ત્રિવેદી
૩૮.	શ્રી ધનરાજ કોઠારી	શ્રી અજય રાવલ	વન્યરાગ (૨૦૧૪-૨૦૧૫)	શ્રી પ્રભુદાસ પટેલ
૩૯.	શ્રી ચંદ્રકાન્ત ન. પંડ્યા પ્રેરિત	શ્રી અજય રાવલ	તુલસી ક્યારે એક દીવો આ પણ	શ્રી મનોહર ત્રિવેદી
૪૦.	શ્રેષ્ઠ લેખ		'પરબ' માર્ચ-૨૦૧૬	ટૂંપાદોરી - કાવ્ય
	શ્રી નીરવ પટેલ		શ્રી સેજલ શાહ	
	રા.વિ. પાઠક શ્રેષ્ઠ કાવ્ય		'પરબ' સપ્ટેમ્બર-૨૦૧૬	
	શ્રી નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન પ્રેરિત		શ્રી ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	ત્રીભ્રમ્ના તડકા
	શ્રી જયદેવ શુક્લ		'પરબ' ઓક્ટોબર-૨૦૧૫	
	શ્રેષ્ઠ નિબંધ		શ્રી દિવાન ઠાકોર	મઘીની વારતા
૪૧.	શ્રી નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન પ્રેરિત		'પરબ' ફેબ્રુઆરી-૨૦૧૫	
	શ્રી ગોરધન ભેસાણિયા			
	શ્રેષ્ઠ નવલિકા			

આ અંકના લેખકો

અનંત રાઠોડ	: હિંમત છાત્રાલય, સિવિલ હોસ્પિટલ રોડ, હિંમતનગર-૩૮૩ ૦૦૧ (સાબરકાંઠા). મો. ૯૩૭૪૨ ૭૧૦૯૨ gazal_world@yahoo.com
અચિની બાપટ	: B-19, Garden view, Plot-14, Amritvan Complex, Dindoshi Goregaon (East) Mumbai.
અંજલિ ખાંડવાળા	: બી-૧૧૦, જયુપીટર ટાવર્સ, અતિથિ રેસ્ટોરન્ટ લેન, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪૯
કાન્તિ પટેલ	: 52, Juhu Nissagar-2, Gulmohar Rd. No. 1, Opp. sujay Hospital, Vileparle (West), Mumbai-400056
ગુણવંત વ્યાસ	: શમ્યાપ્રાસ દ, શ્યામકુટીર બંગલો, આણંદ રોડ, બાકરોલ-૩૮૮૩૧૫
કેશ ઓઝા	: દ, સ્વાગત સિટી, મુ.પો. અડાલજ-૩૮૨૪૨૧.
Dipak Raval	: Department of Gujarati, Faculty of Arts, The M S University of Baroda, Vadodara)
નલિન રાવળ	: ૧૦/એ, સત્તર તાલુકા સોસાયટી, પો. નવજીવન, અમદાવાદ-૧૪.
પન્ના ત્રિવેદી	: એ/૧, પ્રોફેસર્સ ક્વાટર્સ, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ઉધના-મગદલ્લા રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૭
પારુલ ખખર	: 'તીર્થ', ૧૫૩, ગુરુકૃપાનગર, ચિત્તલ રોડ, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧.
પીયુષ ઠક્કર	: બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિધ્ધિ વિનાયક કોમ્પ્લેક્સ, રેલ્વે સ્ટેશન પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૦૭.
પ્રફુલ્લ રાવલ	: ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વિરમગામ-૩૮૨૧૫૦.
પ્રભુ પહાડપુરી	: ડી-૧૦૩, અનુરાગ રેસિડન્સી, માનવમંદિર રોડ, મેમનગર ગામ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨. મો. ૮૧૨૮૮ ૪૮૫૫૮
મળવંત જાની	: 'તીર્થ' ૨૬૪, જનકપુરી, યુનિ. રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫.
મનીષા જોષી	: manisha71@gmail.com
મુસાફિર પાલનપુરી	: 'સુકૂન', જૂના ડાયરા, સલેમપુરા પાસે, પાલનપુર-૩૮૫૦૦૧, જિ. બનાસકાંઠા (ઉ.ગુજ.)
મોગેશ જોષી	: બી/૩૦૩, અર્જુન ગ્રીન્સ, નીલકંઠ મહાદેવ પાસે, કે. કે. નગર રોડ, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧.
રાજેન્દ્ર પટેલ	: ૭૮, નિહારીકા બંગલોઝ, હિંમતલાલપાર્ક પાસે, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
રાધેશ્યામ શર્મા	: ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨.
શિવદાન ગઢવી	: ૩૭, શાકુન્તલ બંગલો, સોલા રોડ, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧.
હરીશ ધોબી	: ગાયત્રીનગર સોસાયટી, કેનરા બેંકની બાજુમાં, ડેરોલ સ્ટેશન રોડ, તા. કાલોલ-૩૮૮૩૩૩ (જિ. પંચમહાલ). મો. ૯૯૨૪૪ ૭૨૩૮૫
હરીશ મીનાશ્રુ	: ૯/એ, 'સુમિરન', સૌરમ્ય બંગલા, વિનુકાકા માર્ગ, બાકરોલ ૩૮૮૩૧૫, જિ. આણંદ. (મો.) ૯૮૨૪૫ ૧૧૯૬૧; (ઘર) ૦૨૬૯૨ ૨૩૪૭૮૭
હર્ષદ ચંદારાણા	: સેન્ટર પોઈન્ટ, મહાત્મા ગાંધી રોડ, પો.બો.નં. ૪૬, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા

વર્ષ ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં પુરસ્કૃત પુસ્તકો

જીવનની વાટે અક્ષરનો દીવો	જયભિખુનું જીવનચરિત્ર	કુમારપાળ દેસાઈ ૫૦૦
પગલે પગલે અમીરસ	શિક્ષક જીવનના અનુભવો	પ્રતાપભાઈ ત્રિવેદી ૧૨૦
હાસ્યકલ્પ	હાસ્યલેખો	પ્રદ્યુમ્ન આચાર્ય ૧૦૦
રંગવિમર્શ	નાટ્યવિવેચન	ભરત દવે ૨૫૦
જિંદગી ના મિલેગી ટોભારી	જીવનપ્રેરક લેખો	રોહિત શાહ ૧૫૦
ટ્રેન ટુ પાકિસ્તાન	નવલકથા	ખુશવંતસિંહ, અનુ. જય મકવાણા ૩૫૦
સંતવાણી, લોકગીત અને લોકકથાવિશે	વિવેચન	હસુ યાજ્ઞિક ૨૫૦
અપરિચિતા	નવલકથા	કલિન્દી પરીખ ૨૦૦
વાસ્તવાદી નાટક	વિવેચન	ભરત દવે ૪૦૦

'સ્વામી સચ્ચિદાનંદ સન્માન'થી પુરસ્કૃત ધ્રુવ ભટ્ટની નવલકથાઓ

અકુપાર	૨૫૦	અતરાપી	૧૨૦
અગ્નિકન્યા	૧૫૦	તત્ત્વમસિ	૧૬૦
લવલી પાન હાઉસ	૨૨૫	કર્ણલોક	૧૫૦
પ્રતિશ્રુતિ	૨૨૫		

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઈ-મેઈલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, યાદવનિયમ સિટીસેન્ટર પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15.

ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઈમેલ : gurjarprakashan@gmail.com

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેગણર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

ગુજરાતી સાહિત્યના જાણીતા સાહિત્યકારોની ઉત્તમ નવલકથાઓ

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
ધ કીલર (નવલકથા)	ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા	૧૪૦.૦૦
માનવીની હૈયાવશળ (નવલકથા)	પુરુષોત્તમ સોલંકી	૨૨૫.૦૦
લાલ, પીળો, વાદળી (નવલકથા)	ઈન્દુ પુવાર	૨૨૫.૦૦
નજરકેદ (નવલકથા)	મોહન પરમાર	૧૬૦.૦૦
તલાશ (નવલકથા)	ડૉ. નવીન વિભાકર	૨૭૦.૦૦
શ્વાસની પાનખર (નવલકથા)	જયશ્રી ભટ્ટ દેસાઈ	૨૫૦.૦
દીવાની એક વાટ (નવલકથા)	જય ગજજર	૩૬૦.૦૦
ભીતર રૂએ આયાનું (નવલકથા)	ડૉ. દેવાભાઈ પ્રજાપતિ	૧૧૦.૦૦
ઉન્માદ (નવલકથા)	ડૉ. નવીન વિભાકર	૨૬૫.૦૦
તું તો યાર સ્ટાઈલીશ હીરો છે (નવલકથા)	કનુ આચાર્ય	૧૭૫.૦૦
સંઘર્ષે પામ્યા અમીરસ (નવલકથા)	વિક્કલ પરમાર	૨૬૫.૦૦
નકશા વિનાનું નગર (નવલકથા)	માલતી દેસાઈ	૨૬૫.૦૦
સૂર્યનાં આંસુ (નવલકથા)	નીલેશ રાણા	૧૬૦.૦૦
કોશેટો (નવલકથા)	રન્નાદે શાહ	૧૧૫.૦૦
અગનપિપાસા (નવલકથા)	જયશ્રી ભટ્ટ દેસાઈ	૧૦૦.૦૦
પતંગિયાના રંગે તારું નામ પવનમાં ઘૂંટું (નવલકથા)	ઈન્દુભહેન મહેતા	૩૬૦.૦૦
થેન્કસ ગિવિંગ ડે (નવલકથા)	ડૉ. નવીન વિભાકર	૨૩૫.૦૦
સહિયારો સાથ (નવલકથા)	જય ગજજર	૧૫૦.૦૦
અંજળપાણી (ભાગ:૧-૨) (નવલકથા)	મહેશ યાજ્ઞિક	૭૫૦.૦૦
કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે (એકલો જાને રે) (નવલકથા)	રશ્મિ શાહ	૨૮૫.૦૦
સોળ ઈકોતેર બાર (નવલકથા)	યાસીન દલાલ	૧૨૫.૦૦
શમણાંની શતરંજ (નવલકથા)	ડૉ. નીલેશ રાણા	૨૮૫.૦૦

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
વનવાસ (રામાવતાર ભાગ-૧) (ધાર્મિક)	નવનીત સેવક	૨૭૦.૦૦
સુવર્ણમૃગ (રામાવતાર ભાગ-૨) (ધાર્મિક)	નવનીત સેવક	૨૬૦.૦૦
કિષ્કિંધા (રામાવતાર ભાગ-૩) (ધાર્મિક)	નવનીત સેવક	૨૧૦.૦૦
બંદિની (નવલકથા)	ડૉ. નવીન વિભાકર	૨૫૦.૦૦
મિશન ભારત (નવલકથા)	ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા	૨૭૦.૦૦
સંકટ (નવલકથા)	મોહન પરમાર	૩૩૫.૦૦
શેકેલાં બીજનાં વાવેતર (નવલકથા)	સૂર્યકાન્ત શાહ	૩૩૦.૦૦
તલાશ (નવલકથા)	પૂજાભાઈ પરમાર	૧૦૫.૦૦
યોજનગંધા (મહાભારત:૧) (ધાર્મિક)	નવનીત સેવક	૨૫૫.૦૦
ગુરુદક્ષિણા (મહાભારત:૨) (ધાર્મિક)	નવનીત સેવક	૩૫૫.૦૦
સ્વયંવર (મહાભારત:૩) (ધાર્મિક)	નવનીત સેવક	૨૪૦.૦૦
ખાંડવદહન (મહાભારત:૪) (ધાર્મિક)	નવનીત સેવક	૨૮૦.૦૦
વસ્ત્રાહરણ (મહાભારત:૫) (ધાર્મિક)	નવનીત સેવક	૨૬૫.૦૦
કિરાતાજુન (મહાભારત:૬) (ધાર્મિક)	નવનીત સેવક	૨૪૫.૦૦
બેખબર (નવલકથા)	પૂજાભાઈ પરમાર	૧૨૫.૦૦
વંશ (નવલકથા)	પ્રમોદ ત્રિવેદી	૪૭૦.૦૦
રાશિ-ત્રિરાશિ (નવલકથા)	જગદીશ મેક્વાન	૩૬૦.૦૦
કૃતિ સ્નેહસ્મૃતિની (નવલકથા)	કેપુર ઠાકોર	૧૬૦.૦૦
પોતીકો (નવલકથા)	માલતી દેસાઈ	૨૦૫.૦૦
બદલાતાં સરનામાં (નવલકથા)	ચિનુ મોદી	૧૧૫.૦૦
યાદગાર (અનુવાદિક નવલકથા)	સાંકળચંદ પટેલ	૨૦૦.૦૦
અનાપ સનાપ (નવલકથા)	લાભશંકર ઠાકર	૨૪૦.૦૦
અપસ્ટેટ ક્લબ (નવલકથા)	ઈન્દુ પુવાર	૧૭૦.૦૦
છાયા-પડછાયા (નવલકથા)	ડૉ. નીલેશ રાણા	૧૪૫.૦૦
ચંપક ચાલીસા (હાસ્ય નવલકથા)	લાભશંકર ઠાકર	૧૨૦.૦૦
હાસ્યાસન (હાસ્ય નવલકથા)	લાભશંકર ઠાકર	૧૦૫.૦૦
વાઈરસ (ઈબોલા) (બાયો ટેરરિઝમ નવલકથા)	ડૉ. નવીન વિભાકર	૧૪૦.૦૦

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબસાઈટ : <http://www.rangdwar.com>

નવાં પ્રકાશનો

આજની નારી	દિવ્યાશા દોશી	ચરિત્રલેખો	250
વણજોયું મહુરત	અનુ. દક્ષા પટેલ	વાર્તાસંગ્રહ	180
એકલવીર સનત મહેતા	ઉંકેશ ઓઝા	ચરિત્ર	200
મન માટીમાં	ધનશ્યામ પટેલ	કાવ્યસંગ્રહ	120
ધુમાડા વિનાની ધૂણી	અનુપમ બુચ	સંસ્મરણો	180
દશ પાશ્ચાત્ય નવલિકાઓ	અનુ. રેમંડ પરમાર	વાર્તાસંગ્રહ	200
રણની વચ્ચે	વીનેશ અંતાણી	વાર્તાસંગ્રહ	100
बिन्दु से सिन्धु की ओर	સં. નિયાઝ પઠાન	વિવેચન	350
વિજય બાહુબલી	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	120
એક મુઢી આસમાન	અનુ. રેમંડ પરમાર	નવલકથા	200
લોકલીલા	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	160
રસવૈભવ	નીતિન ત્રિવેદી	વાર્તાસંગ્રહ	200
સોક્રેટીસથી માર્ક્સ	મનુભાઈ પંચોળી	ચિંતન	130
શ્રાવણનો પાઠ	હિતેષ પંડ્યા	નિબંધ	80
વિસામા વિનાની વાટ	સં. રમેશ ર. દવે ર. ચૌધરીની વાર્તાઓ		180
સોમતીર્થ	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	200
આજની ઘડી તે...	કંદર્પ ર. દેસાઈ	નવલકથા	160
આવરણ	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	140
Steps towards Mastering	રેમંડ પરમાર	શિક્ષણ	400

Gujarati

માય ડિયર જયુની પોતાની પ્રકાશન-વ્યવસ્થા

લટૂર પ્રકાશન

‘અવનિલોક’, ૩ શાંતિનગર સોસાયટી, ૨૨૭૩ હિલ ડ્રાઈવ, ભાવનગર-૧

સત્વરે વસાવો નવાં પ્રકાશનો
સુખ્યાત સર્જકોના ધોધમાર વાર્તાસંગ્રહો

દેવીપૂજક

માય ડિયર જયુ
કિ. રૂ. ૧૫૦/-

ફરી એક વાર

નીલમ દોશી
કિ. રૂ. ૧૮૦/-

ટોપીઓ ભરતી સ્ત્રીઓ

ગિરીશ ભટ્ટ
કિ. રૂ. ૧૮૦/-

વીજળીવેગી પુનર્મુદ્રણો

પોલિટેકનિક

મહેન્દ્રસિંહ પરમાર
કિ. રૂ. ૧૭૦/-

રખડુનો કાગળ

મહેન્દ્રસિંહ પરમાર
કિ. રૂ. ૧૭૦/-

ફરીથી

નસીમ મહુવાકર - હરીશ મહુવાકર
કિ. રૂ. ૧૫૦/-

તમારા બુકસેલર પાસેથી મળશે. સીધો સંપર્ક કરો : વિશેષ વળતરથી ઘેર બેઠાં પહોંચાડીશું.

માય ડિયર જયુ : ૮૮૮૮ ૮૬૮૬ ૨૬ - ૮૪૨૬૧૬૦૨ ૦૮

અવનીન્દ્ર : ૮૬૨૪૬૮ ૫૬૪૬ - ૮૩૭૭૧૧ ૫૬૪૬

Email : latoorprakashan@yahoo.com

અખાને કદાચ સૌથી મહત્વપૂર્ણ સર્ટિફિકેટ અપાયું હોય તો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના પ્રસ્થાપક સહજાનંદ સ્વામીએ સંવત ૧૮૬૬ ભાદ્રપદ કૃષ્ણપક્ષ એકાદશી ગુરુવારના 'પ્રકરણ'માં આપેલો આદેશ છે. એમણે લખ્યું છે કે જો કોઈ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવાનું હોય તો શ્રીમદ્ ભાગવત અને અખાના કોઈ પણ ગ્રંથનું અધ્યયન કરવું !

- ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી

'પ્રબંધ ચિંતામણિ'ની એક નકલ મને ભેટ આપવા માટે અને તેના અનુવાદમાં અનિવાર્ય એવી મદદ કરવા માટે હું પીરચંદજી ભૂધરજીનો ખાસ આભારી છું. તેઓ હતા તો વેપારી. અને વેપારીઓ મોટે ભાગે સાહિત્ય પ્રત્યે ઉદાસીન હોય છે. પણ પીરચંદજી પ્રશિષ્ટ સાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય બંનેના સારા જાણકાર હતા.

- એલેક્ઝાન્ડર કિનલોક ફાબ્રસ

માતૃભાષા ગુજરાતી એ હજાર વર્ષ જૂની સાંસ્કૃતિક ઘટના છે. ગુજરાતી ભાષાની હાલ પ્રાપ્ત સૌથી પ્રાચીન રચનાઓમાં ચારણી દુહા અને જૈન કવિઓની રચનાઓ છે. અનુશ્રુતિ મુજબ શ્રીનગર અને છાયાના ચારણ કવિઓએ 'તોતળા' માતાની જે સ્તુતિ, કવિત, છંદ આદિની રચના કરી છે તે પોરબંદર પંથકનું પ્રાચીન સાહિત્ય છે.

- નરોત્તમ પલાણ

જીવનમાં મને જડેલો ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ કયો ? મારો જવાબ છે : વાલ્મીકિનું રામાયણ. મને ખૂબ જ ગમતી ગાંધીજીની આત્મકથામાં સત્યનો મહિમા છે, પણ કાવ્ય નથી. વાલ્મીકિ રામાયણમાં સત્યનો મહિમા છે અને કાવ્ય પણ છે. રામ એક વિચારનું નામ છે અને વિચારને મૃત્યુ હોતું નથી તેથી રામ અમર છે. રામાયણ વાંચવાનું નથી, સેવવાનું છે !

- ગુણવંત શાહ

ગાંધીજીએ જે આત્મકથા લખી એમાં ઘણું ઘણું ખોટું લખ્યું. 'સત્યના પ્રયોગો'માં 'સત્ય' બહુ ઓછું છે. કારણ કે ગાંધીજીએ પોતે પોતાના વિશે હીનોક્તિ કરી છે. મારામાં કંઈ જ નથી. હું તો સામાન્ય માણસ. હું તો લુચ્ચો. આવે-તેવો એવી જે છાપ તેમણે ઊભી કરી છે તે છાપ ખોટી છે. જેટલી અતિશયોક્તિ ખોટી છે એટલી જ હીનોક્તિ ખોટી છે. હીનોક્તિમાં ગાંધીજીએ એમની આત્મકથામાં નમ્રતા દર્શાવી છે, પણ તમે આત્મકથા વાંચો તો આ માણસનું પ્રખર, પ્રચંડ, મજબૂત એક વ્યક્તિત્વ છે એ તમારી પાસે કોઈ દિવસ ઊભું નહીં થાય.

- નગીનદાસ સંઘવી

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણિ કોલેજ, વિસાવદર

કવિ શ્રી સુન્દરમ્ના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનંદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૯૯૮	૧૮+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૮+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			
૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poems, મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે

આપણે કાંઈ ને કાંઈ પુરુષાર્થ તો રોજ કરતા જ રહીએ છીએ, પણ એ પુરુષાર્થની સફળતાની આધારશિલા છે : ધ્યેયની સ્પષ્ટતા.

આપણું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો જ, તેને સામે રાખીને કરેલી ગતિ સાર્થક બને છે; એ ગતિ પ્રગતિમાં રૂપાંતર પામે છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને તે પછી, તે માટેના પુરુષાર્થનું સાતત્ય જરૂરી છે. આ સરળ નથી. તેમાં વિઘ્ન આવે તો પણ તે ધ્યેયનો વિકલ્પ ન સ્વીકારવો. ધ્યેયપ્રાપ્તિની તીવ્રતા એ વિઘ્નોને વિખેરી નાખે છે: ઓળંગી જવાનું બળ આપે છે.

માટે, ધ્યેય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી અવિરામપણે મંડ્યા રહેવું તે સિદ્ધિની પૂર્વશરત છે.

ગામ જવા નીકળ્યા, પણ થોડું ચાલીને જો બીજી દિશાના ગામે જવા વિચાર્યું. એટલે વિઘ્ન શરૂ ! તેથી ધ્યેયની સ્પષ્ટતાની જેમ નિશ્ચલતા પણ તેટલી જ જરૂરી છે. તેમાં ચંચળતા ન ચાલે. નિર્ણય લેતાં પહેલાં 'આ કે તે' વિકલ્પ ભલે શોધ્યા કરીએ - એ ચાલે. પણ પછી નહીં.

તે નિર્ણય પછી તબક્કો ગતિનો આવે છે. ગતિ જ પ્રગતિનું રૂપ લે છે અને ધાર્યા ગામ અને ઠામ પહોંચાય છે. માત્ર ચાલવાથી ગામ નથી પહોંચાતું. પણ જે ગામ જવું છે તે ગામની દિશામાં ચાલવાથી તે ગામ પહોંચાય છે - જરૂર પહોંચાય છે.

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ.બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

અમેરિકાનીવાસી મધુસૂદન કાપડિયા કાવ્યાસ્વાદનો રસપ્રદ કાર્યક્રમ કરી રહ્યા છે

આ માસના કાવ્યાસ્વાદો :

- પાછલી રાતના નાથ પાછા વળ્યા - નરસિંહ મહેતા
- ભોળી રે ભરવાડણ - નરસિંહ મહેતા
- ઓતરાદા વાયરા ઊઠો - ઝવેરચંદ મેઘાણી
- તકદીરને ત્રોફનારી - ઝવેરચંદ મેઘાણી

પૂર્વ થયેલા કાવ્યાસ્વાદોની ઝલક :

- નરસિંહ મહેતા - જળકમળ છાંડી જા ને...
- બ. ક. ઠા. - ભણકારા
- નરસિંહરાવ દિવેટિયા - મંગલ મંદિર ખોલો
- હરિહર ભટ્ટ - એક જ દે ચિનગારી
- શ્રીધરાણી - ભરતી
- સુન્દરમ્ - મેરે પિયા
- ઉમાશંકર - ગયાં વર્ષો, રહ્યાં વર્ષો તેમાં
- જયન્ત પાઠક - થોડો વગડાનો શ્વાસ
- ઉશનસૂ - વળાવી બા આવી
- પ્રહ્લાદ પારેખ - આજ અંધાર ખૂશ્બોભર્યો લાગતો
- રાજેન્દ્ર શાહ - આયુષ્યના અવશેષે
- નિરંજન ભગત - મુંબઈ નગરી
- રઘુવીર ચૌધરી - ફૂટપાથ અને શેઠો

અને બીજા અનેક.

આ અને આગામી કાવ્યાસ્વાદો તમારું ઈમેઇલ એડ્રેસ મધુસૂદનભાઈને
madhu.kapadia38@gmail.com ઉપર મોકલશો તો તમને નિયમિત મળશે.

આપણાં સુખ-દુઃખ તુલનાનાં !

વિચાર કરતાં એમ લાગે કે આ તુલનાશક્તિની તો કેવી ખૂબી છે !

મનમાં એક વિચાર ચાલતો હતો, મોં મલકાતું હતું. પોતાની જાતને મોટી સમજતો હતો, સુખી માનતો હતો. અચાનક જ કાંઈ યાદ આવ્યું; તેની સાથે સરખામણી થવી શરૂ થઈ. મોં પડી ગયું ! સુખ રાખ થઈ ઊડી ગયું. દુઃખના વિચારોથી મન હવે કડવું થઈ ગયું. મનમાં પીડા ઊપડી. અજંપો થયો. દેહમાં વેદના થઈ આવી... એવામાં બીજું કંઈ યાદ આવ્યું. કોઈકે આવી વધુ દુઃખી માણસની વાત કરી. એ સાંભળી મનને સારું લાગ્યું ! પેલી વેદના ઓસરવા લાગી.

શું છે આ ? તુલનાની આ તે કેવી તાકાત ?

બેળામાં મહાલવા એક માણસ જતો હતો. મસ્તીભરી ચાલ હતી અને ગળામાંથી ગીતોના સૂર રેલાતા હતા. એવામાં રસ્તે ઉતાવળે ચાલતા માણસોના પગ પર નજર પડી. અનેક નર-નારીને એ જાત જાતનાં પગરખાં પહેરીને જતાં જોયાં. રે નસીબ ! મસ્તીનાં ગીતો વરાળ થઈ ઊડી ગયાં ! હાય રે ! મારા પગમાં કાંઈ નહીં ? હું ઉઘાડપગો ! અટકી ગયો. મોળો પડી ગયો. દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો ! આગળ વધતાં, ચકડોળ પાસે એક ઠેલણગાડીમાં સૂતેલો માણસ જોયો. આને તો પગ જ ન હતા ! તેને જોયો અને થયું : હાશ ! મને પગ તો છે ! મલકાયો. મનને ઘેરી વળેલો વિષાદ દૂર થયો.

આપણે, આપણાં સુખ-દુઃખને કશીયે સરખામણી વિના તેના સ્વરૂપને પામીએ અને સ્વીકારીએ તો કેવું સારું ? જ્યારે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે જ ઉપાધિ આવે છે ! આમ, આપણાં સુખ-દુઃખ વાસ્તવિક છે જ નહીં. કશી તુલના વિના જ જો સુખ-દુઃખનો વિચાર કરીએ તો કેવું સારું. અરે ! આપણે કોઈને સારા કે ખોટા કહીએ છીએ એ પણ અન્યની સરખામણીએ જ ને ?

હવે, તુલનાના કશા વળગણ વિના વિચારવાની ટેવ પાડવા જેવી છે.

તુલના બધે ખપની નથી.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત
વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર
અમદાવાદ

PARAB 2017 July

Regd. under Postal Registration No.

RNI No. GUJGUJ/2006/17273 GAMC-306/2015-2017, valid upto 31-12-2017

Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

ISSNO 250 - 9747 ૫૨૫

ONE DROP
INSTANT ADHESIVE
Fevi kwik

કુચ્છ બી
જોડે ₹5/- મેં
*MRP For 500 mg

કુચ્છ ગવડ્ડ બી વાસ્તુ એ મહીં વાસ્તુલ વાસ્તુ વાસ્તુલ વાસ્તુ, વાસ્તુ, વાસ્તુ વાસ્તુ, વાસ્તુ વાસ્તુ, વાસ્તુ વાસ્તુ, વાસ્તુ વાસ્તુ.

[100]